

श्रीगीतगोविन्दम्

लक्ष्मणकृत रसिकरङ्गदा-टीकायुक्तम्

JACL-KRC

019365

डॉ. सूर्यमणिरथः

त संस्थान, जयपुर परिसर

पुस्तकालय

19365

मा 015, 1m P03

5

P03

1, 1/2

ए. ए.

राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान, जयपुर

वर्गीकरण सं. 015, TM 1803
पुस्तक सं. 19365 दिनांक.....

यह पुस्तक नीचे अङ्कित तिथि या उससे पूर्व लौटा दी जानी चाहिये। यदि पुस्तक निर्धारित तिथि से अधिक समय तक पाठक अपने पास रखेंगे तो 50 पैसे प्रतिदिन के हिसाब से विलम्ब शुल्क देय होगा।

[illegible]

23/8/21

प्राध्यापक
श्री

पुस्तकालय
३६०
२४/५

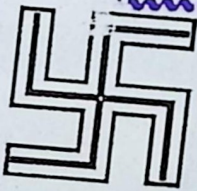
श्रीगीतगोविन्दम्

लक्ष्मणकृत-रसिकरङ्गदा-टीकायुक्तम्

राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान
मानित विश्वविद्यालय जयपुर परिसर

12 MAY 2004

प्राप्ति क्रमांक.....

श्रीगितोवन्दम्

(with RASIKA RANGADA Commentary of LAKSMAN)

Published with the financial assistance from
RASHTRIYA SANSKRIT SANSTHANAM (DEEMED UNIVERSITY),
NEW DELHI-58.

Edited by :

Dr. Suryamani Rath

Lecturer in Sahitya

RASHTRIYA SANSKRIT SANSTHANAM, (DEEMED UNIVERSITY)

SRI SADASHIVA CAMPUS, PURI-752001 (ORISSA)

First Edition : 2003

गणेशचतुर्थी

1000 copies

JACL-KRC

019365

Price : 100 = 00

Composed by :

Shastri Astro Computers

Mausima Temple Lane, Puri-1.

Printed at :

Annpurna Off-set

College Road, Puri-1

ममोक्तिः

‘सञ्जीतसाहित्यकलाविहीनः साक्षात् पशुः पुच्छविषाणहीनः ।’ इति भर्तृहरिवचनं यथार्थमेव । वस्तुतो मानवजीवने यदि सञ्जीतसाहित्यकलादीनां प्रभावो नास्ति, तर्हि तज्जीवनं जडतुल्यं भवति । यः प्रकृतः काव्यकला-रसास्वादी स एव जानाति अत्र कियत् माधुर्यं वर्तते । अस्यां परिस्थितौ जयदेवकृतं श्रीगीतगोविन्दम् मनसि प्रभूतं मोदं जनयति । अत्र सञ्जीतशास्त्रं काव्यशास्त्रं च समन्वितं सत् काव्यरसपिपासूनां सहृदयानां कृते सीमातीतां प्रीतिं सृजति ।

श्रीगीतगोविन्दे द्वादशसर्गाः सन्ति । अत्र विभिन्नछन्दांसि उपजीव्य नवतिश्लोकाः चतुर्विंशतिः रागाश्च निबद्धाः सन्ति । मूलतः शेषं यावत् काव्यस्य पठनेन पाठकस्य हृदि रोमाञ्चो जायते । राधाकृष्णयोः प्रेमलीलामाधारीकृत्य प्रणीतेऽस्मिन् काव्ये शृङ्गाररसः स्वप्राधान्यं बिभर्ति । काव्यस्यान्तिमे भागे राधाकृष्णयोः मिलनं यथारीति जयदेवेन निबद्धम् । एतत्सर्वं यदि अक्षरशः कोऽपि न पठति तर्हि सः ज्ञातुं न समर्थः स्यात् । जयदेवस्य श्रीगीतगोविन्दम् आश्रित्य बहवः पण्डिताः विभिन्नाः टीकाः रचितवन्तः । एतासु टीकासु श्रीपुरुषोत्तमक्षेत्रवास्तव्येन श्रीमता लक्ष्मणेन १६६४ शकाब्दे विरचिता ‘रसिकरङ्गदा’ टीका अन्यतमा । अस्यां टीकायां यथा व्याख्यानं लक्ष्मणेन प्रदत्तं तत् नूनमेव अद्वितीयमिति काचिन्नातिशयोक्तिर्वर्तते । अधुना टीकेयं भवादृशविदुषां नेत्रपथे विराजते ।

ग्रन्थस्यास्य प्रकाशनावसरे मम गुरवो भारतराष्ट्रपतिसम्मानिताः स्वर्गताः पण्डितकुलमणिमिश्राः स्मर्यन्ते । अतस्तेभ्यः प्रणामाञ्जलिर्विनिवेद्यते ।

एतस्य ‘रसिकरङ्गदा’ टीकायुक्तस्य श्रीगीतगोविन्दकाव्यस्य प्रकाशनाय राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम् अर्थसाहाय्यकारित्वमावहति । अतः संस्थानकर्तृपक्षेभ्यः अहं कृतज्ञतां समर्पयामि ।

अस्मिन् कार्ये सर्वेषां बन्धूनां कृतेऽपि कार्त्तज्ञं व्याहरामि । अक्षर-सञ्जीकरणे अनुजदेवव्रताय धन्यवादं वितरामि । अन्तिमे पण्डितानां कृते निवेदनं यत् यद्यत्र सम्पादने कुत्रापि मम दोषः स्यात्तर्हि क्षन्तव्योऽयं जनः । इति शम् ।

३१.८.२००३

पुरी (ओडिशा)

विनीतः

सूर्यमणिरथः

विषयसूची

<u>विषयाः</u>	<u>पृष्ठाङ्काः</u>
१. आमुखम्	५
२. प्रथमसर्गः	५३
३. द्वितीयसर्गः	९४
४. तृतीयसर्गः	१०९
५. चतुर्थसर्गः	१२०
६. पञ्चमसर्गः	१३२
७. षष्ठसर्गः	१४५
८. सप्तमसर्गः	१५२
९. अष्टमसर्गः	१७१
१०. नवमसर्गः	१७७
११. दशमसर्गः	१८२
१२. एकादशसर्गः	१९२
१३. द्वादशसर्गः	२०७
१४. श्लोकानुक्रमणिका	२२४

आमुखम्

गीतगोविन्दं श्रीमता जयदेवेन रचितम् । एतदेव काव्यमेकं भवति । काव्येषु एतस्य स्थानमुच्चैर्वर्तते । काव्यस्य सामान्यलक्षणेषु कानिचन लक्षणानि अस्मिन् काव्ये सङ्गतानि भवन्ति ।

मूर्धन्यभूतानामालङ्कारिकाणां काव्यलक्षणपरिशीलनेन गीतगोविन्दं रसध्वनिकाव्ये अन्तर्गतं भवति रसस्य प्राधान्यात् । स्वयं काव्यकर्ता जयदेवोऽपि मन्द्रगम्भीरस्वरेण उद्घोषयति यत्-

यदि हरिस्मरणे सरसं मनः, यदि विलासकलासु कुतूहलम् ।

सरससुन्दरकान्तपदावलीं शृणु तदा जयदेवसरस्वतीम् ॥

(गीतगोविन्दम् १/३)

अन्यच्च- यद् गान्धर्वकलासु कौशलमनुध्यानं च यद् वैष्णवं
यत्शृङ्गारविवेकतत्त्वमपि यत् काव्येषु लीलायितम् ।
तत्सर्वं जयदेवपण्डितकवेः कृष्णैकतानात्मनः
सानन्दाः परिशोधयन्तु सुधिय श्रीगीतगोविन्दतः ॥

(गीतगोविन्दम् १२/११)

प्रथमेश्लोके जयदेवः प्रमाणयति, तदीया सरस्वती सरसा । अर्थात् रसपूर्णं, द्वितीयश्लोकेऽपि सः स्पष्टयति- शृङ्गारविवेकतत्त्वं गीतगोविन्दात् ज्ञातव्यम्, न तु शृङ्गाररसाभासः । पुनश्च रसाभासस्य लक्षणमत्र काव्ये न सङ्गच्छते । काव्येऽस्मिन् दूतीप्रेषणादिना उभयोः आशयः उभाभ्यां ज्ञातः आसीत् । अपि च श्रीराधायाः मानभञ्जनगपि दूतीद्वारा कृतम् । अन्तिमे उभयोः मेलनं सम्भूतम् । मिलनेऽस्मिन् रतिः नानौचित्या । अस्मात् कारणात् श्रीगीतगोविन्दं रसमयकाव्यमित्यस्माकमाशयः ।

एतदतिरिच्य अपरे आलोचकाः गीतिकाव्यरूपेण काव्यस्य भेदान्तरं स्वीकुर्वन्ति, अपि च अन्तर्भावयन्ति गीतिकाव्येषु श्रीगीतगोविन्दम् । 'वस्तुतः निखिलेऽस्मिन् धरणीतले सर्वासु भाषासु विरचितानां काव्यानां मध्ये विषयप्रधानं, विषयिप्रधानमिति भेदद्वयं संदृश्यते । विषयप्रधानकाव्यरचने कविरात्मानं गुणीकृत्य जगतः विभिन्नविषयानां वर्णनं विदधाति । यदा तु सः विषयिप्रधानं काव्यं रचयति तदाऽऽत्मानुभूतिमुपजीव्य एवं काव्यं लिखति । एतत् आत्मानुभूतिजीवितं विषयिप्रधानं

काव्यं गीतिकाव्यमित्यूहनीयम् । गीतिकाव्यमिदमांग्लोभाषया Lyric इत्युच्यते । ग्रीक्देशे Lyre इति वाद्ययन्त्रद्वारा एतत् गायनमभूदिति कृत्वा Lyre शब्दात् Lyric (गीतिकाव्यम्) शब्दो निष्पन्नः । गीतिकाव्यस्य स्वरूपं सङ्गीतात्मकं भवति । अनुभूतिप्रकाशनमेतेन सम्भवति । बाणभट्टरचितकथाकाव्यस्य कादम्बरीत्याख्यस्य प्रस्तावनायां काव्यविषयालोचनाप्रसङ्गे काव्यभेदकरणावसरे काव्यभेदान्तरं चन्द्रकलाटीकाकारेण कृष्णमोहनशास्त्रिणा प्रदर्शितम् । तद्यथा- 'गीततालानुबिद्धं यदुपकाव्यमितीष्यते' इति लक्षयित्वा उदाहरणरूपेण गीतगोविन्दं स्थापयन्ति वेगचिदिति लिखितम् । परन्तु सर्वमेतन्न समीचीनमिति तर्क्यते । अस्माकमालोच्यटीकाकारः श्रीमान् लक्ष्मणः रसिकरङ्गदाटीकायामस्याम्-

‘सर्गबन्धो महाकाव्यमुच्यते तस्य लक्षणम् ।

आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वाऽपि तन्मुखम् ॥’

इति काव्यादर्शीयं दण्डिमतमाश्रित्य श्रीगीतगोविन्दस्य महाकाव्यमुख्यत्वं ‘मेघैर्मेदुरमम्बरम्’ इति श्लोकव्याख्यानं प्रसङ्गे स्वीकरोति । वस्तुतः काव्यशरीरभूतशब्दार्थभागमाधारीकृत्य दृश्यश्रव्यत्वेन काव्यस्य भेदद्वयं सम्भवति । तत्र श्रव्यात्मके गीतगोविन्दस्य स्थानं सम्भवति । काव्यमहाकाव्यानामन्तर्भावः श्रव्यात्मके एव । महाकाव्यस्य लक्षणं दर्पणे यथा-

सर्गबन्धं महाकाव्यं तत्रैको नायकः सुरः ।

सद्वंशः क्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः ॥

एकवंशभवा भूपाः कुलजाः बहवोऽपि वा ।

शृङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रस इष्यते ॥

अङ्गानि सर्वेऽपि रसाः सर्वे नाटकसन्धयः ।

इतिहासोद्भवं वृत्तमन्यद्वा सज्जनाश्रयम् ॥

चत्वारस्तस्य वर्गाः स्युस्तेष्वेकं च फलं भवेत् ।

आदौ नमस्क्रियाशीर्वा वस्तुनिर्देश एव वा ॥

क्वचिन्निन्दा खलादीनां सतां च गुणकीर्तनम् ।

एकवृत्तमयैः पदैरवसानेऽन्यवृत्तकैः ॥

नातिस्वल्पा नातिदीर्घाः सर्गा अष्टाधिका इह ।

नानावृत्तमयः क्वापि सर्गः कश्चन दृश्यते ॥

सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत् ।

सन्ध्यासूर्येन्दुरजनीप्रदोषध्वान्तवासराः ।

प्रातर्मध्याह्नमृगयाशैलर्तृवनसागराः ॥

सम्भोगविप्रलम्भौ च मुनिस्वर्गपुराध्वराः ।

रणप्रयाणोपयममन्त्रपुत्रोदयादयः ॥

वर्णनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा अमी इह ।

कवेर्वृत्तस्य वा नाम्ना नायकस्येतरस्य वा ।

नामास्य सर्गोपादेयकथया सर्गनाम तु ॥

इति एतेषु लक्षणेषु कानिचिल्लक्षणानि श्रीगीतगोविन्दे सङ्गच्छन्ते । आदौ तावत्
अत्र द्वादशसर्गाः सन्ति । अतः सर्गबन्धत्वमत्र युज्यते ।

श्रीगीतगोविन्दस्य प्रथमसर्गे 'ललितलवङ्गलतापरिशीलन कोमलमलय-
समीरे' इति गीते, 'दरविदलितवल्लीमल्लिचञ्चत्पराग' इति श्लोके, 'उन्मीलन्मधु-
गन्धलुब्धमधुप' इति श्लोके च वसन्तवर्णना भवति । सप्तमसर्गारम्भे 'अत्रान्तरे
च कुलटाकुलवर्त्मपातः' इति श्लोके चन्द्रोदयवर्णना दृश्यते । प्रथमसर्गे चन्दन-
चर्चितनीलकलेवरपीतवसनवनमालीति अष्टपद्यां नायकस्य श्रीकृष्णस्य उद्यानक्रीडा-
वर्णना दृश्यते । द्वादशसर्गे श्रीराधाकृष्णयोः रतोत्सवः वर्ण्यते । तृतीयचतुर्थसर्गयोः
रधाकृष्णयोः विप्रलम्भः वर्ण्यते । 'हृदि विसलताहारः' इति, 'पाणौ मा कुरु
चूतसायकममुम्' इति तृतीयसर्गस्थश्लोकद्वयं कृष्णस्य विप्रलम्भस्फोरणाय किं
न प्रकृष्टम् ? चतुर्थसर्गस्थ 'निन्दति चन्दनमिन्दुकिरणमनु' इति अष्टपद्यां राधायाः
विरहः स्पष्टतया मिलति । अत एव वक्तुं शक्यते यत् श्रीगीतगोविन्दे काव्यलक्षणं
युज्यते ।

वस्तुतः भारतीयालङ्कारशास्त्रेषु एवंभूतानां काव्यानां का स्थितिः
सम्भवेदिति स्पष्टतया न लिखितमस्ति । अलङ्काराकाशे प्रचण्डभास्वराः दण्डि-
भामह-वामन-रुद्रटानन्दवर्धन-मम्मट-विश्वनाथ-जगन्नाथादयः विषयेऽस्मिन् नीरवाः ।
नाट्यशास्त्रस्य चतुर्थाध्यायान्तर्गत २७३ श्लोकस्य व्याख्याकरणप्रसङ्गे
अभिनवगुप्तः अभिनवभारत्यां लिखति यत् राघवविजयमारीचवधादिकं
रागकाव्यम् । एतच्च ग्रन्थविस्तारमभ्या बहुतरं यथासम्भवं न लिखितमनुपयोगाच्च ।
यत्तूपयोगि तत् यथावसरं वर्णयिष्यामः । एष एव तु प्रकारः कलाविधिना

निवध्यमानः राघवविजयमारीचवधादिकरागकाव्यभेदमुद्भावयतीति ।

तथा हि राघवविजयस्य ठक्करागेणैव विचित्रवर्णनीयत्वेऽपि निर्वहः ।
मारीचवधस्य ककुभग्रामरागेणैव । अत एव रागकाव्यानीत्युच्यन्त एतानि ।
रागो गीत्यात्मकत्वात् स्वरप्रधानः तदाधारभूतं काव्यमिति ।

अस्माकं दुर्भाग्यतः एतत् काव्यं नोपलभ्यते इदानीम् । यद्भवतु नाम,
श्रीगीतगोविन्दे चतुर्विंशतिः रागाः निबद्धाः सन्ति । अपि च तत्र तत्र
महाकाव्यलक्षणानुसारम् ऋतुप्रभृतीनां वर्णनं दृश्यते । अस्मात् रागात्मकं
महाकाव्यमिति श्रीगीतगोविन्दं तर्कणीयम् ।

श्रीगीतगोविन्दे प्राचीनग्रन्थानां प्रभावः-

श्रीराधाकृष्णलीलामाधारीकृत्य जयदेवः गीतगोविन्दं रचितवान् ।
गीतगोविन्दस्य मूलांशे प्रागेव सुप्रसिद्धं दशावतारस्तोत्रं व्यरचि तेन । दशावतारस्तोत्रे
परमकारुणिकस्य श्रीमतो भगवद्वासुदेवस्य दशविधरूपवर्णनेन भक्तकविः तमेव
स्तौति । गीतावचनानुसारं संसारो यदा पापाक्रान्तो भवति, तदानीं स्वयं भगवान्
पृथिवीमवतरति । तद्यथा-

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ।।

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ।।(गीता- ४/७-८)

पृथिव्यां कियन्तचित् कालं यावदुषित्वा दुर्जनान् विनाश्य पुनर्धर्मं संस्थाप्य
प्रत्यावर्तते भगवान् । वेदः भारतीयसभ्यताया मूल उत्सो भवति । वेदेषु ऋग्वेदः
आद्यः । ऋग्वेदे भगवतः वामनावतारिणः वर्णनं दृश्यते । यथा-

‘त्रीणि पदा विचक्रमे, विष्णुर्गोपा अदाभ्यः ।

अतो धर्माणि धारयन् ।।(ऋग्वेदः- १/१/२२/१८)

पुनस्तस्यैव ऋग्वेदस्य मन्त्रान्तरावलोकनेन विष्णुशब्द आयाति । यथा-

विष्णुर्गोपाः परमं पाति पाथः ।

प्रियाधामान्यमृतादधानः ।।’(ऋग्वेदः- २/३/५५/१०)

महाभारतेऽपि दशावतारनामानि दृश्यन्ते तद्यथा-

हंसः कूर्मश्च मत्स्यश्च प्रादुर्भवद्द्विजोत्तम ।

वराहो नरसिंहश्च वामनो राम एव च ।

रामो दाशरथिश्चैव सात्त्वतः कल्किरेव च ॥

(महा.भा., शान्ति.प. ३३९/१०३)

भागवतस्य प्रथमस्कन्धे तृतीयाध्याये षष्ठश्लोकात् पञ्चविंशतिश्लोकमध्ये अवतारनामानि यथा- १. सनकः, २. वराहः, ३. नारदः, ४. नरनारायणः, ५. कपिलः, ६. दत्तात्रेयः, ७. यज्ञः, ८. ऋषभदेवः, ९. पृथुः, १०. मत्स्यः, ११. कूर्मः, १२. धन्वन्तरी, १३. मोहिनी, १४. नृसिंहः, १५. वामनः, १६. परशुरामः, १७. व्यासः । पुनश्च द्वितीयस्कन्धे सप्तमाध्याये प्रथमतः अष्टत्रिंशत् श्लोकमध्ये वक्ष्यमाणप्रकारेणावताराः स्वीकृताः । यथा- १. वराहः, २. यज्ञः, ३. कपिलः, ४. दत्तात्रेयः, ५. चतुःशनकाः, ६. नरनारायणः, ७. पृथुः, ८. ऋषभः, ९. हयग्रीवः, १०. मत्स्यः, ११. कूर्मः, १२. नृसिंहः, १३. हरिः, १४. वामनः, १५. हंसः, १६. धन्वन्तरी, १७. परशुरामः, १८. रामः, १९. श्रीकृष्णः, २०. व्यासः, २१. बुद्धः, २२. कल्किः ।

पुनश्च तत्रैव दशमस्कन्धे ४० अध्याये सप्तदशश्लोकात् द्वाविंशति-श्लोकमध्ये वक्ष्यमाणाः चतुर्दशावताराः गृहीताः । यथा- १. मत्स्यः, २. हयग्रीवः, ३. कछपः, ४. वराहः, ५. नृसिंहः, ६. वामनः, ७. परशुरामः, ८. श्रीरामः, ९. श्रीकृष्णः, १०. सङ्कर्षणः, ११. प्रद्युम्नः, १२. अनिरुद्धः, १३. बुद्धः, १४. कल्किः ।

आग्नेयपुराणे २, ३, ४, ५, १२, १६ अध्यायेषु वक्ष्यमाणप्रकारेण अवतारा उपलभ्यन्ते । यथा- मत्स्यः, कूर्मः, वराहः, नरसिंहः, वामनः, परशुरामः, रामः, कृष्णः, बुद्धः, कल्किश्चेति । असौ क्रमः शङ्कराचार्येणापि स्वकीय दशावतारस्तुतौ सम्मानितः । श्रीशङ्कराचार्यस्य दशावतारस्तुतिः, यथा-

चलल्लोलकल्लोलकल्लोलिनीश-

स्फुरन्नक्रचक्रातिवक्त्राम्बुलीनः ।

हतो येन मीनावतारेण शङ्खः,

स पायादपायात् जगत् वासुदेवः ॥

धरानिर्जरारातिभारादपारा-

दकूपारनीरातुराधः पतन्ती ।

धृता कूर्मरूपेण पृष्ठोपरिष्ठे;
 स देवो मुदे वोऽस्तु शेषाङ्कशायी ॥
 उदये रदाये स गोत्रापि गोत्रा-
 स्थिता तस्थुषः केतकाये षडध्रेः ।
 तनोति श्रियं स श्रियं नस्तनोतु,
 प्रभुः श्रीवराहावतारो मुरारिः ॥
 उरोदारमारम्भि संरम्भिणोऽसौ
 रमासंभ्रमाभङ्गुराग्रैर्नखाग्रैः ।
 स्वभक्त्यातिभक्त्या प्रकाशेन दारु-
 ण्यघौघं सदा वः स हिस्स्यानृसिंहः ॥
 छलादाकलय्य त्रिलोकीं वलीयान्
 बलिं स बबन्ध त्रिलोकीबलीयः ।
 तनुत्वं दधाना तनुसंदधानो
 विमोहं मनो वामनो वः स कुर्यात् ॥
 हतक्षत्रियासूक्प्रपानप्रमत्त-
 प्रनृत्यत् पिशाचप्रगीतप्रतापः ।
 धराकारि येनाग्रजन्माग्रहारं
 विहारं क्रियान्मानसे वः स रामः ॥
 नतग्रीवसुग्रीवसाम्राज्यहेतु-
 र्दशग्रीवसन्तानसंहारकेतुः ।
 धनुर्येन भननं महत्कामहेतोः
 स मे जानकीजानिरेनांसि हन्तु ॥
 घनाद् गोधनं येन गोवर्धनेन
 व्यरक्षि प्रतापेन गोवर्धनेन ॥
 हतारातिचक्री रणध्वस्तचक्री
 पदध्वस्तचक्री स नः पातु चक्री ।
 धराबद्धपद्मासनस्थांघ्रियष्टि-
 र्नियम्यानिलं न्यस्तनासाग्रदृष्टिः ।

य आस्ते कलौ योगिनां चक्रवर्ती

स बुद्धः प्रबुद्धोऽस्तु नश्चित्तवर्ती ॥

दुरापारसंसारसंहारकारी

भवत्यश्वचारः कृपाणप्रहारी ।

मुरारिर्दशाकारधारीह कल्की

करोतु द्विषां ध्वंसनं वः स कल्की ॥

अपरं च काश्मीरदेशीयेन एकादशशताब्दीसम्भूतेन महकविना क्षेमेन्द्रेण दशावतारस्तुतिर्व्यरचि । अस्याः प्रभावः श्रीजयदेवोपरि नूनं पतित इति यः कोऽपि मुक्तकण्ठं स्वीकुर्यात् । क्षेमेन्द्रस्य दशावतारस्तुतिः यथा-

आदिमस्त्यः स जयतात् यः श्वासोच्छ्वासितैर्जलैः ।

गगने विदधेऽम्भोधिं गगनं च महोदधौ ॥ १/३

तं नमस्कुर्महे कूर्मं यः कवाटमसङ्कटम् ।

अतीतसर्वब्रह्माण्डमवशेषमिवावहत् ॥ १/४

वराहं नौमि सानन्ता येनोत्क्षिप्ता क्षितिः परम् ।

अधोधृतार्धच्छत्रेव तलस्थार्कातपासहा ॥ १/५

जयाय नृहरिर्वोऽस्तु दैत्योरः शोणितार्णवे ।

हारमौक्तिकगर्भास्ताश्चैर्यत्रखशुक्तयः ॥ १/६

त्रिविक्रमोऽस्तु भूत्यै वः प्राक् लब्ध्वी मध्यमा ततः ।

यस्य पश्चादनन्ताभूत् सत्सङ्गतिरिवाकृतिः ॥ १/७

अभग्नं जामदग्न्यो वः प्रयच्छतु जयोद्वहम् ।

यत् कुठारकठोराग्नौ भूपालैः शलभायितम् ॥ १/८

नौमि रामं रिपोश्चक्रे यः काञ्चननिभैः शरैः ।

होमानलशिखारुढमिव वक्त्रवनं पुनः ॥ १/९

शौरिर्जयति कंसस्य जीवितप्रथमातिथिः ।

यश्चक्रे चक्रदानेन बाणबाहुप्रतिग्रहम् ॥ १/१०

यस्य सभूभ्रमाकम्पा माररामाः ससैनिकाः ।

चक्रूर्नरागं न द्वेषं स शान्त्यै सुगतोऽस्तु वः ॥ १/११

स्वच्छन्दप्रोच्छलन् म्लेच्छतिमिरोद्भेदसच्छविः ।

कल्किविष्णुः प्रकाशाय प्रभातार्क इवास्तु वः ॥ १/१२

अवतारकथायुक्त्या भक्त्या भगवतो हरेः ।

श्रीव्यासदासक्षेमेन्द्रः कुरुते सरसां स्तुतिम् ॥ १/१३

एतद्भिन्नं महाकविश्रीहर्षस्य नैषधीयचरिते महाकाव्ये एकविंशतितमे सर्गे
या दशावतारस्तुतिः परिलक्ष्यते, साऽपि जयदेवोपरि प्रभावं पातयतीति नः वितर्कः
प्रतिभाति । महाकविः श्रीहर्षः एकविंशतिसर्गे नायकनलमुखेन भगवदवतारं
वर्णयति । श्रीहर्षस्य कल्कि-अवतारः जयदेवस्य कल्कि-अवतारश्च इत्यनयोर्मध्ये
विशेष-सामञ्जस्यं परिलक्ष्यते । तद्यथा-

धूमवता कलयता युधि कालं म्लेच्छकल्पशिखिना करवालम् ।

कल्किना दशतयं मम कल्कं त्वं व्युदस्य दशमावतरेम् ॥

(नै.च. २१/९१)

म्लेच्छनिवहनिधने कलयति करवालम् ।

धूमकेतुमिव किमपि करालम् ॥ (गीतगोविन्दम्)

स्कन्दपुराणे पुरुषोत्तमक्षेत्रं दशावतारक्षेत्ररूपेण वर्णितमस्ति । तदुक्तं तत्र-

एतद्रसस्य परमं पुत्र ! ते कथितं मया ।

दशावतारक्षेत्रस्य माहात्म्यं च सुगोपितम् ॥

पुरुषोत्तमक्षेत्रे दशावतारसंवलिता मूर्तिः प्रायशः प्रचलिताऽऽसीत्, येन
पुरुषोत्तमक्षेत्रं दशावतारनाम्ना अभिहितमासीत् । एतद्भिन्नमुत्कलस्य प्रतिकोणं
प्रतिभास्कृत्य दशावताररूपं सुप्रचलितं जातम् । पृथिवीप्रसिद्धं पुरीश्रीजगन्नाथमन्दिरं
को वा न जानाति । दृश्यमानमिदं मन्दिरं द्वादशशतके शासकचोडगङ्गदेवेन
विनिर्मितम् । मन्दिरस्य सिंहद्वारोपरि प्रस्तरखण्डे दशावतारमूर्तयः रराज्यन्ते ।
सर्वोपरि प्राचीनदीकूलवर्तिषु विभिन्नमन्दिरेषु भग्नाकाराः खण्डशः दशावतारमूर्तयः
विद्यन्ते । गोकर्णेश्वरमन्दिरे वामनमूर्तिः, शोभनेश्वरमन्दिरे वराहमूर्तिः,
अमरेश्वरग्रामस्य लक्ष्मीनृसिंहमन्दिरे नृसिंहवामनमूर्तिः, एवमन्यत्र
काकटपुरमङ्गलामन्दिरादिषु अन्याः मूर्तयः इदानीं यावत् सन्ति । पुरीश्रीमन्दिरे
गरुडस्तम्भस्य वामपार्श्वे दशावतारमूर्तयः विराजमानाः दर्शकानां नयनानि
पवित्रीकुर्वन्ति । जयदेवसमये दशावतारपूजाप्रचलनमासीत् । अतः जयदेवः
अनेन प्रभावित इति निश्चप्रचम् ।

श्रीगीतगोविन्दे राधामाधवयोर्लीला वार्णता । जयदेवसमये तथा तत्पूर्व-
वर्तिनि काले उत्कले माधवपूजा विशेषतः प्रचलिता जाता । अत एव भक्तकविः
माधवलीलावर्णनात्मकं गीतगोविन्दं रचयितुं मतिं कुर्यादिति । जयदेवसमये
तत्पूर्वं च उत्कले माधवपूजा कथं प्रचलिता आसीदित्यधुनालोच्यते-

श्रीजयदेवस्याविर्भावसमये प्रसिद्धाः गङ्गवंशीयाः राजानः उत्कले शासनं
चक्रुः । ते राजानः वैष्णवधर्मावलम्बिनः आसन् । गङ्गसाम्राज्यस्य पृष्ठपोषकता-
माधारीकृत्य तदानीं वैष्णवधर्मः अभ्युत्थितः आसीत् । द्वादशशताब्दीतः पूर्वमेव
समये उत्कले वैष्णवधर्मः परां प्रसिद्धिमाप । नीलाचले श्रीपुरुषोत्तमक्षेत्रे नीलमाधवः
पूजित आसीदिति ज्ञायते वक्ष्यमाणश्लोकेभ्यः ।

तममुं नीलमेघाभं नीलाश्ममणिविग्रहम् ।

नीलाचलगुहावासं प्रणमामि कृपानिधिम् ॥

शङ्खचक्रगदापद्मधारिणं शुभकारिणम् ।

प्रणताशेषपापौघदारिणं मुरवैरिणम् ॥

नमस्ते कमलापाङ्गनित्यसंस्कारचक्षुषे ।

श्रीवत्सकौस्तुभोद्भासि मनोज्ञस्फुटवक्षसे ॥

(स्क.पु.उ.ख.-२/२५-२७)

एतेन ज्ञायते श्रीजयदेवसमये उत्कले वैष्णवधर्मप्रचलनमासीत् । 'निआलि'
इति ग्रामे अधुनाऽपि विद्यमानः माधवः 'निआलिमाधव' इति प्रसिद्धिमारूढः एतस्य
मूकसाक्षी । पुरीमण्डले कण्टिलोग्रामेऽपि नीलमाधवमन्दिरे नीलमाधवमूर्तिः इदानीं
यावत् पूज्यते । न केवलं माधवम्, अपि तु राधामपि आधारीकृत्य गीतगोविन्दं
रचितम् । राधाप्रभावः जयदेवात्पूर्वं कथमासीदित्यधुनालोच्यते । संस्कृतसाहित्ये
राधाकृष्णलीला भूरिशः वर्णिताऽस्ति । प्रशङ्गवशतः तदेवालोच्यते । संस्कृत-
साहित्याकाशे महाकविभासः समुज्ज्वलत् प्राभातीतारकादुल्लस्यः । स एव
आद्यनाटककार इति न कस्यचिद् विमतिः । ख्रीष्टपूर्वं द्वितीयशतके आविर्भूतेन
तेन रचितान्यनेकानि नाटकानि । तद्रचिते बालचरिते गोपाङ्गनानां रमणीया वर्णना
समुपलभ्यते । यथा, दामोदरः-

एताः प्रफुल्लकमलोत्पलवक्त्रनेत्रा गोपाङ्गनाः कनकचम्पकपुष्पगौराः ।

नानाविरागवसना मधुरप्रलापाः क्रीडन्ति वन्यकुसुमाकुलकेशहस्ताः ॥

सङ्कर्षणः- गोपदारकाः समागताः-

दामोदरः- घोषसुन्दरि ! वनमाले ! चन्द्रेखे ! मृगाक्षि ! घोषवासस्य अनुरूपोऽयं हल्लीसकनृत्यबन्ध उपयुज्यताम् । (तृतीयाङ्के)

यद्यपि अत्र सामान्येन गोपाङ्गना वर्णिता विशिष्टगोपाङ्गना राधा नामतो न निर्दिष्टा । तथापि गोपाङ्गनापदेन सा आक्षेप्यता ।

तदनन्तरभाविना महाकविना कालिदासेन रचितमेघदूते गोपवेशधारि-
श्रीकृष्णस्य वर्णना लभ्यते । यथा-

रत्नच्छायाव्यतिकर इव प्रेक्ष्यमेतत् पुरस्ताद्,

वल्लीकाशात् प्रभवति धनुषखण्डमाखण्डलस्य ।

येन श्यामं वपुरतितरां कान्तिमापत्स्यते ते

बर्हेणैव स्फुरितरुचिना गोपवेशस्य विष्णोः ।। (पूर्वमेघः- श्लो १५)

किन्तु राधया सह कृष्णस्य लीलावर्णना तदीयरचनासु नावलोक्यते ।
तदनन्तरसम्भूतेन हालिककविना विरचितायां गाथासप्तशत्यां यशोदाराधागोपी-
दामोदरादीनां नामानि सम्यक्तया दृश्यन्ते । यथा-

मुखमारुतेन त्वं कृष्ण ! गो रजो राधिकाया अपनयन् ।

एतासां वल्लवीनामन्यासामपि गौरवं हरसि । (श्लो. ८९)

राधिकामुखचुम्बनलालसी कृष्णः तन्नयनयोगोपरागापनयनव्याजेन मुखचुम्बनं विधाय
अन्याभ्यः गोपीभ्यः राधिकां प्रति स्वकीयप्रेमाधिक्यं प्रकटयति । तत्रैव पुनः
वक्ष्यमाणश्लोकात् यशोदायाः कृष्णं प्रति वात्सल्यस्नेहः कथं प्रकटितो भवति
तदालोच्यते । यथा-

अद्यापि बालो दामोदर इतीह जल्पते यशोदया ।

कृष्णमुखप्रेषिताक्षं निभृतं हसितं व्रजवधूभिः ।। (श्लो. ११२)

अर्थात् युवावस्थायामपि कृष्णस्य, यदा यशोदा तं 'बालः' इति कथयति तदा
गोप्यः जहसुः । एतेन ज्ञायते प्रथमशतके हालिकसमये राधाकृष्णप्रेम
विख्यातमासीत् ।

को वा न जानाति पञ्चतन्त्रम् । पञ्चतन्त्रस्य लेखकः षष्ठशतके आसीत् ।
तद्रचितायामेकस्यामाख्यायिकायामेकस्तन्तुवायो युवकः श्रीकृष्णवेशेन
कस्यचिद्राजः अन्तःपुरं प्रविश्य निद्रितावस्थायां विद्यमानायाः राजदारिकायाः

स्वापं निर्मथ्य प्रणयभिक्षावसरे उवतवान्- अहं कृष्णः । पूर्वजन्मनि त्वमासीः राधा । अतस्त्वं मे प्रेयसी । अस्मादहमागतः- 'कौलिकोऽपि तदाकर्ण्य रथारूढस्तत्र गत्वा तामाह- राजपुत्रि ! सुप्ता किं वा जागर्ति । अहं तव वृत्ते समुद्रात् सानुरागो लक्ष्मीं विहाय एवागतः । तत्क्रियतां, मया सह समागमः इति ।

साऽपि गरुडारूढं चतुर्भुजं सायुधं कौस्तुभोपेतमवलोक्य सविस्मया शयनादुत्थाय प्रोवाच- भगवन् अहं मानुषी कीटिकाशुचिः । भगवान् त्रैलोक्यपावनो वन्दनीयश्च । तत् कथमेतद् युज्यते ।

कौलिकः आह- सुभगे ! सत्यमभिहितं भवत्या, किन्तु राधा नाम मे भार्या गोपकुलप्रसूता प्रथममासीत् । सा त्वमत्रावतीर्णा । तेनाहमागतः । अत्राख्यायिकायां विष्णुशर्मा राधाकृष्णयोः परकीयाप्रीतिविषयमुल्लिखति । एतेन ज्ञायते- विष्णुशर्मसमये राधामाधवयोः प्रेम सुविश्रुतमासीत् ।

ख्रीष्टीय सप्तमशतके वेणीसंहाररचकेन भट्टनारायणेनापि राधाकृष्णप्रेम-वर्णनपुरःसरः मङ्गलाचरणश्लोकः एकः रचितः । यथा-

कालिन्द्याः पुलिनेषु केलिकुपितामुत्सृज्य रासे रसं
गच्छन्तीमनुगच्छतोऽश्रुकलुषां कंसद्विषो राधिकाम् ।
तत्पादप्रतिमानिवेशितपदस्योद्भूतरोमोद्गते-
रक्षुन्नोऽनुनयः प्रसन्नदयितादृष्टस्य पुष्पातु वः ॥

(वेणीसंहारमङ्गलाचरणस्य द्वितीयश्लोकः)

श्लोकादस्मात् ज्ञायते यत् ख्रीष्टीयसप्तमशतके कालिन्दीतटे राधाकृष्णयोः प्रेमलीला सर्वजनविदिताऽऽसीत् । एतदनन्तरं ख्रीष्टीयाष्टमशतकमलङ्कृतः श्रीमतो भगवतः श्रीशङ्कराचार्यस्य विभिन्नस्तोत्रेषु नारायण, अच्युत, राधिकारमण, माधवेत्यादीनि सम्बोधनपदानि दृश्यन्ते । यथा-

देवकीतनय ! दुःखदावाग्ने, राधिकारमण रम्यसुमूर्ते ।
दुःखमोचन दयार्णवनाथ ! श्रीपते ! शमय दुःखमशेषम् ॥
अच्युतं केशवं सत्यभामाधवं माधवं श्रीधरं राधिकाराधितम् ।
इन्दिरामन्दिरं चेतसा सुन्दरं देवकीनन्दनं नन्दजं सन्दधे ॥

(अच्युताष्टकम्- १-२, शङ्कराचार्यग्रन्थावली)

नारायणस्तोत्रे यथा-

राधाधरमधुरसिक रजनीकरकुलतिलक ।
 नारायण ! नारायण ! जय गोविन्द हरे ॥
 वारिजभूषाभरणराधारुक्मिणीरमण,
 नारायण, नारायण जय गोविन्द हरे ॥
 भारतीयतिवर शङ्कर नामामृतमखिलान्तर ।
 नारायण, नारायण जय गोविन्द हरे ॥
 नारायण, नारायण जय गोविन्द हरे ॥ (श्लो. ६, ९, ३०)

आर्त्तत्राणाष्टके-

योद्धासौ भुवनत्रये मधुपतिर्भर्ता नराणां कुले,
 राधाया अकरोद्रते रतिमनः पूर्तिं सुरेन्द्रानुजः ।
 यो वा रक्षति दीनपाण्डुतनयान् नाथेति भीतिं गता-
 नार्त्तत्राणपरायणः स भगवान् नारायणो मे गतिः ॥ श्लो. १२
 काश्मीरभूमिं स्वप्रतिभावलेन पावनीकुर्वाणेन प्रसिद्दालङ्कारिकेणानन्दवर्धनेन
 नवमशतकाविभूतेन स्वीय ध्वन्यालोके राधाकृष्णलीलासूचकं श्लोकद्वयं रचितम् ।
 यथा-

तेषां गोपवधूविलाससुहृदां राधारहः साक्षिणां
 क्षेमं भद्र ! कलिन्दशैलतनयातीरे लतावेशमनाम् ।
 विच्छिन्ने स्मरतल्पकल्पनमृदुच्छेदोपयोगेऽधुना,
 ते जाने जरठीभवन्ति विगलनीलत्विषः पल्लवाः ॥

(ध्वनेरुपमादीनां विविक्तविषयता लोचनाप्रसङ्गे- ध्वन्यालोक द्वितीयोद्यते)
 मथुरायां विद्यमानः कृष्णः गोपपुरादागतमुद्धवं तत्पुरस्य वृत्तान्तं जिज्ञासुः पृच्छति-
 हे भद्र ! यमुनाकुलवर्तिनां गोपिकावन्धूनां राधारहः केलिसाक्षिभूतानां लताकुञ्जानां
 किं मङ्गलम् ? अधुना स्मरामि, ममागमनानन्तरं केलीशय्यानिमित्तं
 कोमलपत्रचयनाभावात् तानि जीर्णानि भवेयुः ।

पुनश्च श्लोकान्तरे राधानुनयगर्भितः श्लोकः विद्यते, यथा-

दुराराधा राधा सुभग यदनेनापि मृजत-
 स्तवैतत् प्राणेशा जघनवसनेनाश्रुपतितम् ।

कठोरं स्त्रीचेतस्तदलमुपचारैर्विरम हे

क्रियात् कल्याणं वो हरिरनुनयेष्वेवमुदितः ॥

(ध्वन्यालोके तृतीयोद्यते, ४१ कारिकानन्तरम्)

कृष्णः- 'हे राधे ! त्वं कथं दुःखेनाराधयितुं योग्या भवासि' इत्युक्त्वा स्ववसनेन तदश्रु मोचयति । ततः परं राधा कथयति- सत्यं परस्त्रीसम्भोगानन्तरं तद्वस्त्रं परिधाय यदा त्वं ममाश्रु मोचयसि, तदा राधा नूनं दुराराधा भवेत् । पुनः श्रीकृष्णः कथयति- 'स्त्रीणां चेतः कठोरम्', एतच्छ्रुत्वा राधा कथयति- हे ! इतः परमनुनयवचनादिना ममोपचारं मा कुरु । अनेन प्रकारेण राधया सहालापं वृत्त्वा मोदं लभमानः हरिः युष्माकं कल्याणं वृत्त्यात् । अनेन प्रकारेण राधामाधवयोरुक्तिप्रत्युक्तिश्लोकः आनन्दवर्धनेन लिखितः ।

संस्कृतालङ्कारिकेषु महत्स्थानमधिकृतवतः वक्रोक्तिजीवितकारस्य कुन्तकस्य समये असौ राधाकृष्णप्रीतिः क्रमवर्धमाना आसीत् । कुन्तकः स्वीयग्रन्थे राधाकृष्णजलकेलिविषयं मुररीकृत्य श्लोकमेकं लिखति । यथा-

याते द्वारवतीं तदा मधुरिपौ तदुत्तकम्पानतां

कालिन्दी जलकेलिवञ्जुललतां गालम्ब्य सोत्कण्ठया ।

तद्गीतं गुरुवाष्पगद्गदगलत् तारस्वरं राधया

येनान्तर्जलचारिभिर्जलचरैरप्युत्कमुत्कूजितम् ॥ (श्लो. २/५९)

अस्य श्लोकस्यायमेवार्थः यत्- श्रीकृष्णस्य द्वारवती पुरगमनानन्तरं तद्विरहेण राधा यमुनालताकुञ्जमाश्लिष्य इत्थं रोदितवती, येन सर्वे जलचराः अपि रुरुदुः ।

मालवराजमुञ्जखोदितशिलालेखे द्वितीयमङ्गलाचरणश्लोके राधाविरहित-श्रीकृष्णस्य वर्णनं दृश्यते, यथा-

यल्लक्ष्मीवदनेन्दुना न सुखितं यन्नादितं वारिधे-

वारा, यत्र निजेन नाभिसरसीपद्मेन शान्तिं गतम् ।

यत् शेषाहिफणासहस्रमधुरश्रासैर्न चाश्वासितं,

तद्राधाविरहातुरं मधुरिपोर्वेलद्वपुः पातु वः ॥

श्लोकेऽस्मिन् राधाविरहितस्य श्रीकृष्णस्य शारीरिकीर्षेदना सम्यक्त्वतया वर्णिता कविवरेण । आलङ्कारिकचूडामुकटायमानेन श्रीमता भोजराजेन स्वीय सरस्वती-कण्ठाभरेण राधाकृष्णप्रेमसम्बन्धीयसप्तश्लोकाः उदाहृताः । तद्यथा-

रातावद्याधिराज्या विसरररसविद् व्याजवाक्क्षमापकारा
 राकापक्ष्माभशेषा नयन ननयन् सास्वया स्तव्यमारा ।
 रामाव्यस्तस्थिरत्वातुहिनननहितुः श्रीः करक्षारधारा
 राधा रक्षास्तुमह्यं शिवमममवशि व्यालविद्यावतारा ॥ (२/२९४)
 कुशलं राधे ! सुखितोऽसि कंस कंसः क्व नु क्व सा राधा ।
 इति पारी प्रतिवचनैर्विलक्षहासो हरिर्जयति ॥ २/३५१
 कनककलसस्वच्छे राधा पयोधरमण्डले
 नवजलधरश्यामामात्मद्युतिं प्रतिबिम्बिताम् ।
 असितसिचयप्रान्तभ्रान्त्या मुहुर्मुहुस्त्क्षिपत्-
 जयति जनितव्रीडाहासः प्रियाहसितो हरिः ॥ ३/११०
 गेहात् याता सरितमुदकं हरिका नाजिहीषे,
 मद्बुद्ध्यामिति श्रयति यमुना तीरविरुद्गृहाणि ।
 गोसंदायी विशसि विपिनान्यैव गोवर्धनाद्रे-
 र्न त्वं राधे दृशि निपतिता देवकीनन्दनस्य ॥ ४/१७७
 लीलायितो निवसनेक्षु त्वां राधिकायाः स्तनपृष्ठे ।
 हरेः प्रथमसमागमसाध्वसप्रसरैर्वेपनशीलो हस्तः ॥ ५/२३५
 प्रत्यगुज्झितगोकुलस्य शयनादुत्स्वप्नमूढस्य मे
 सा गोत्रस्खलनादपैतु च दिवा राधेति भीरोरिति ।
 रात्रावस्वपतो दिवा च विजने लक्ष्मीति चाभ्यस्यतो
 राधां प्रस्मरतः श्रियं रमयतः खेदो हरेः पातु वः ॥ ५/४४८
 हेलोदस्तमहीधरस्य तनुतामालोक्य दोष्णो हरे-
 र्हस्तेनांसतटेऽवलम्ब्य चरणावारोप्य तत्पादयोः ।
 शैलोद्धारसहायतां जिगमिषोरस्पृष्टगोवर्धना-
 राधायाः सुचिरं जयन्ति गगने बन्ध्याः करभ्रान्तयः ॥ ५/४९३
 काश्मीरदेशीयेन महाकविक्षेमेन्द्रेण रचिते 'दशावतारचरितमि'ति काव्ये अष्टमसर्गे
 राधाकृष्णप्रेमसम्बन्धिनः चत्वारः श्लोकाः लभ्यन्ते । तद्यथा-
 प्रीत्यै बभूव कृष्णस्य श्यामानिचयचुम्बिनः ।
 जातीमधुकरस्यैव राधैवाधिकवल्लभा ॥ ८३

कथं राधामनामन्यागतोऽहमिति माधवः ।

अरतिं म्लानतां चिन्तां व्रजन् भेजे विनिःश्वसन् ॥ १७०

यच्छन् गोकुलगूढकुञ्जगहनान्यालोकयन् केशवः

सोत्कण्ठं वलिताननो वनभुवा सख्येव रुद्धाञ्जलः ।

राधाया नननेति नीविहरणे वैक्लव्यलक्ष्याक्षराः

सस्मार स्मरसाध्वसान्द्रततनो रावोक्तिरिक्ता गिरः ॥ १७१

राधामाधवविप्रयोगविगलत् जीवोपमानैर्मुहुः

वर्ष्यैः पीनपयोधराग्रगलितैः फुल्लत् कदम्बाकुला ।

अच्छिन्नश्वसनेन वेगगतिना व्याकीर्यमाणैः पुरः

सर्वाशा प्रतिवद्धमोहमलिना प्रावृण् नवेवाऽभवत् ॥ १७६

क्षेमेन्द्रस्य असौ प्रभावः नूनं जयदेवोपरि पतेत् । द्वादशशतकसम्भूतेन महाकविना

श्रीहर्षेण प्रणीते नैषधीयचरिते दशावतारस्तुतिरासीदिति प्रागेवालोचितम् । तत्र

दशावतारस्तुतौ एकविंशतितमसर्गे राधाप्रियकृष्णविषयो लिखितोऽस्ति । तद्यथा-

प्राणवत्प्रणयिराध ! न राधापुत्रशत्रुसखिता सदृशी ते ।

श्रीप्रियस्य सदृगेव तव श्रीवत्समात्महृदि धर्तुमजस्रम् ॥

(नैषधीयचरितम्- २१/८०) ।

पुनश्च द्वादशशतकान्तर्वर्तिना भेजलकविना रचितं “राधाविप्रलम्भम्” इति नाटक

नाम गुणचन्द्रचरिते नाट्यशास्त्रसम्पर्किणि नाट्यदर्पणे दृश्यते, यथा-

एवमङ्गत्रयेणापि भेज्जलविरचिते राधाविप्रलम्भे रसिकाङ्गे ।

परिकरपरिन्यासयोरुपक्षेपेणैव गतत्वान्न तन्निबन्धः ॥

एतेन ज्ञायते यत्- जयदेवसमये राधाकृष्णलीला तथा तद्विप्रलम्भादिः सम्यक्

ख्यात आसीत् । अतः एतस्य प्रभावः जयदेवोपरि पतेदिति विश्वासः ।

अस्माकमुत्कलप्रदेशे यथा भक्तकविः जयदेवः श्रीगीतगोविन्दनिमित्तं

लब्धप्रसिद्धः, तथा दाक्षिणात्यकविवरः लीलाशुकः कृष्णकर्णामृतनिमित्तं सुप्रसिद्धः

आसीत् । सः कृष्णकर्णामृते राधाकृष्णयोर्युगलमूर्तिं तथा श्रीकृष्णस्य मधुरवंशीध्वनिं

वर्णयति । यथा-

तेजसेऽस्तु नमो धेनुपालिते लोकपालिने ।

राधापयोधरोत्सङ्गशायिने शेषशायिने ॥ श्लो. ७६

अपि च- यानि त्वच्चरितामृतानि रसनालेह्यानि धन्यात्मनां
 ये वा शैशवचापलव्यतिकरा राधावरोधोन्मुखाः ।
 या वा भावितवेणुगीतगतयो लीलामुखाम्भोरुहे
 धारावाहिकया वहन्तु हृदये तान्यैव तान्यैव मे ॥ श्लो. १०६
 एतद्भिन्नमार्यासप्तशतीप्रणेतृगोवर्द्धनाचार्यः द्वादशशतकसम्भूतः स्वीय
 कृतौ राधाप्रेमसम्बन्धिनः पञ्च श्लोकान् रचयति, यथा-

मधुमथनमौलिलाले सखि तुलयसि तुलसि किं मुधा राधाम् ।
 यत्तव पदमदसीयं सुरभयितुं सौरभोद्भेदः ॥ ४३३ श्लो.
 राज्याभिषेकसलिलक्षालितमौलेः कथासु कृष्णस्य ।
 गर्वभरमन्थराक्षी पश्यति पदपङ्कजं राधा ॥ ४९० श्लो.
 लज्जयितुमखिलगोपीनिपीतमानसं मधुद्विषं राधा ।
 अज्ञेव पृच्छति कथां शम्भोर्दयिताऽर्धतुष्टस्य ॥ ५१० श्लो.
 लक्ष्मीनिःश्वासानिलपिण्डीकृतदुग्धजलधिसारभुजः ।
 क्षीरनिधितीरसुदृशो यशांसि गायन्ति राधायाः ॥ ५११ श्लो.
 विचरति परितः कृष्णे राधायां रागचपलनयनायाम् ।
 दशदिग्धेधविशुद्धं विशिखं विदधाति विषमेषु ॥ ५३० श्लो.

आर्यासप्तशत्यनुसारं यदि सूक्ष्मतया विचारः क्रियेत तर्हि गोवर्द्धनाचार्य-
 समये उत्कलं परितः राधाकृष्णलीला सुविख्याताऽऽसीत् । आर्यासप्तशत्याः
 उपर्युक्तश्लोकेषु प्रथमद्वितीयश्लोकयोः राधापदतले श्रीकृष्णस्य प्रणामविषयः
 व्यंग्यरूपेण प्रतिपादितः । एतच्छायायां जयदेवो गीतगोविन्दे लिखति- 'देहि
 पदपल्लवमुदारम्' इति तर्कयेऽहम् ।

श्रीविष्णुस्वामी, श्रीनिम्बाकाचार्यः, श्रीमाध्वाचार्यः, श्रीरामानुजाचार्यः इति
 प्रमुखाः चत्वारः धर्मप्रचारकाः श्रीक्षेत्रं प्रति आगत्य अत्रत्याधिपतिपृष्ठपोषकत्वमाप्य
 स्वस्वसम्प्रदायनिमित्तं मठान् निर्ममिरे । एषु आचार्येषु आचार्यनिम्बार्कः
 राधाकृष्णसमर्थक आसीत् । सः राधां कृष्णस्य वामाङ्गविहारिणीत्वेन प्रेमप्रदायिनीत्वेन
 च तदीयदशश्लोक्यां स्वीकरोति । तद्यथा-

अङ्गे तु वामे वृषभानुजां मुदा विराजमानामनुरूपसौभगाम् ।
 सखी सहस्रैः परिसेवितां सदा स्मरेम देवीं सकलेष्टकामदाम् ॥

अस्यायमेवार्थो यत्- या वृषभानुजा कृष्णवामभागे रूपानुसारं सौभाग्यं लभते, सखीसहस्रैः या परिसेविता, या सकलेष्टदायिनी, तां स्मरामः ।

एतत्सर्वालौचनया सुप्रतीतं यत् खी. पू. द्वितीयशतकात् भाससमयात् आरभ्य राधाकृष्णप्रेमविषयः आसीत् । जयदेवस्य पूर्ववर्तिनि काले उत्कलेऽपि एतत् प्रसिद्धिं गतम् एतेन उदबुद्धः सन् भक्तकविः श्रीजयदेवः गीतगोविन्दं रचयेदिति निर्विवादम् ।

अर्वाचीनग्रन्थेषु श्रीगीतगोविन्दस्य प्रभावः-

‘कालो ह्ययं निरवधिः विपुला च पृथ्वी’ इति महाकवेर्भवभूतेर्वचनं तदा स्मर्यते, यदा जयदेवरचितश्रीगीतगोविन्दस्य प्रभावेण प्रभावितानि अन्यकविरचितानि काव्यानि दृष्टिपथारूढानि जायन्ते । श्रीगीतगोविन्दं विरचय्य जयदेवः साधारणजनतया तथा महाराजादिभिर्भूरिशः प्रशंसितः । भारतस्य विभिन्नस्थानेषु तदानीं विद्यमानाः कविपण्डिताः श्रीगीतगोविन्दमनुसृत्य काव्यानि रचितवन्तः । रचितकाव्येषु अनेकानि नष्टानि । कानिचित् समालोचकानां नेत्रगतानि न भवन्ति । अपराणि कानिचित् समुपस्थाप्यन्तेऽत्र ।

जयदेवरचितगीतगोविन्दप्रभावेण प्रभावितः सन् तत्परवर्तिना केनचित् राज्ञा गीतगोविन्दमपरं रचितवान् । तद्रचितगीतगोविन्दस्य प्रसारः भवत्विति राज्ये तेन समुदघोषितम् । उभयोः गीतगोविन्दयोः परीक्षानिमित्तं जगन्नाथपुरतः तद् द्वयं राज्ञा संस्थापितम् । अनन्तरं जयदेवकृतगीतगोविन्दं महत्तरमिति ज्ञात्वा राजा प्राणान् विसर्जयितुमुपचक्रमे । तदानीं नभोवाणी श्रुता यद् हे राजन् ! त्वद्रचितश्लोकेभ्यः द्वादशश्लोकाः जयदेवरचितगीतगोविन्दे स्थानं प्राप्स्यन्ति । अतो प्राणत्यागे मतिं मा कुरु । एतद् दाढर्यताभक्तिग्रन्थात् ज्ञायते । यथा-

शुभिला आकाश वचन, तो ग्रन्थ कलि मुँ ग्रहण ।

द्वादश सर्ग परिमाण, जयदेवर ग्रन्थ जाण ।

वार सर्गर आद्ये तार, रहिव वार श्लोक तोर ।

राजा होइण एथु तोष, गमिला आपणा उआस ॥

(दाढर्यताभक्ति- ५५ अध्याये)

एतेन प्रतिभाति यत् जयदेवस्य गीतगोविन्देनानुप्रणितः उत्कलराजः

गीतगोविन्दवदपरं काव्यमेकं रचितवानिति । परन्तु दुःखस्य विषयः, इदानीमस्य काव्यस्य उपलब्धिर्न भवति ।

यथा श्रीराधाकृष्णप्रेमलीलया मोहितः जयदेवः स्वाराध्यदेवश्रीकृष्णस्य रासक्रीडादिविषयवस्तूपजीव्य श्रीगीतगोविन्दं रचयामास, तथा मिथिलायाः महान् पण्डितः भानुकविः आराध्यदेवं महादेवमाश्रित्य 'गीतगौरीशम्' इति काव्यं रचितवान्॥ यस्मिन् कव्ये 'गौरी-ईशयोः' क्रीडा सम्यक् वर्णिता विद्यते । गीतगौरीशस्याद्यभागः प्रान्तभागश्च वक्ष्यमाणप्रकारेण विद्यते ।

आद्यभागः- सन्ध्यानृत्यविधौ भुजङ्गमपतेर्गीतामृतं शृण्वतः,
प्रत्यक्षस्खलितप्रमोदसलिलस्तोमे समूतस्थुषि ।
मौलेरुत्पथगा किमु त्रिपथगा जातेति शङ्खयुषो
देवस्य त्रिपुरान्तकस्य चकितव्यालोकितं पातु नः ॥
भानोर्गीतं सुधास्फीतं शम्भोर्डम्बरडिण्डिमम् ।
विदुषो रसनारङ्गभूमिर्भरति नृत्यताम् ॥

प्रान्तभागः- अर्धे वक्ष्यसि शैलराजदुहितुः वक्षोरुहः स्फुर्जतः
संवीक्ष्य प्रतिबिम्बमिन्दुसुभगे भागे निजे वक्षसः ।
स्वस्यापि स्तनमण्डलाङ्कुरधिया व्यालोलमालोकयन्
देवो दैन्यमपाकरतु गिरिजादेहार्धहारी हरः ॥
भवानी वर्तते यावदङ्गलग्ना पुरद्विषः ।

विद्वत् कण्ठस्थिता तावत् भानोर्वाणी विराजताम् ॥

मुकुन्ददेवस्य उत्कलराज्यस्यान्तिमस्वाधीननरपतेः सभाकविः कृष्णदास-
बडजेनामहापात्रः सङ्गीतविषये 'गीतप्रकाश'मिति सङ्गीतविषयकं शास्त्रं लिखितवान् ।
रचितेऽस्मिन् शास्त्रे राधामाधवकेलिमाधारीकृत्य तेन गीतमेकमुदाहृतम् । तद्यथा-

किञ्चिदुदञ्चय चञ्चलनयने सञ्चितबहुलावज्यम् ।

वचनमिदं विधुमण्डलमधुना सुविशतुमानमगम्यम् ॥

किमिति करोषि कृशोदरि ! रोषम्,

मदनमहागदविकलशरीरं + + + यातु परितोषम् ।

वचनमुदीरय मधुरयामिनी मृदुमन्दस्मितकान्तम् ।

किञ्चन सिञ्च सुधारसविन्दुभिरङ्गमिदं समन्तात् त्वम् ।

राधामाधवकेलिकथा रसचितं नवविधिगीतम् ।

सुखयतु सज्जनचित्तं सन्तत कृष्णदासकविगीतम् ।

अथ कवि कृष्णदासे गीतगोविन्दस्य प्रभावः लक्ष्यते । यतीन्द्ररघुत्तमतीर्थः
गीतगोविन्देन प्रभावितः सन् 'मुकुन्दविलासम्' इति काव्यं रचितवान् ।

सः महाकाव्यस्य प्रथमे सर्गे दशावतारस्तुतिगानं करोति । काव्येऽस्मिन्
द्वादशसर्गाः सन्ति । गीतगोविन्दवत् अत्रापि विभिन्नाः रागाः सन्निवेशिताः ।
उदाहरणतया एकं गीतम्-

विकचकुन्दकुसुमवृन्दमल्ली लसति कानने ।

कैरववनसुरभिपवनमृदुनवदलचालने ।

पश्यति वनमालिनम्, रासरटनशालिनम् ।

सकलचन्द्रविमलसान्द्रकिरणराजिरञ्जिते ।

कुसुमपुञ्जरुचिरकुञ्ज मधुप मधुरगुञ्जिते ।

मदनरङ्गयुवतिसङ्गरसतरङ्गचञ्चलम् ।

प्रियतमालिमुखनिभालि चारुचटुलमञ्जुलम् ॥ (एकादशसर्गः)

पूर्वतननयागडराज्याधिपतेः गदाधरसिंहमानधातृमहोदयस्य साहचर्यमाप्य
कौण्डिन्यवंशसम्भवः नित्यानन्दपण्डितः गीतगोविन्दमनुसृत्य शिवलीलामृतकाव्यं
रचितवान् । काव्येऽस्मिन् दशसर्गाः सन्ति । गन्धवतीतटकुञ्जे शिवपार्वत्योः
रासलीला मुख्यतयाऽत्र वर्णिता । गीतगोविन्दवत् अत्र विभिन्नाः रागाः सन्ति ।
यथा- मारुरागः, केदाररागः, वसन्तरागः, माठररागः, मालश्रीरागः, कामोदीरागः,
गुण्डकिरीरागः, मङ्गलगुज्जरीरागः, मुखावरीरागः, वङ्गलाश्रीरागः, सारङ्गरागश्च ।

एतैः पण्डितप्रवरैः श्रीकृष्णलीलानृतमिति महाकाव्यं व्यरचि । अस्य
महाकाव्यस्य समीक्षात्मकप्रकाशनं डा. वनमालिरथशर्मणा विहितम् । अस्मिन्
काव्येऽष्टत्रिंशत्संख्यकाः रागाः सन्ति । श्रीराधाकृष्णयोः शरत्रासवर्णना अत्र
भवतीति अन्तिमसर्गस्य एकस्मात् श्लोकात् ज्ञायते । तद्यथा-

इति निज जनामन्दानन्दं चरित्रविचित्रितैः,

शरदृतुकथाभवैः काव्यैः विवर्धयिष्यन् विभुः ।

अतनुत यथा श्रीगोलके पुरा सह राधया

तदनु करणं कुर्वन् सर्वं विहारमुपाहरत् ॥ ८/१७९

मणिमालानाटिकाप्रणेता अनादिमिश्रः खण्डपत्तनाधिपतेः पृष्ठपोषकतामाप्य केलिकल्लोलिनीं रचितवान् । केलिकल्लोलिनी पञ्चतरङ्गैर्विमण्डिता । प्रथमतरङ्गे राधाकृष्णसन्दर्शनम्, द्वितीये वार्षभानवीविप्रलम्भः । तृतीये श्रीराधाभिसारः, चतुर्थे राधामाधवसम्भोगः । पञ्चमे छलितबन्धुवर्गविषयः दृश्यते । ग्रन्थारम्भे कविः आशीर्वादात्मकं मङ्गलाचरणं करोति । यथा-

श्रीराधाकुचकुम्भकुङ्कुमरजो राजीविराजत्तया,
सन्ध्या दीधितिसान्द्रसुन्दरतरः निन्दन्नमन्दं नभः ।
सुस्मेरः स्मरचन्द्रसागरहृदि श्यामादिरामाजने,
वृन्दारण्य वरेण्यकल्पविटपी गोपीपतिः पातु वः ॥

अत्र विद्यमानस्य एकस्य गीतस्यांशविशेषो यथा-

तुङ्गरङ्गसङ्गभृङ्गवासितस्य दम्भतः
कामकामवल्लकीयसान्द्रमन्द्रमाश्रितम् ।
केलिशालिसारसालिकूजितस्य कैतवात्
काञ्चिदामसिञ्जितं च यावदेव योषिताम् ॥

उत्कलस्य वरेण्यः कविभूषणः गोविन्दसामन्तरायः गीतगोविन्दमनुसृत्य 'समृद्धमाधवम्' इति नाटकमेकं रचितवान् । नाटकमिदं सप्तभिरङ्गैर्विभक्तम् । नाटकस्य प्रस्तावनातः ज्ञायते यत् श्रीजगन्नाथमन्दिरे एकस्यां पण्डितसभायामिदं नाटकमभिनीतमभवत् । तद्यथा-

सूत्रधारः- नीलाचलमौलिनीलाचलजलधरमण्डलाडम्बरस्य श्रीमधुसूदनस्य.....
भारद्वाजवंशावतंसावतारस्य..... गोविन्दकविभूषणसामन्तरायस्य । अत्रापि गीतगोविन्दवत् राधाविप्रलम्भादिकं वर्णितम्, तथा शेषे राधाकृष्णयोः समागमादीनां वर्णनमस्ति ।

मिथिलायामाविर्भूतः कृष्णदत्त झा नामधेयः कश्चित् महापण्डितः श्रीगीतगोविन्दप्रभावेण प्रभावितः 'गीतगोपीपति' नामकं गीतकाव्यं रचितवान् । मिथिलायां कृष्णदत्तनामधारिणः बहुविद्वांसः आसन् । अस्मात् एतस्य परिचयविषये सम्यक्तया इदानीमपि किञ्चिन्नोपलभ्यते ।

अपरेण मैथिलपण्डितेन भीष्ममिश्रेण 'गीतशङ्करम्' इति काव्यं व्यलेखि । काव्यस्यान्तिमपुष्पिकायां लिखितमस्ति यत्- इति श्रीगीतशङ्करे श्रीमन्मैथिलमहा-

महोपाध्यायभीष्ममिश्रविरचिते एकादशसर्गः । काव्येऽस्मिन् शिवपार्वत्योः केली
सम्यक्तया वर्णिता विद्यते ।

मिथिलायामाविर्भूतेनापरेण पण्डितेन चन्द्रदत्तनामधारिणा 'काशीगीतम्'
इति द्वादशसर्गात्मकं काव्यं रचितम् । एतस्य परिचयप्रदानं काशीप्रसादजयस्वाल-
महोदयेन विहितम् । अस्मिन् काव्ये गङ्गातटे काशीशङ्करयोः क्रीडा वर्णिताऽस्ति ।
अत्रापि गीतगोविन्दस्य प्रभावः सम्पूर्णतया लक्ष्यते । यस्मात् काव्यस्यारम्भश्लोके
अन्तिमपादयोः गीतगोविन्दवत् केलीकथालिखिता । तद्यथा-

इत्थं भेदवतोर्जयन्ति जगतोरेकात्मनोरेतयोः ।

काशीशङ्करयोश्चिरं सुरधुनीकुले रहः केलयः ॥

पुनश्चात्रत्य श्लोकान्तरे गीतगोविन्दस्य प्रभावः कथमस्ति तत् विचारणीयम् ।

यदि हरिस्मरणे सरसं मनो यदि विवेककलासु कुतूहलम् ।

सदुपदेशमहेशकथापथं शृणु तदा किल मैथिलभारतीम् ॥

किञ्च समाप्तिश्लोके-

उक्तं यत् जयदेवपण्डितकवेरत्रोचितं तन्मया

सर्वं तादृशमेव केवलमिह प्रालेखि पद्यं शुभम् ।

अन्यत् कल्पितमेव मे यदि पुनस्तत्रापि चेत् दूषणं

तत्सर्वं कृपया विशोध्य सुधिया क्षन्तव्यमेषोऽञ्जलिः ॥

संस्कृतभक्तमालाग्रन्थे प्रणेतृ चन्द्रदत्तः तथा काशीगीतप्रणेतृ चन्द्रदत्तः
अभिन्नः । गीतगोविन्दप्रभावेण प्रभावितः श्रीपुरुषोत्तमदेवः उत्कलराजः
अभिनवगीतगोविन्दं रचितवान् । अभिनवगीतगोविन्दस्य समीक्षात्मकप्रकाशनं
श्रीअनन्तचरणपतिमहोदयः कृतवान् । अत्र काव्ये दशसर्गाः सन्ति, अपि च
५८ संख्यकविभिन्नरागाः सन्निविष्टाः । गीतगोविन्दवत् अत्र दशावतारस्तुतिः
विद्यते । गीतगोविन्दे बुद्धः अवताररूपेण स्वीकृतः । परन्त्वत्र बुद्धस्थाने कृष्णः
अवताररूपेण स्वीकृतः । विरहविधुराया राधाया अवस्था कथमत्र वर्ण्यते
तदाकलनीयम्-

कालो वसन्तो नवयौवनाहं लज्जाविशेषो मदनस्य पीडा ।

जने दुरापे महती स्पृहा मे न कोऽप्युपायः सखि ! जीवनाय ॥

(प्रथमसर्गः, षष्ठप्रबन्धः, १४ श्लो.)

कविनृपरामभट्टेन 'गीतगिरीशम्' इति काव्यमेकं रचितम् । कव्यमिदं प्रभातशास्त्रिणा सम्पादितम् । अत्र द्वादशसर्गाः सन्ति । द्वादशसर्गेषु २३ संख्यकाः विभिन्नरागाः विद्यन्ते । अत्रापि गीतगोविन्दवत् पार्वतीविप्रलम्भादिकं वर्ण्यते । पार्वतीविरहं वक्ष्यमाणः चतुर्थसर्गस्थश्लोकः कथं स्फोटयति, तदाकलनीयम् यथा -

याति स्विद्यति खिद्यति प्रलपति प्रत्यैति रोमाञ्चति,
ध्यायत्यप्यथ मूर्च्छति प्रपतति भ्राम्यत्यलं ताम्यति ।

उच्चैर्निश्वासिति प्रमीलति पुनः सङ्कम्पते सीत्करो-

त्यैवं शर्व ! वियोगिनी न लभते कां कामवस्था शिवा ॥

(४/३ श्लो.)

अपरेण कविवरेण श्रीश्यामरामेण गीतपीतवसनमिति दशसर्गात्मकं काव्यं लिखितम् । काव्यमिदं सम्पूर्णतया गीतगोविन्दकाव्येन प्रभावितमिति ज्ञायते । गीतगोविन्दस्य 'यदि हरिस्मरणे सरसं मनो....' इति श्लोकेन सह अस्य काव्यस्य श्लोकः साम्यं बध्नाति । तद्यथा-

हरिस्मरणसादरं यदि मनो मनोजन्मनः

कलासु विमलासु चेत् किल कुतूहलं वर्तते ।

तदानुपदमुल्लसन् मधुरिमैकधुर्या बुधाः

सुधारससमां रसैः शृणुत मामकीं भारतीम् ॥ (१/१ श्लो.)

अनन्तरश्लोके कविः कथयति-

गीतं बुधैर्यदि सुधा संममेव पीतं श्रीकालिदासजयदेवकविप्रणीतम् ।

ताम्बूलतुल्यमपि ते मम मानयन्तु श्रीगीतपीतवसनं मदनुग्रहेण ॥

(१/२ श्लो.)

अत्र चतुर्दशसंख्यका रागाः योजिताः ।

मिथिलानेवासिना केनचित् जयदेवनामधारिणा श्रीरामगीतगोविन्दमिति काव्यं विरचितम् । इदं काव्यं प्रभातशास्त्रिणा सम्पादितम् । अस्मिन् काव्ये षट् सर्गाः सन्ति । प्रथमतः कविः रामगीतगोविन्दस्य प्रयोजनविषये प्रथमसर्गे स्पष्टयति । तद्यथा-

यदि रामपदाम्बुजे रतिर्यदि वा काव्यकलासु कौतुकम् ।

पठनीयमिदं तदोजसा रुचिरं श्रीजयदेवनिर्मितम् ॥

प्रागत्र काकभूशुण्डिरामायणं तथा हनुमन्नाटकविषयश्च वर्णितः ।

एतदतिरिच्यापरैः कविपण्डितैः गीतगोविन्दस्य काश्चिदनुकृतयः प्रणीताः । प्रभाकरपण्डितेन गीतराघवम्, मैथिलवंशमण्डितेन गीतदिगम्बरम्, चतुर्भुजपण्डितेन गीतगोपालम्, राजशेखरेण गीतगङ्गाधरम्, रेवारामेण गीतमाधवमिति काव्यानि रचितानि ।

पुनश्च मैसूरराजेन चिक्कदेवरायेन गीतगोविन्दादर्शानुप्राणितेन गीतगोपालम्, इति काव्यं रचितम् । एतन्निद्रं रायरामानन्देन जगन्नाथवल्लभनाटकम्, सौराष्ट्रकविरामकृष्णेन गोपालकेलिचन्द्रिकानाटकम्, तेलुगुसाहित्यकविनारायण-
तिथिना कृष्णलीलातरङ्गिणी, प्रबोधानन्देन सङ्गीतमाधवम्, श्रीराधानन्दविरक्तिना श्रीराधागोविन्दकाव्यम्, श्रीद्वारकानाथठाकुरेण गोविन्दवल्लभनाटकं च रचितम् । पुनश्च हरिशङ्करेण गीतराघवम्, कल्याणठाकुरेण गीतगङ्गाधरम्, तिरुमल्लराजेन गीतगौरीशं च विरचितम् । गीतगोविन्दस्य प्रभावः कियान् आसीदित्येतेन ज्ञातुं पार्यते । न केवलमेतदेव, अपि तु गीतगोविन्दस्य लोकप्रियताऽपि एतेन ज्ञायते ।

श्रीगीतगोविन्दस्य टीका-

भवतकविजयदेवरचितं श्रीगीतगोविन्दकाव्यमेकं महनीयमासनमधिकरोति । इदानीं यावत् महाकविभिः रचितेषु महाकाव्येषु नैवम्भूतं काव्यमस्ति यदेव गीतगोविन्देन साकं स्पर्धितुमिष्टे । गीतगोविन्दस्य लालित्यमभूतपूर्वम् । दण्डिनः पदलालित्यं नैषधे पदलालित्यं वा इतीदं गीतगोविन्दमनालोकयता केनचिदवादि । यतः गीतगोविन्दे-

‘निन्दति चन्दनमिन्दुकिरणमनुविन्दति खेदमधीरम् ।’

अपि च- ‘ललितलवङ्गलतापरिशीलित कोमलमलयसमीरे ।’

प्रभृतीनां पद्यानां लालित्यं केवलं तदधीतवतां पक्षे वक्तुं सुशकम् । गीतगोविन्दस्य जनप्रियताविषये तत् टीका एव प्रमाणम् । अधुना गीतगोविन्दस्य कासांचित् टीकानां विषये आलोचना क्रियते ।

उत्कलदेशे ११७०-११९० ख्रीष्टाब्दमध्ये गङ्गराजः राजराजदेवः शासनं कृतवान् । तस्य समकालीनः महान् पण्डितः उदयनाचार्यः आसीत् । तेन श्रीगीतगोविन्दस्य सर्वप्रथमा टीका ‘भावविभाविनी’ विरचिता । अस्य समयस्य

कियत्पूर्वं श्रीगीतगोविन्दं रचितमासीत् । अत एव इयं टीका गीतगोविन्दस्य प्रथमटीकारूपेण गृह्यते । उदयनाचार्यः जयदेवस्यान्तरङ्गबन्धुरासीत् । मध्यप्रदेशस्य एकस्मिन् ग्रामे एम्. लक्ष्मण-नामधारि एकस्य गृहे १८७४ शतके प्रख्यातैति-हसिकः डॉ० एफ. किलहार्न एतादृशीमातृकायाः सन्धानमाप्य एतत् परीक्षितवान् । मातृकेयं शतसंख्यकपत्रधारिणी प्रत्येकं पुष्पोपरि दश धाटिकाः सन्ति ।

मिथिलाप्रदेशे प्रादुर्भूतस्य महामहोपाध्यायजगद्धरस्य रत्नेश्वरात्मजस्य कृतिषु श्रीगीतगोविन्दस्य सारदीपिकाटीका अन्यतमा । जगद्धरः परमशिवभक्तः आसीदिति सारदीपिकायाः मङ्गलाचरणश्लोकात् ज्ञायते । यथा-

करकलितभुजङ्गो मस्तके न्यस्तगङ्गो
विहितनटनभङ्गो दत्तदैतेयभङ्गः ।
चिरविगलदनङ्गस्त्यक्तसङ्गोऽङ्गनाङ्गो-
भवतु मम विभूतयै शम्भुरुन्मत्तगङ्गः ॥

सारदीपिकाटीकायाः शेषांशः यथा-

हे सज्जनाः ! परगुणेषु भवन्त एव
सन्तोषवन्त इति सर्वजनप्रतीतिः ।
तन्मे परिश्रममशेषममुं विलोक्य
टीकामिमां सुकृतिनो भृशमादरध्वम् ॥

प्रक्षिप्तरूपेण विवेचिताः श्रीगीतगोविन्दस्य सप्तदशश्लोकाः अत्र सन्निहिता इति इतः प्रागेव उक्तं लराजेन श्रीगीतगोविन्दस्यानुकृतिर्विरचितेति निश्चीयते ।

धृतिदासनामा पण्डितप्रवरः श्रीगीतगोविन्दस्य सन्दर्भदीपिकाटीकां रचितवान् । अस्याः टीकायाः मूलांशः यथा-

मूले सूक्ष्माध्वनिरिति पदं प्राप्य विभ्राजते या
पश्यन्ती या निवसति सदा वर्णरूपेण नाभौ ।
अध्यास्ते या पदमिति पदं मध्यमा हृत्सरोजे
सा वाग्देवी जयति वदने वैखरी वाक्यरूपा ॥
धृतिदासकविः श्रीमान् आस्थानचतुराननः ।
गीते करोति गोविन्दटीकां सन्दर्भदीपिकाम् ॥

उत्कलीयकविपण्डितप्रवरेण कविराजनारायणदासेन सर्वाङ्गसुन्दरीनाम्नी

एका सुप्रसिद्धा टीका उदलेखि । टीकेयम् उत्कलराज्यसंग्रहलये सुरक्षिताऽस्ति ।

अस्याः टीकायाः मूलभागः यथा- 'श्रीकृष्णाय नमः ।'

सर्वाङ्गसुन्दरी राधा कृष्णः सर्वाङ्गसुन्दरः ।

तयोरानन्दजननी टीका सर्वाङ्गसुन्दरी ॥

नत्वा श्रीहरिचरणं कुरुते सर्वाङ्गसुन्दरीटीकाम् ।

श्रीनारायणदासः कविराजोऽयं गीतगोविन्दे ॥

आस्ते यदि हृदि वाञ्छा बोद्धुं तत्त्वेन गीतगोविन्दम् ।

श्रीनारायणदासस्यादत्तमभिप्रायं जनाः शृणुत ॥

टीकायाः शेषश्लोकः-

अतिविषमसुप्रीते गीतगोविन्दगीते ।

हरिचरणविशेषे वेदवेदाङ्गशेषे ॥

भवति गतिरवाधा हाकृतं कर्तुकामा

हरि हरि हरि शेषा स्त्रीश भूमामवाप्ताम् ॥

असौ नारायणदासः प्रसिद्धसाहित्यदर्पणकारस्य वृद्धप्रपितामहः आसीत् ।

श्रीगीतगोविन्दस्य 'वाचः पल्लवयति' इति श्लोकस्य व्याख्याकरणावसरे स्पष्टतया

जयदेवः उमापतिप्रभृतीनां निन्दां करोतीति नारायणदासेनासूचि । एवंभूता व्याख्या

प्रायशः प्रसिद्धटीकाकारैः स्वीकृता । श्रीगीतगोविन्दस्य-

वर्णितं जयदेवकेन हरेरिदं प्रवणेन ।

केन्दुविल्वसमुद्रसम्भवरोहिणीरमणेन ॥

इति श्लोकस्य व्याख्यां नारायणदासः वक्ष्यमाणप्रकारेण करोति । यथा-

केन्दुविल्वाख्यं शासनं तच्च महत्त्वात् समुद्रत्वेन रूपितम् । केन्दुविल्वसमुद्र-

सम्भवश्चासौ रोहिणीरमणश्चेति । अकुलोद्भूतस्यात्मनः कुलोन्नतिकारकदर्शनात्

सम्भवशब्दोपादानम् । तत्कुलोत्पत्तिकत्वाख्यापनार्थम् । दृष्टान्तोऽत्र युधिष्ठिरः ।

तदेवं केन्दुविल्वशासनाज्जातस्तस्येवोन्नतिकारकः । यथा सागराज्जातश्चन्द्रः

सागरवृद्धिकारकः इत्यर्थः सम्पद्यते ।

मान्नाङ्कनृपतिरचित- श्रीगीतगोविन्दस्य 'टीप्पणीका' इति एका टीका

पुनास्थ भाण्डारकर प्राच्यगवेषणासंस्थाया मातृकाभण्डारे विद्यते । टीकायाः

मूलांशः यथा- ॐ नमो वासुदेवाय ।

चराणां स्थावराणां च येन सृष्टिः कृता पुरा ।

सर्वज्ञाय नमस्तस्मै ज्ञानदात्रेऽच्युतात्मने ॥

कवीनां मतमालोक्य सतां च सुखवृद्धये ।

कृता टीप्पणिका मुख्या मान्नाङ्केन महीभुजा ॥

प्रीतये वासुदेवस्य सद्यः पापापनुत्तये ।

गीतगोविन्दकं काव्यं जयदेवश्चकारेह ॥

टीकाकारस्य परिचयः टीकातः नोपलभ्यते । परन्तु १४३१ शतके वङ्गीय-
बृहस्पतिरायमुकुटप्रणीतामरकोषटीकायां मान्नाङ्करचितग्रन्थोद्धृतिः प्राप्यते । अतः
मान्नाङ्कः १४३१ शतकपूर्ववर्तीति कथयितुं शक्यते ।

राजस्थानान्तर्गत-मिवारराज्यस्य नरपतिः राणाकुम्भः १४५० शतकात्
पूर्ववर्तिनि काले रसिकप्रिया नाम्नीं श्रीगीतगोविन्दस्य सुप्रसिद्धटीकां रचितवान् ।
सः प्रथमतः राधाकृष्णस्तुतिम् अनन्तरं लक्ष्मीनारायणस्तुतिं, ततः परं हरपार्वतीस्तुतिं
विधाय टीकानामरचनपूर्वं लिखनमारभते । यथा-

नत्वा मतङ्गभरतप्रमुखान् सुगीतसङ्गीतशास्त्रनिपुणान् जयदेववाचाम् ।

श्रीकुम्भकर्णनृपतिर्विवृतिं तनोति गानं निधाय सरसं रसिकप्रियाह्वम् ॥

एतत्परं कवेः वंशावलिविषयः तथा पूर्वजानां कीर्तिकलापः वर्णितः
आस्ते । टीकायाः विभिन्नपुष्पिकासु 'समुद्रसम्भवरोहिणीरमणप्रताप-
शोषिताशेषयवनपल्लवश्रीगयाविमुक्तिस्थलकल्पितपितृकुल-विमुक्तिदातृ-
श्रीचित्रकूटाधिपतिप्रभृतीनि विशेषणपदानि व्यवहृतानि सन्ति । एतेन ज्ञायते सः
महाप्रतापी तथा हिन्दुधर्मस्य पुनरुद्धारं वद्वपरिकरः आसीत् ।

राणाकुम्भरचितश्रीगीतगोविन्दस्यरसिकप्रियाटीकया सह शङ्करमिश्ररचित-
रसमञ्जरीटीका संलग्ना सती निर्णयसागरप्रेसद्वारा प्रकाशिता । रसमञ्जरीटीकायाः
पुष्पिकाध्ययनानन्तरं ज्ञायते यत् सः दिनेश्वरमिश्रात्मजः आसीत् । शालिनाथ-
नामधेयनृपतेः पृष्ठपोषकत्वेन सः रसजमञ्जरीटीकां रचितवान् । पुष्पिकानुसारम्
श्रीमहापहोपाध्याय दिनेश्वरमिश्रात्मज श्रीमहामहोपाध्यायशङ्करमिश्रविरचितायां
श्रीशालिनाथकारितायां गीतगोविन्दटीकायां रसमञ्जरीसमाख्यायां द्वादशः सर्गः
समाप्तिं पपाण ।

श्रीगीतगोविन्दस्य श्रुतिरञ्जनीटीका लक्ष्मणसूरिणा रचिता । टीकायाः

प्रथमसर्गपुष्पिकातः टीकाकारस्य परिचयो लभ्यते । यथा- इति श्रीमदखिल-
विद्यापारवारदक्षिणामूर्तिमहादेवप्रसादलब्धविद्यपूर्वोत्तरमीमांसाशब्दतर्क-
साहित्यसार्वभौमचारकुरिकण्डुभट्टोपाध्यायानुजेन सर्वाम्बिका गर्भसूचितमुवतामणिना
लक्ष्मणसूरिणारचिते गीतगोविन्दव्याख्याने प्रथमः सर्गः ।

ग्रन्थस्यान्तिमे भागे- 'इति श्रीगीतगोविन्दव्याख्यायां श्रुतिरञ्जनीसमाख्यायां
द्वादशसर्गः ।

परमकारुणिकश्रीमतोभगवतः अवताररूपेणागतस्य तथाकथितस्य
श्रीचैतन्यदेवस्य परमानुगामिना चैतन्यदासेन बालबोधिनी टीका व्यरचि । अन्तिमे
काले सः वृन्दावने गोविन्दसेवायामात्मानं नियोजितवान् । अस्मात् पूजारीगोस्वामीति
नाम्ना सः लब्धप्रसिद्धो जातः । चैतन्यदासेन गीतगोविन्दस्य बालबोधिनीटीका
तथा कृष्णकर्णामृतस्य सुबोधिनीटीका च लिखिता । यथा-

श्रीगोविन्दपादसेवा यद्वत् धृतिगता स्वयम् ।

चैतन्यदासस्य बालबोधिनी स्यात् सतां मुदे ॥

अपि च- श्रीगीतगोविन्दपादसेवा प्रभावादुदिता स्वयम् ।

टीका चैतन्यदासस्य कृष्णकर्णामृताश्रया ॥

शेषकमलाकरकृतश्रीगीतगोविन्दस्य तिस्रः टीकाः पुनास्थ भाण्डारकरप्राच्यविद्या-
प्रतिष्ठानस्य मातृकाभाण्डारे विद्यन्ते । मातृकानुसारमेकस्याः समयः संवत् १६३६
पौषमासः कृष्णपक्षपञ्चमीतिथिः । एतेन ज्ञायते यत् टीकाकारः कमलाकरः
१६३६ संवत् पूर्ववर्ती ।

वृन्दावनवासिना श्रीमता भागवतदासेन गीतगोविन्दस्य 'रसकदम्ब-
कल्लोलिनी' नामिका टीका रचिता । तट्टीकस्थपद्यगद्यभागाभ्यामेतत् ज्ञातुं शक्यते ।

तद्यथा- प्रफुल्लभगवज्जनं रसकदम्बकल्लोलिनी ।

प्रफुल्लयतु मोहने भजनतानसम्बर्हिनी ॥

समस्तपटुचातुरी वलितगीतगोविन्दतः ।

प्रशस्तरसदीपिका मधुरपुञ्जमञ्जूषिका ॥

अपि च- श्रीवृन्दावनेश्वर प्रियकृच्चरणपङ्केरुहमकरन्दास्वादपटुचञ्चरीकसम्भाषण-
मध्वानन्दान्दोलनचपलहृदयेन श्रीमद्भगवद् दासेन भगवज्जनपरितोषाय विरचितेयं
रसकदम्बकल्लोलिनी श्रीमद्रसविन्दिः भगवत्प्रियैरानन्दसन्दोहदीपितपरमोज्ज्वलरसा-

वगाहितमनसा अहर्निशं विचारणीयम् । इति श्रीगीतगोविन्दस्य रसकदम्बकल्लोलिनी टीकेयं समाप्ता । पुनास्थभाण्डारकर प्राच्यविद्यागवेषणासंस्थायां विद्यमानासु मातृकासु एकस्याः अनुलिखितः समयः १६८४ संवत् । अतः एतत्पूर्वं टीकारचनं जातमिति निश्चप्रचम् ।

पण्डितवनमालिभट्टः गीतगोविन्दस्य सञ्जीवनीटीकायाः लेखकः । पुनास्थ भाण्डारकरप्राच्यविद्यागवेषणासंस्थायां एतद्रचितसंजीवनीटीका विद्यते । तत्र टीकायां मूलांशो यथा-

श्रीगणेशाय नमः । श्रीराधावरगिरिधरचन्द्रो जयति ।

स्थिराणां जङ्गमानां च येन सृष्टिर्निरूपिता ।

सर्वेशाय नमस्तस्मै कृष्णाय जगतात्मने ॥

भूयाद् भद्राय भवतां कृष्णः कमललोचनः ।

कालिन्दीकेलिसंदृष्टो मेघश्यामोऽतिसुन्दरः ॥

श्रीमद्गिरिवराधीशं वृन्दारण्यपुरन्दरम् ।

कृष्णचन्द्रं प्रपद्येऽहं भक्तानुग्रहकारकम् ॥

श्रीकृष्णलब्धकरुणाप्रतिलब्धविद्यः ।

श्रीविठ्ठलेशकृपयाप्तकिशोरभक्तः ॥

गोविन्दगीतविवृतिं वनमालि नामा-

भट्टस्तनोति सुकृती शिवदाससूनुः ॥

टीकायाः शेषांशो यथा-

टीकाः सर्वाः समालोक्य सारं सारं समुद्धृतम् ।

तत्रापि वलितं किञ्चित् क्षन्तुमर्हन्तु सूरयः ॥

शिवदासतनूजेन भट्टेन वनमालिना ।

गीतगोविन्दटीकेयं रचिता शुभदास्तु वः ॥

वैशाखकृष्णपक्षस्यैकादश्यां सुभमङ्गले ।

वारणस्यां कृता टीका भट्टेन वनमालिना ॥

काश्यां नरोत्तमगृहमध्ये माधवशर्वयोः ।

रचिता गीतगोविन्दटीकेयं वनमालिना ॥

एतेन ज्ञायते- वनमालिभट्टः काशीनगरे विद्यमान माधवशिवयोर्मन्दिरमन्तरा

नरोत्तमगृहे एतस्याः टीकायाः रचनां कृतवान् । नरोत्तममहाभागाः गौडदेशे मुख्यवैष्णवप्रचारकाः 'नरोत्तमठाकुर'रूपेण चित्रिता भवन्ति ।

उत्कलीयस्य पण्डितप्रवरस्य नारायणदासस्य सर्वाङ्गसुन्दरीटीकायाः अनुकरणरूपा धनञ्जयस्य सर्वाङ्गसुन्दरीटीका भवति । अस्माकमुत्कलप्रदेशे एतत्टीकायाः प्रसारः समधिकः । एतस्याः टीकायाः मूलांशः तथा अन्तिमांशः वक्ष्यमाणप्रकारेण उपलभ्यते । मूले मङ्गलाचरणं यथा -

वसानं नीलं वसनं कुन्देन्दुधवलं वलम् ।

अहं करीन्द्रपारीन्द्रं वन्दे वृन्दारकस्तुतम् ॥

आस्ते यदि हृदि वांछा बोद्धुं तत्त्वेन गीतगोविन्दम् ।

शृणु जन ! रम्यामेतां सर्वाङ्गसुन्दरीटीकाम् ॥

शेषांशः- वीरेन्द्रस्य मुकुन्दसिन्धुरपतेर्दीनैकबन्धोर्नव
त्रिंशाङ्के प्रतिपत्तिथौ गुरुदिने कन्यां गते भास्करे ।
टीका पुत्तलिकान्वितं विलिखितं श्रीगीतगोविन्दकं
काव्यं चारुधनञ्जयाख्यधरणीदेवेन पक्षेऽसिते ॥

एतेन ज्ञायते यत् गजपतिमुकुन्ददेवस्य त्रिंशाङ्के धनञ्जयः आसीत् ।
गजपतेः सभाकविरासीत् सः इति अनुमीयते ।

कृष्णदासकविराजेनापि श्रीगीतगोविन्दस्य सर्वाङ्गसुन्दरीति एका टीका लिखिता । एतद्रचितटीकायाः मूलभागः शेषभागश्च वक्ष्यमाणप्रकारेण विद्यते, मूलांशो यथा-

नत्वा श्रीहरिचरणं कुरुते सर्वाङ्गसुन्दरीटीकाम् ।

श्रीयुक्तकृष्णदासकविराजो गीतगोविन्दे ॥

टीकायाः शेषभागः-

ज्येष्ठे मासि सिते बुधस्य दिवसे पक्षे चतुर्थीतिथा-

वङ्के सप्तदशे नृपस्य सुधियः श्रीदिव्यसिंहस्य च ॥

पुष्पिका- इति श्रीकृष्णदासविरचितायां श्रीगीतगोविन्दे सर्वाङ्गसुन्दरीटीकायां स्वाधीनभर्तुकावर्णने सुप्रीतपीताम्बरो नाम द्वादशः सर्गः ।

यद्यपि टीकायाः प्रथमसर्गस्य पुष्पिकायाम्- "इति श्रीकृष्णदासविरचितायां सर्वङ्गषाख्यायां गीतगोविन्दटीकायां प्रथमः सर्गः" इति द्वारा टीकेयं सर्वङ्गषा

नाम्या अभिहिता भवति, तथापि मङ्गलाचरणमन्तःपुष्पिकां च आधारीकृत्य टीकेयं सर्वाङ्गसुन्दरीति सुप्रसिद्धा ।

टीकायां विद्यमानसमयसारणीतः वक्तुं शक्यते यत् खुरुधाराजस्य दिव्यसिंहदेवस्य सप्तदशाङ्के इयं विरचिता । दिव्यसिंहदेवस्य सप्तदशाङ्कः २-९-१७०१तः २३-८-१७०२ शतकं यावदासीत् । कृष्णदासः उत्कलीय-नृपतेरङ्गणनां करोति । अतः असावप्युत्कलीयः ।

चिदानन्दभिक्षुरचिता गीतगोविन्दस्य एका टिप्पणी उपलभ्यते । अस्याः टिप्पण्याः मूलांशो यथा-

यन्मूर्तिर्ध्यानगम्या श्रुतिनियतपथा योगिवृन्दैरमन्दै-
र्यद् वाक्यं वेदहृद्यं श्रुतितनिजपदं मानभूतं विधातुः ।
यत् कार्यं विश्वसृष्टिस्थितिलयनिलयं विश्वतो यन्निवासो-
यन्नामाऽमङ्गलघ्नं जयति युवतिभिः कृष्णगोपाल बालः ॥
अन्तर्यत्र नियुक्तेन चिदानन्देन भिक्षुणा ।
रचिता कृष्णतुष्ट्यर्थं गीतगोविन्दटिप्पणी ॥
प्रीणातु भगवान् तेन विश्वरूपो जगत्पतिः ।
हृषीकेशो ब्रजेवासो गोपीमण्डलमण्डनः ॥

शेषपुष्पिका- इति श्रीगीतगोविन्दटीकायां द्वादशसर्गाटिप्पणं समाप्तिमगमत् । एतेषां टिप्पणकाराणां परिचयादिविषये इदानीं यावत् किञ्चित् सम्यक्तया नोपलभ्यते ।

अस्माकमालोच्य टीकाकारः लक्ष्मणभट्टः श्रीक्षेत्रवासी आसीदिति तट्टीकायाः अन्तिमभागात् ज्ञायते । एतैर्विरचिता टीका रसिकरङ्गदा । या तु रसिकानां कृते रङ्गप्रदानशीला । टीकायाः मूलभागः, यथा-

अन्योन्यप्रेमपीयूषास्वादनात्तृप्तमानसौ ।
स्फुरतां हृदि मे नित्यं राधामदन-गोहनौ ॥
मद्विधदुर्विधबन्धुः स जयति नीलाचलेन्द्रपूर्णेन्दुः ।
येनाहं बहुकुपया निजांघ्रिसेवामृतैः पुष्टः ॥
संसारदवसंतप्तं स्वप्रेमरसवर्षणैः ।
विश्वमाप्ययितं येन तं चैतन्यघनं नुमः ॥
इयं श्रीगीतगोविन्दटीका रसिकरङ्गदा ।

मया संगृह्यते नीलशैलचन्द्राग्निसेविना ।।
 पूर्वं विरचिता यास्तु टीकाः सर्वार्थबोधिकाः ।
 ताम्यः सारं समाकृष्य ग्रथाम्यत्र यथारुचि ।।
 नाहं व्याकृतिवेत्ता नापि च भावार्थभावनाभव्यः ।
 नैवालंकृतिकुशलस्तथापि केनापि लिखामि लोभेन ।।

टीकायाः शेषांशः-

इयमुज्ज्वलसम्पूर्णवचनततिसौरभाकीर्णा
 हरिचरणस्मृतिभाजां निवसतु हृदये प्रसूनमालेव ।।
 ये श्रीमुकुन्दभजनक्रमलब्धदीक्षा
 निर्मत्सरा रसविवेचनसाधुशिष्याः ।
 स्निग्धाशयाः सहृदयाः सदयाः सदैव
 ते भारतीं परमिमां परिशीलयन्तु ।।
 शकाब्दे षोडशशते चतुःषष्ठ्यधिकं गते ।
 ग्रथिता लक्ष्मणेनासौ टीका श्रीपुरुषोत्तमे ।।

एतेन ज्ञायते यत्- श्रीपुरुषोत्तमे निवसता लक्ष्मणेन १६६४ शकाब्दे
 (१७४२ शतके) टीकेयं रचिता ।

शेषकमलाकरकृत 'साहित्यरत्नमाला' मातृकायाः अन्तिमे भागे
 गीतगोविन्दस्य सर्वार्थबोधिनी टीकायाः अन्तिमांशः उपलभ्यते । पुनास्थ भाण्डारकर
 प्राच्यविद्यागवेषणासंस्थायाः मातृकाभण्डारे विद्यमानासु मातृकासु एतादृशी टीका
 विद्यते । टीकातः ज्ञायते यत् यमुनाकुले विद्यमानस्य कस्यचिद् ग्रामवासिनः
 ज्योतिषशुकदेवस्य पुत्रः गोपालः स एतत्कर्त्ता । तस्य मातुः नाम कामातुरी ।
 टीकायाः रचनाकालः १५८६ शकाब्दः (१६६४ शतकम्) ।

एतद्विभक्तं गुजराट्निद्यासभाद्वारा अतिरिक्तं टीकात्रयं संगृहीतम् । तदेव
 यथा- (१) कुमारखान्नाविरचितसन्देशभेदिका, (२) भट्टरत्नाकरविरचिता
 रससन्दिपनी, (३) भावप्रबोधिनी । एतत् टीकाकारस्य नाम नास्ति ।

अपरं च एस्.के.दे रचितं संस्कृतसाहित्येतिहासात् अन्य टीकानामानि
 ज्ञायन्ते । यथा- (१) कृष्णदत्तकृता अर्थरत्नावली, (२) चैतन्यदाशकृता
 सर्वाङ्गसुन्दरी, (३) पीताम्बररचिता रसकदम्बकल्लोलिनी, (४) भावाचार्यकृता

माधुरी, (५) रामदत्तरचितं सानन्दगोविन्दम्, (६) शालिनाथरचितः साहित्यरत्नाकरः, (७) शेषरत्नाकररचितः साहित्यरत्नाकरः, (८) श्रीहर्षरचिता गीतगोविन्दतिलकोत्तमा ।

अध्यापक नगेन्द्रनाथप्रधानमहोदयानाम् “ओडिआ साहित्यरे जयदेव” पुस्तके अपरटीकानामानि समुपलभ्यन्ते । यथा- (१) वंशीदासस्य गीतगोविन्दटीका (उत्कलविश्वविद्यालयस्य पाण्डुलिपिसंग्रहालये सुरक्षिता), (२) महामहोपाध्याय भरतसेनस्य सुबोधा टीका (वङ्गीयसाहित्यपरिषदा संगृहीता), (३) कविराज-चण्डीदासस्य प्रकाशकौमुदीटीका (कलिकतासंस्कृतमहाविद्यालये सुरक्षिता), (४) श्रीरामरायजीमहोदयेन प्रणीता तत्त्वदीपिकाटीका (वृन्दावनस्थजयदेवपीठे सुरक्षिता), (५) प्रबोधानन्दसरस्वतीकृता गीतगोविन्दव्याख्यानटीका (जयपुरस्थ श्रीगीतगोविन्द-ग्रन्थागारे सुरक्षिता), (६) रत्नाकरकन्दलीरचिता सारदीपिका (आसाम-प्रलतत्त्वविभागीयसंग्रहालये सुरक्षिता) ।

एतद्विहाय तत्रापि गोपालकृतां ‘दीपिका’ वासुदेववाचासुन्दरस्य ‘पदाभिनयमञ्जरी’ति टीका नाम च आसाद्यते ।

डा. कपिलावात्स्यायनद्वारा एकदा (२२.१०.८६ दिनाङ्के ‘समाज’ इति ओडिआवाचस्पत्रे प्रकाशितम्) भाषणप्रसङ्गे उक्तं यत् इदानीं यावत् श्रीगीतगोविन्दस्य ९५ संख्यकाः टीकाः आविष्कृताः । एतासु टीकासु ७५ संख्यकाः टीकाः सचित्रव्याख्यात्मिकाः । कन्नडभाषया अप्रमेयशास्त्री गीतगोविन्दस्य शृङ्गारप्रकाशिकानाम्नीं व्याख्यामेकां विहितवान् ।

श्रीगीतगोविन्दकारस्य देशकालनिर्णयः-

महामहिमशाली कविराजजयदेवः स्वगीतगोविन्दनिमित्तं सर्वत्र लब्धप्रतिष्ठः । पुरा कवयः स्वस्वकृतिषु प्रायशः स्वकीयपरिचयादिकं न संयोजयन्ति स्म । अस्मात् कारणात् तेषां कालनिर्णयविषये महान् सन्देहः आपतति । विश्वविश्रुतकविशेखरमुकुटायमानकालिदासप्रभृतयः अद्यापि समेषां कृते निर्दिष्टदेशकालपरिचयविहीनाः भवन्ति । केवलमालोचकाः किंवदन्तीमाधारीकृत्य यत् किञ्चित् निरूपयन्ति तदपि विवदमानम् । अस्माकमालोच्यकविवरः जयदेवः एतत्परिध्यन्तर्गतः । केवलं गीतगोविन्दपाठेन ज्ञायते- जयदेवस्य ग्राम नाम ‘केन्दुविल्वः’ इति । यथा-

वर्णितं जयदेवेन हरेरिदं प्रवणेन ।

केन्दुविल्वसमुद्रसम्भवरोहिणीरमणेन ॥ ३/१०

गीतगोविन्दस्य कतिपयटीकास्वविद्यमानमपि प्रामाणिकत्वेन प्रख्यातजगद्धरकृतसारदीपिकाटीकया तथा कविराजनारायणदासकृत-सर्वाङ्गसुन्दरी-टीकया गृहीतात् श्लोकात् जयदेवस्य पितृनाम 'भोजदेवः' मातृनाम 'रामादेवी' ति च गोचरीभवति । यथा—

श्रीभोजदेवप्रभवस्य रामादेवीसुतश्रीजयदेवकस्य

पराशरादिप्रियवर्गकण्ठे श्रीगीतगोविन्दकवित्वमस्तु ॥ (द्वादशसर्गः)

महाकवेः देशनिर्णयप्रसङ्गे मुक्तकण्ठमुद्धोष्यतेऽस्माभिर्यत् सः उत्कलीयः । प्रथमतः विचारणीयं यत् स्वग्रामविषये महाकविना 'केन्दुविल्वः' इति यत् लिखितं, तत् उत्कलान्तर्गतग्रामं प्रति सङ्केतयति । यतः प्रसिद्धः गीतगोविन्दस्य सर्वाङ्गसुन्दरीनामटीकाकारः नारायणदासः तृतीयसर्गान्तर्गतस्य श्लोकस्यास्य व्याख्याने केन्दुविल्वं शासनत्वेन प्रकाशयति । उत्कले ब्राह्मणा-ध्युषितनरपतिस्थापितग्रामनामान्तिमे शासनशब्दः व्यवहियते । अस्माकमालोच्यटीकाकारः लक्ष्मणभट्टोऽपि स्वकृतसिकरङ्गदाटीकायां केन्दुविल्वं जयदेवस्य ग्रामनामत्वेन व्याख्याति (तृतीयसर्गस्थ १० मश्लोकव्याख्या द्रष्टव्या) । गीतगोविन्दस्य ख्यातनामा टीकाकारः नारायणदासः सर्वाङ्गसुन्दरीटीकायां केन्दुविल्वं शासनत्वेन प्रमापयति ।

उत्कले राजपुरुष-वृक्ष-पुष्प-वनप्रभृतिनामानुसारं ग्रामादीनां नामकरणं सुप्रसिद्धम् । विधानमिदं बहुपुराकालात् प्रचलति । राजपुरुषनामानुसारं नामितानां केषांचित् ग्रामाणां नामानि यथा- अस्माकं ग्रामः त्रिलोचनपुरशासनम् । नरसिंहपुरवास्तव्यस्य 'त्रिलोचनसिंहदेओ' इत्याख्यस्य राज्ञः नामानुसारमिदं शासनं नामितम् । पुरीनगरीं निकषा वीरनरसिंहपुरम्, कपिलेश्वरपुरं, श्रीरामचन्द्रपुरम्, कह्लाडिविद्याधरपुरमिति । वृक्षनामानुसारम्- 'तालचेरः, केन्दुझरः, वाउँशागाडिआ, लेम्बो इति ।

पुष्पनामानुसारम्- निआलिशासनम्, चम्पापुरम्, पद्मपुरम्, मालतीपाटपुरम्, मल्लिकादेइपुरमिति । वननामानुसारम्- रत्नगिरिः, नीलगिरिः, धउलिः इति । अत एव केन्दुविल्वग्रामोऽपि केन्दुविल्वयोः समावेशात् उत्कलान्तर्गत इति वक्तुं

शक्यते । अपि च उत्कलभाषायां 'केन्दु' इति पदं यथा प्रसिद्धं वृक्षविशेषं सूचयति, तथा नान्यभाषायाम् । केन्दुविल्वग्रामः उत्कलान्तर्गत इति विषये अन्येषामपि मतानि आलोचयितव्यानि ।

षोडशशतके 'नाभाजी' नामधारी कश्चित् राजस्थानीयः रामभक्तः बहुसाधु-पुरुषाणां जीवनवर्णनमूलकं भक्तमालाग्रन्थं रचितवान् । तस्य ग्रन्थस्य टीकाकारः प्रियदासः लिखति- जगन्नाथस्यावतारस्वरूपः जयदेवः श्रीक्षेत्रसमीपस्थ केन्दुविल्व-ग्रामस्याधिवासी आसीत् । उत्कलीयकविः रामदासः दार्ढ्यताभवितग्रन्थे प्रकाशयति यत् जयदेवस्य ग्रामः श्रीक्षेत्रान्तर्गतकेन्दुविल्वः । यथा-

जनम केन्दुविल्वग्रामे, ब्राह्मण जयदेव नामे ।

महापण्डित विष्णुभक्तः, जित इन्द्रिय सुविनीत ।

विरक्त निःसङ्ग उदासी, श्रीक्षेत्रे परवेश आसि ।

चन्द्रदत्तनामधारी कश्चन मैथिलपण्डितः संस्कृतेन 'भक्तमाला' ग्रन्थं रचितवान् । तस्मिन् ग्रन्थे सः जयदेवस्य केन्दुविल्वग्रामम् उत्कलान्तर्गतमिति सूचयति । यथा-

जगन्नाथपुरीप्रान्ते देशे चैवोत्कलाभिधे ।

केन्दुविल्व इति ख्यातो ग्रामो ब्राह्मणसंकुलः ॥

तत्रोत्कले द्विजो जातो जयदेव इति श्रुतः ।

विद्याभ्यासरतः शान्तः पुरुषोत्तमपूजकः ॥

निर्माय गीतगोविन्दं पुस्तकं पुरुषोत्तमे ।

निवेद्य कृतकृत्योऽभूत् जयदेवो महामनाः ॥

आचार्य बलदेव उपाध्यायः स्वकृते संस्कृतसाहित्येतिहासपुस्तके काव्यखण्डे लिखति यत् जयदेवः उत्कलीयः ।

मैथिलपण्डितचन्द्रदत्तविरचितसंस्कृतभक्तमालाग्रन्थे श्लोकाकारेण गल्पमेकं जयदेवस्य उत्कलीयत्वं द्रढयति । तत्तु गल्पमेवमेव- देवशर्मानामा अपत्यहीनः कश्चिद् विप्रः जगन्नाथदर्शनार्थं पुरुषोत्तमक्षेत्रमाजगाम । पुरुषोत्तमक्षेत्रे जगन्नाथदर्शनावसरे सः प्रार्थयामास यत् हे जगन्नाथ । यदि मम अपत्यं जनिष्यति, तर्हि तदपत्यं तुभ्यं समर्पयिष्यामीति । सौभाग्यवशतः देवशर्माणः एका कन्यका जाता । सा कन्यका नाम्ना पद्मावती । देवशर्मा स्वप्रतिज्ञानुसारं प्रथमतः कन्यकामानीय जगन्नाथस्य कृते प्रदातुमियेष । रात्रौ स्वप्नादेशो जातः यत्

पद्मावती जयदेवाय समर्पणीया । अन्वेषणावसरे श्रीक्षेत्रस्य बहिर्भागे दरिद्रः
शास्त्रपाठनिरतः पर्णकुटीरवासी जयदेवो देवशर्मणो दृष्टिपथमागतः । देवशर्मानुरोधेन
जयदेवः पद्मावतीपाणिग्रहणाय सम्मतिं प्रादात् । अनन्तरं पद्मावत्याः भक्तिभावेन
प्रीतः जयदेवो देवशर्मगृहे पद्मावतीं परिणीतवान् । ततः परमुभौ गीतनृत्यादिना
श्रीहरेः सन्तोषविधानपूर्वकं कालं यापयतः स्म । तत्परं जयदेवेन गीतगोविन्दं
व्यरचि । गीतगोविन्दरचनाकाले एकस्मिन् स्थले पादपूरणाय चिन्तितः जयदेवः
पादपूरणमकृत्वा स्नानाय गतः । एतस्मिन्नवसरे स्वयं श्रीहरिः जयदेवरूपेणागत्य
तत्पादं पूरयति स्म । स्नानं समाप्य स्वगृहे तत्पादपूरणाय पुनश्चिन्तयन् जयदेवः
यदा मातृकां पश्यति, तदा पादं पूरितं ज्ञात्वा विस्मितो जातः । स्वपत्नीसमीपात्
सर्वमुदन्तं विदित्वा कृतकृत्यो बभूव ।

किंवदन्त्यनुसारं प्रतिदिनं जयदेवः त्रिवेणीस्नानं कृतवान् । त्रिवेणीस्नानं
समाप्य सः त्रिवेणीमाधवं भक्त्या पूजितवान् । एतत्त्रिवेणीस्थानं केन्दुविल्वं निकषा
प्राचीनद्यां विद्यमानमस्ति । माघमासस्यामावास्यातिथिः त्रिवेणी-अमावास्या इति
प्रसिद्धा । प्रतिवर्षं तस्यां तिथौ तत्र जनसमागमो महान् भवति । कपिलसंहिता
एतस्य तीर्थक्षेत्रस्य महिमावर्णनं करोति । एतेन जयदेवः उत्कलान्तर्गत-
केन्दुविल्ववासीति वक्तुं शक्यते ।

भ्रान्तमतोपस्थापनधुरन्धराः कतिपये संस्कृतसाहित्येतिहासकाराः घोषयन्ति
यत् जयदेवः वङ्गीयः । एतत् सत्यं यत् प्रतिष्ठितं कविं व्यक्तिविशेषं वा सर्वे
आत्मीयं कर्तुं चेष्टन्ते । जयदेवस्य वङ्गीयत्वसपक्षे केचन एतदनुसरन्ति ।
इदानीं तेषां मतानि आलोच्यन्ते । तन्मतवादिनः कथयन्ति यत् वङ्गान्तर्गतवर्धमान-
मण्डलस्थ अजयनदीतीरे केन्दुली ग्रामो विद्यते । परन्तु उत्कले प्राचीनदीतीरे
विद्यमानकेन्दुविल्वं परितः यथा ब्राह्मणशासनानि पुरा आसन् इदानीं च सन्ति न
तथा अजयनदीतीरस्थ केन्दुविल्वस्यावस्था भवति । अद्य यावत् न कोऽपि
शिलालेखः प्रमाणिकत्वेन एतस्मिन् विषये समुपलब्धः । वीरभूमिविरपपठनेन
ज्ञायते यत् अष्टादशशतके वर्धमानराजपुरुषाः हिन्दुधर्मस्य पुनः स्थापनार्थं
कतिपयप्राचीनमन्दिराणां मूर्तीनां च संस्कारादिकं कृतवन्तः । वर्धमानमहाराजः
अजयनदीतीरे राधाविनोदार्थं मन्दिरमेकं निर्मितवान् ।

श्रीक्षेत्रस्थ मार्कण्डेश्वरपुष्करिणीतटे विद्यमानश्रीकृष्णमन्दिरे एकस्मिन्

शिलालेखे लिखितमस्ति यत् वर्धमानराजः हरेकृष्णसिंहकीर्तिराजः १ ६ ६ ३ शकाब्दे मार्कण्डेयपुष्करिणीतः पङ्कोद्धारं कृतवान् । पुष्करिणीं परितः प्रस्तरसोपान-निर्माणं च कृतवान् । पुष्करिणीतटे मण्डपं निर्माय तत्र श्रीकृष्णमूर्तिं प्रतिष्ठापितवान् । उत्कले प्राचीनरपतिचरितादि प्रख्यापयितुं मादलापाञ्जीग्रन्थः प्रामाणिकः । तत्र लिखितमस्ति- वर्धमानराजः कीर्त्तिचन्द्रः मार्कण्डपुष्करिणीप्रस्तरबन्धं कृतवान् । उक्त लेखेन स्पष्टतया प्रमाणितं भवति यत् १ ६ ६ ३ शकाब्दे कीर्त्तिचन्द्रः मार्कण्डेयपुष्करिणीतटे राधाविनोदमन्दिरं तदधीनराज्यान्तर्गताजयनदीतीरे राधाविनोदस्य (श्रीकृष्णस्य) सन्तोषार्थमधुना दण्डायमानमन्दिरं च निर्मितवान् । उत्कले जगन्नाथमन्दिरवत् तत्रापि गीतगोविन्दपाठस्य सुव्यवस्थां कृतवान् ।

वीरभूमविवरणानुसारं वर्धमानराज्यस्य कीर्त्तिचन्द्रस्य पृष्ठपोषकत्वेन वृन्दावनवासी निम्बार्कसम्प्रदायस्य राधारमणदेवनामा कश्चित् साधुप्रवरः कीर्त्तिचन्द्रनिर्मितमन्दिरनिकटे मठमेकं निर्मितवान् । साधुप्रवरः जयदेवः निम्बार्क-सम्प्रदायान्तर्गतः । पुनश्च जयदेवस्य गीतगोविन्दं सुप्रसिद्धमिति कृत्वा प्रतिवर्षं मकरसंक्रान्तौ एका मेला तत्र अनुष्ठिता । क्रमशः अष्टादशशतकस्यान्तिमसमये सा मेला जयदेवमेला इति विख्याता जाता । यथा गीतगोविन्दं प्रसिद्धं तथा जयदेवोऽपि प्रसिद्धः आसीत् । यदि जयदेवः अजयनदीतीरे अधुना कृताभिधेयस्य केन्दुलीग्रामस्याधिवासी भवेत्, तर्हि पञ्चदशशतके आविर्भूतः नवद्वीपचन्द्रः श्रीचैतन्यः तथा शतशः मातृकादीनां रचकाः तदनुगामिनः मुक्तकण्ठेन एतद् उद्घोषेयुः । परन्तु चैतन्यानुगामिभिः रचितेषु मातृकादिषु वङ्गान्तर्गतानां वैष्णवतीर्थ-क्षेत्राणां विस्तृतविवरणं यद्यपि लभ्यते, तथापि चैतन्याविर्भावकाले अजयनदीतटस्थ केन्दुलीग्रामस्य अधिवासी जयदेवः इति किंवदन्ती नाविर्भूताऽऽसीत् ।

१८०१ शतके वनमालिदाशनामकः कश्चित् जयदेवचरितमिति मातृकामेकां रचयामास । कलिकतास्थ वङ्गीयसाहित्यपरिषत्पक्षतः मातृकायाः अस्याः मुद्रणं प्रकाशनं च जातम् । एतदनुसारं जयदेवः वङ्गीयः । परन्तु एतदालोचनानन्तरमत्र लिखितविषयाः भ्रमात्मका इति प्रतीयते । हरेकृष्णमुखोपाध्यायः एतदुपरि प्रकाशयति यत्- जयदेवचरितमिति मातृका कुत्राप्यन्यत्र नासाद्यते । मातृकेयं का वा आदर्शस्थानीयेति एतत् प्रकाशनं जातमिति न ज्ञायते ।

वनमालिदाशस्य जयदेवचरितपाठकरणेन एतत् गोचरीभवति यत्-
 दाक्षिणात्यवासिब्राह्मणदम्पती जगन्नाथस्य कृते स्वकन्यासमर्पणाय श्रीक्षेत्रमागतौ ।
 श्रीक्षेत्रे स्वप्नादेशो जातो यत्- अजयनदीकूले विद्यमानाय जयदेवाय कन्या
 समर्पणीया । अतः दम्पती पदव्रजेन विंशतिदिनान्यतिक्रम्य निर्दिष्टस्थानमाप्य
 कदम्बवृक्षसंलग्नकदम्बखण्डघाटे जनताकोलाहलभग्नध्यानाय जयदेवाय
 स्वपरिचयप्रदानपूर्वकं पद्मावतीकन्यामर्पितवन्तौ । जगन्नाथोऽपि स्वप्नेन
 पद्मावतीग्रहणपूर्वकं राधाकृष्णलीलाप्रख्यापनाय तथा अजयनदीजले पतितराधा-
 माधवविग्रहोत्तोलनाय जयदेवमादिदेश । परवर्त्तिनि दिने जयदेवः सर्वमुदन्तं
 ग्रामवासिजनान् जगाद । अत्युत्साहेन ग्रामीणाः अजयनदीगर्भात् मूर्तेरुत्तोलनं
 कृतवन्तः । वर्धमानराजानुकूल्येन जयदेवपद्मावत्योः परिणयोत्सवो जातः ।
 अनन्तरं महाराजः वह्मर्थव्ययेन राधामाधवविग्रहनिमित्तं मन्दिरमेकं, जयदेवपद्मावती-
 निमित्तं प्रासादमेकं च निर्मितवान् । ततः परं जयदेवः पद्मावती च बहुवर्षाणि तत्र
 स्थित्वा वृन्दावनं गन्तुमुद्युक्तौ । भक्तमनोरथपूर्तये राधामाधवमूर्तिः क्षुद्रशिलारूपं
 स्वीकृतवती । पुनश्च वृन्दावने भवतजयदेवप्रार्थनया शिलारूपात् पूर्वमूर्तिरूपतामाप ।
 तत्र द्वादशवर्षाणि स्थित्वा अन्तिमे उभौ स्वर्गारोहणं कृतवन्तौ । संक्षेपतः
 जयदेवचरितस्य इदमेव विषयवस्तु ।

अधुना एतस्य विचारः क्रियते- जयदेवचरितपुस्तके प्रधानतया वर्धमान-
 राजवंशगौरवगानं भवति । अपि च जयदेवचरितं पुस्तकं वङ्गदेशे तथा न-
 प्रसारितम् । जयदेवस्याविर्भावसमये वर्धमानराजवंशः अविर्भूतो नासीत् । अतः
 वर्धमानराजेन जयदेव-पद्मावत्योः परिणयोत्सवः कारितः इति सम्पूर्णतया मिथ्या ।
 अपि च- 'जयदेवचरितम्' इति रचनातः पूर्वमेव रचितस्य नाभाजीकृतभक्तमाला-
 ग्रन्थस्य टीकाकारः प्रियादासः प्रकाशयति यत् जयदेवः उत्कलीयः । प्रियादासस्य
 परवर्त्तिना वनमालिदाशेन (चिते जयदेवचरिते जयदेवः अजयनदीतटस्थ केन्दुली-
 निवासीति कथं लिखितं तत् स एव जानाति । अपि च जगन्नाथं प्रति उत्सृष्टा
 पद्मावती तमेव विहाय वृन्दावनं गतेति अविश्वास्यम् ।

अजयनदीतटे केन्दुविल्वस्यास्तित्वसम्पर्के प्रसिद्धः ऐतिहासिकः
 सुकुमारसेनः कथयति- अजयनदीतटे केन्दुविल्वः इति कस्यचित् विद्यमानस्य
 ग्रामस्य प्रमाणं नास्ति । वङ्गदेशे 'मेला' अर्थे साधारणतः केन्दुलीशब्दः प्रजुज्यते ।

चैतन्यसमये अजयनदीतटे इदानीं जायमाना मेला अभवदिति कोऽपि प्रामाणिकलेखः नाधिगम्यते । नित्यानन्दः चैतन्यदेवस्य प्रियो भवति । नित्यानन्दस्य गृहम् अजयनदीसमीपे एव । सोऽपि विषयेऽस्मिन् नीरवः । चैतन्यचरितामृते जयदेवविषये प्रामाणिकतथ्यं सम्यक्तया न मिलति । अत एव वनमालिदाशेन जयदेवः अजयतटवर्त्तीति यल्लिखितं तत् कपोलकल्पितम् ।

श्रीगीतगोविन्दं जगन्नाथस्य मन्दिरे इदानीमपि पठ्यते । गीतगोविन्दस्य पाठः बहुकालात् प्रचलति । मादलापाञ्जी-अनुसारं नरसिंहदेवः (१२७८-१३०८) गीतगोविन्दपाठप्रचलनं श्रीमन्दिरे विहितवान् । “एउतारु कविनरसिंहदेव राजा होइले । गीतगोविन्द शिलोउ कले” (शुभ देले) असौ नरसिंहदेवः गङ्गासम्राट् द्वितीयनरसिंहदेवरूपेण चित्रयितुं शक्यते । सोऽपि महान् कृष्णभक्तः आसीत् । अतः तस्य समये गीतगोविन्दपाठप्रचलनं सम्भवपरम् । यदि जयदेवः उत्कलीयः न भवेत्, अथवा उत्कलात् बहिः गीतगोविन्दरचना स्यात्, तर्हि असौ ग्रन्थः लोकप्रियतामाधातुं तथा प्रचारप्रसारोन्मुखी भवितुमन्यूनतया ३०-४० वर्षाणि अतिक्रान्तानि भवेयुः । अत एव मादलापाञ्जनुसारं श्रीमन्दिरे गीतगोविन्दस्य प्रचलनविषये यः समयः निर्धारितः, तेन साकमसामञ्जस्यं भविष्यति । एतेन प्रमाणीक्रियते यत् जयदेवः उत्कलीयः, तथा उत्कलान्तर्गतराजसभायामवस्थानकाले गीतगोविन्दं रचितवान् । येन हेतुना रचनासमनन्तरमेव उत्कले तदेव प्रसिद्धिमाप । सद्य एव श्रीमन्दिरे तस्य पाठः निर्धारितः ।

अपरथाऽपि वक्तुं सुकरं यत् श्रीक्षेत्रस्य श्रीमन्दिरं विहाय अन्यत्र क्वापि देवदासीकर्तृकगीतगोविन्दपाठः भगवत्पुरतः न प्रसिद्धः । अत एव उत्कलभूमिं स्वजनुषा पावनीकृतवता जयदेवेन रचितगीतगोविन्दस्य पाठः केवलं श्रीमन्दिरे एव लब्धप्रसिद्धो जातः ।

ये केचन वङ्गाधिपलक्ष्मणसेनस्य सभाकविरूपेण जयदेवं चित्रयन्ति ते तु सर्वथा न परीक्ष्यवादिनः इति मामकीनं मतम् । जयदेवः स्वसामयिककवीनां नामोद्भूतं गीतगोविन्दे करोति । केचन प्रमाणयन्ति यत् जयदेवेनोद्भूतिताः कवयः सर्वे लक्ष्मणसेनस्य सभाकवयः आसन् । भारतस्य विभिन्नप्रान्तेषु उपलब्धासु विख्यातटीकासु प्रोक्तश्लोकस्य यादृशव्याख्यानमुपलभ्यते, तेन निःसन्देहेन प्रमाणयितुं शक्यते यत् जयदेवः लक्ष्मणसेनस्य सभाकविर्नासीत् । प्रोक्त ‘वाचः

पल्लवयति' श्लोके जयदेवः येषां कवीनां नामोल्लेखं करोति, तान् प्रति परोक्षतयाऽऽक्षेपं करोतीति टीकाकाराणां व्याख्यानम् । अत एवाक्षिप्ताः कवयः यस्य राज्ञः सभामण्डनकारिणः आसन्, तस्य सभायां यदि जयदेवस्य सभाकवित्वं स्वीक्रियते, तर्हि ह्यस्यास्पदं स्यात् । केषाञ्चन आलोचकानां मतमधुना प्रसङ्गेऽस्मिन् आलोच्यते ।

चतुर्दशशतकस्य पश्चिमसमये उत्कले आविर्भूतस्य कविराज-
नारायणदाशस्य सर्वाङ्गसुन्दरीटीकायां श्लोकस्यास्य व्याख्यानं वक्ष्यमाणप्रकारेण
दृश्यते । यथा- सम्प्रति कवीनां प्रशंसाव्याजेन निन्दां कुर्वन्नात्मनः प्रौढिमाह-
वाच... इति ।

उमापतिधरः नामा सान्धिविग्रहिको वाचः पल्लवयति विस्तारयतीत्यर्थः ।
एतेनास्य व्याख्याशक्तिर्दर्शिता । निन्दा तु पल्लवग्राहिणी स्यात् । यदुक्तम्-

‘पल्लवग्राहिपाण्डित्यं क्रयक्रीतं च मैथुनम् ।

भोजनं च परायत्तं तिस्रः पुंसां विडम्बनाः ॥’ इति ।

शरणः श्लाघः दुरूहद्रुते इति । दुरूहे प्रमेये समस्यादौ द्रुते शीघ्रत्वे
श्लाघ्यो द्रुतकविरित्यर्थः । निन्दा तु दुरूहद्रुते एव श्लाघ्यः । नान्यत्रावधारणात्
वेद्यम् । शृङ्गारोत्तरसत्प्रमेयरचनैराचार्यगोवर्धनस्पर्धी कोऽपि न विश्रुतः इति ।
शृङ्गारप्रधानसत्प्रमेयप्रथनायामाचार्यगोवर्धनं स्पर्धितुं, तमभिभवितुं कोऽपि न शक्तः
इत्यर्थः । अत्राप्यवधारणे न रसान्तराभिप्राय इति निन्दा ज्ञेया । श्रुतिधरो धोयी
कविक्षमापतिरिति । धोयीनामा कविराजः श्रुतिधरः । श्रवणमात्रादेव गृहीतग्रन्थ
इत्यर्थः । निन्दा तु श्रुतिधरतया हेयोपादेयबुद्धिरहितत्वात् पशुत्वापत्तेः । यदुक्तम्-
उदीरितार्थः पशुनाऽपि गृह्यते हयाश्च नागाश्च बहश्च चोदिताः ।

अनुक्तिमप्यूहितपण्डितो जनः परेङ्गितज्ञानफला हि बुद्धयः ॥ इति ।
अत एव ते गिरां सन्दर्भं ग्रन्थविरोधं न जानते । कस्तर्हि जानातीत्याह- जयदेव
एवेति ।

कविराजजयदेवः अनेन श्लोकेन व्याजप्रशंसामाधारीकृत्य उमापतिधरस्य
क्रयक्रीतमैथुनतुल्यहेयपल्लवग्राहिपाण्डित्यं, शरणस्य सरसेतरकवितारचने केवलं
सामर्थ्यं शृङ्गारिकविगोवर्धनस्य रसान्तराज्ञतां तथा धोयीकवेः पशुसुलभश्रुतिधरत्वं
प्रकाशयति । लक्ष्मणसेनाश्रिताः कवयः जयदेवेन कटु समालोचिताः । परोक्षतया

एतत् लक्ष्मणसेनं प्रति तर्जनीं निर्दिशति । एतेन वक्तुं शक्यते यत् जयदेवः लक्ष्मणसेनस्य सभाकविर्नासीत् । प्रत्युत तस्य प्रतिद्वन्द्वि उत्कलराज्यस्य सभाकविर्भवेत् । शङ्करमिश्रस्य रसमञ्जरीटीका वक्ष्यमाणप्रकारेण व्याख्याति, यथा- उमापतिधरनामा लक्ष्मणसेनामात्यः वाचः पल्लवयति, विस्तारयति । तथा चोमापतिधरस्य वाङ्माधुर्यशून्यं शब्दार्थगुणशून्यं सचित्राख्यमधमकाव्यं न सहृदयाह्लादकमिति भावः ।

शरणनामा कविर्दूरुहस्य काव्यस्य शीघ्ररचने श्लाघ्यः । स्तुत्यः । तथा च शरणकवेरपि काव्यं गूढार्थत्वादिदोषयुक्तं प्रसादादिगुणरहितं चेति । तदपि न विदग्धमनोविनोदास्पदमिति भावः । तथा शृङ्गारोत्तरेति- शृङ्गाररस एव उत्तरः श्रेष्ठः यत्र शृङ्गारोत्तरं प्रधानं वा यत् सत् प्रमेयमुत्तमं वस्तु, तस्य रचनैः, कवितायां ग्रन्थैः आचार्यगोवर्धनस्पर्धी, गोवर्धनाचार्येण सह स्पर्धावान् कोऽपि न विश्रुतः ख्यातः । अत्र शृङ्गारादिना शृङ्गाररसकाव्यरचनायामेव तस्य सामर्थ्यम्, रसान्तरवर्णने तु सोऽपि अप्रौढः एवेति । तत्काव्ये वर्णनीयार्थस्य शुद्धत्वे माधुर्यगुणसम्पन्नपदरचनायां सोऽप्यशक्तश्चेति ध्वनितम् । इतरविद्याध्ययनादिना आचार्यत्वं तत्काव्यरचनायामप्रयोजकमिति सोपहासमुक्तमाचार्य इति भावः ।

धोयीकविक्षमापतिः धोयीनामा कविराजः श्रुतिधरः । श्रुतिः श्रवणं तन्मात्रादेव ग्रन्थग्राही । तस्योच्चारितमात्रग्राहित्वमेव, न तत्कवितायां कौशल्यमिति भावः । महाहंकारकथनाय राजोपमा । तथाहंकारादेव तस्य कविराजपदवीमानीतवान् । सत्कविमध्ये तस्य गणनाऽपि नेति भावः । गिरां वचसां सन्दर्भशुद्धिं, गुणालङ्कार-सम्पन्नग्रन्थरचनाविशेषं जयदेव एव जानीते । नान्यः । अतोऽन्यकाव्यश्रवणे न तथा सन्तोषः, तथा जयदेवकविताश्रवणेनेति एतदेव श्रोतव्यमिति भावः । एतेन प्रमाणितं भवति यत् जयदेवः लक्ष्मणसेनराजसभायां विद्यमानोमापतिधरप्रभृतीनां तात्सल्यं करोति । अत एव परोक्षतया लक्ष्मणसेनं प्रति एतदेव प्रयुज्यम् । अस्मात् लक्ष्मणसेनसभाकवित्वेन जयदेवो न स्वीकर्तव्यः । चैतन्यदेवस्य परमभक्तः वङ्गीयचैतन्यदासः स्वकृतायां गीतगोविन्दस्य बालबोधिनीटीकायां व्याख्याति यत्- उमापतिधरनामा कविः वाचः पल्लवयति विस्तारयति मात्रम् । न तु काव्यगुणयुक्ताः करोति । पल्लवग्राहिता दोषोऽस्य । शरणनामा कविः दुरुहस्य दुर्ज्ञेयस्य काव्यस्य द्रुते शीघ्ररचने श्लाघ्यः ।

न तु प्रसादादिगुणयुक्ते । शृङ्गार एवोत्तरः श्रेष्ठः यत्र तस्य सत्प्रमेयस्य, सामान्य नायकनायिकाप्रायवर्णनस्य रचनैराचार्यगोवर्धनस्य स्पर्धावान् कोऽपि न विश्रुतः । न रसान्तरवर्णने । धोयीनामा कविराजः श्रुतिधरः प्रसिद्धः । श्रवणमात्रेण ग्रन्थाधिकारी न तु स्वयं कवितया । गिरां शुद्धिं शोधनप्रकारं जयदेव एव जानीते ।

चैतन्यदासः वङ्गप्रदेशे तदानीन्तनस्य ख्यातनामश्रीचैतन्यस्य भक्त आसीत् । सः तस्य व्याख्यायां जयदेवं लक्ष्मणसेनस्य अमात्यरूपेण न चित्रयति । प्रत्युत 'वाचः पल्लवयति' श्लोके अन्यकवीन् प्रति जयदेवस्याक्षेपं वर्णयति ।

अस्माकमालोच्यटीकाकारोऽपि स्वरसिकरङ्गदाटीकायामेवमेव व्याख्याति । त्रयोदशशतके मेरुतुङ्गाचार्यप्रणीतप्रबन्धचिन्तामणिग्रन्थे लक्ष्मणसेनस्यामात्यरूपेण उमापतिधरः स्वीकृतः । परन्तु जयदेवः लक्ष्मणसेनस्य सभाकविरासीत् इति न लिखितम् । जैनमन्त्री वस्तुपालः तीर्थाटनं कृतवद्भ्याम् एकस्य एकस्य श्लोकस्य पादपूर्वार्थं सोमेश्वर-जयदेवाभ्यां यथाक्रममष्टसहस्रं मुद्राः प्रादादिति लिखितमस्ति । एतेन ज्ञायते यत् जयदेवः तीर्थान्तरगामिपण्डितत्वेन तदानीमासीत् । अस्मन्मते नासावेव गीतगोविन्दस्य रचकः इति ।

अस्माकं गुरुणा पण्डितभागवतप्रसादत्रिपाठिना प्रमाणीकृतं यत् जयदेवः लक्ष्मणसेनस्य पूर्ववर्त्ती । सः प्रकाशयति- ११६९ शतके वल्लालसेनविरचित-दानसागरग्रन्थात् ज्ञायते यत् श्रीधरदासेन सदुक्तिकर्णामृतं रचितम् । अर्थात् लक्ष्मणसेनशासनात् पूर्वं सदुक्तिकर्णामृतस्य रचनं जातम् । ग्रन्थेऽस्मिन् विद्यमानेभ्यः पञ्चप्रवाहेभ्यः प्रथमद्वितीयप्रवाहयोः श्रीगीतगोविन्दस्यान्तिमसर्गद्वयस्य चत्वारः श्लोकाः समुद्धृताः । षष्ठसर्गस्य एकश्चापि गृहीतः ।

सदुक्तिकर्णामृते देवप्रवाहे श्रीगीतगोविन्दस्य एकादशसर्गस्य 'जयश्रीविन्द्यस्तैः' इति श्लोकः अस्ति । सदुक्तिकर्णामृतस्य शृङ्गारप्रवाहे गीतगोविन्दस्य षष्ठसर्गस्य 'अङ्गेष्वाभरणं करोति बहुशः' इति श्लोकः अस्ति । द्वादशसर्गस्थ- 'प्रत्यूहः पुलकाङ्कुरेण' इति श्लोकः 'माराङ्के रतिकेलिः' इति श्लोकः 'तस्याः पाटलाङ्कितमुरो' इति श्लोकः चास्ति ।

एतेन त्रिपाठिनः प्रमाणयन्ति यत् वल्लालसेनस्य शासनान्तिमे काले विरचितसदुक्तिकर्णामृते यदि श्रीगीतगोविन्दस्य अन्तिमसर्गस्थश्लोकः सन्निवेशितः, तर्हि सदुक्तिकर्णामृतरचनासमये अर्थात् ११६९ शतके गीतगोविन्दरचनं समाप्तं

भवेत् । अत एव लक्ष्मणसेनशासनारम्भात् (११७८) पूर्ववर्त्ती जयदेवः ।

पुनश्च त्रिपाठिमहाभागमतेन ११६९-११९२ शतकमध्ये विद्यमानस्य पृथ्वीराजस्य सभाकविः 'चन्दवर दाइ' राजस्थानीभाषया पृथ्वीराजमहाकाव्यं रचितवान् । सः तत्र काव्ये पूर्ववर्त्तिसूरीणां गुणगानावसरे जयदेवमपि स्मरति । यथा-

“जयदेव अठुं कवि कविरायम् ।
जिनै केवलं किर्त्ती गोविन्द गायम् ॥”

हिन्दीसाहित्यस्य सुप्रसिद्धः समीक्षकः हजारीप्रसादद्विवेदी पृथ्वीराजरासो (पृथ्वीराजमहाकाव्यम्) इत्यस्य प्रक्षेपाङ्गं विहाय १९५५ शतके एकं संक्षिप्तं संस्करणं प्रकाशितवान् । नवीनतया हजारीमहाभागेन प्रकाशिते संस्करणे जयदेवसम्बन्धिश्लोकः अस्ति । अतः ११९२ शतकात् पूर्व गीतगोविन्दसकाशात् जयदेवः लब्धप्रसिद्धो जातः । सः लक्ष्मणसेनराजसभायां स्थित्वा कथं वा गीतगोविन्दं रचितवानिति वक्तुं शक्यते ।

ये केचिन्निगदन्ति यत्- लक्ष्मणसेनस्य राजसभायां जयदेवः आसीत् । एतदर्थं तदीयसिंहद्वारोपरि एकस्यां शिलालिपौ वक्ष्यमाणश्लोकः प्रमाणम् । यथा-

“गोवर्धनश्च शरणो जयदेव उमापतिः ।
कविराजश्च रत्नानि पञ्चैते लक्ष्मणस्य च ॥”

एतत् प्रमाणमपि न चतुरस्रम् । यतः इतिहासानुसारं मुसलमानसेनापतिः महम्मद-दिन्-वखतिआर, कुतबुद्दिन् ऐबलेन पूर्वभारतविजयार्थं प्रेरितः आसीत् । ११९३ शतके महम्मद वखतिआर नदीयाराज्ये विद्यमानं लक्ष्मणसेनं सम्पूर्णतया पराजितवान् । लक्ष्मणसेनः भीत्या पलायितवान् ।

एतत् सिद्धं भवति यत् पराक्रमिणः विजयिराजाः पराजितस्य राज्ञः प्रासादादिकं विनाश्य धूलिसात् कुर्वन्ति । हिन्दुविद्वेषिणा मुसलमानसेनापतिना पराजितस्य लक्ष्मणसेनस्य प्रासादादयः विध्वस्ताः इति निःसन्देहम् । अपि च प्रासादे व्यवहृतेष्टकप्रस्तरैः सः मस्जिदप्रभृतीनां निर्माणं कुर्यात् । एवंभूते मुसलमानपीडिते काले उपर्युक्तस्य 'गोवर्धनश्च शरणः' इति श्लोकविशिष्टप्रस्तर-फलकस्योपलब्धिः कपोलकल्पिता । सम्भवतः 'वाचः पल्लवयती'ति श्लोके परोक्षतया लक्ष्मणसेनं प्रति कृतमाक्षेपं परिशील्य जयदेवस्य वङ्गसपक्षवादिना केनचित् असौ श्लोकः अनन्तरकाले लिखितः ।

शर्मणदेशीयः आफेवटनामा प्रसिद्धविद्वान् 'वयाटलगस्- वयाटलगरस्' इति ग्रन्थसूचीपुस्तके षोडश जयदेवान् उद्धृत्यति । इदानीं यावत् एषां सर्वेषां रचितानि नासाद्यन्ते । प्रभातशास्त्रिसम्पादित श्रीरामगीतगोविन्दस्य भूमिकायामेषां नामानि वक्ष्यमाणप्रकारेण विद्यन्ते । यथा-

१. जयदेवदीक्षितः - नृसिंहहपुत्रः, बलभद्रशुक्लस्य संरक्षकः ।
२. जयदेवपण्डितः - भगीरथमेघगुरुः ।
३. जयदेवः - दार्शनिकरुचिदत्तपुत्रः ।
४. जयदेववागीशः - कविचन्द्रपुत्रः ।
५. जयदेवः - अलङ्कारशतकरचयिता ।
६. जयदेवः - त्रिलोचनदासद्वारा उद्धृतः ।
७. जयदेवः - गङ्गाष्टपदीकाव्यकर्ता ।
८. जयदेवः - नेमिना जनार्दनेन चोद्धृतः ।
९. जयदेवः - पक्षधरोपनामकः हरिमिश्रशिष्यः भ्रातृजश्च ।
१०. जयदेवकविः - त्रिपुरसुन्दरीस्तोत्रप्रणेता ।
११. जयदेवः - प्रश्ननिधेर्लेखकः ।
१२. जयदेवः - रसामृतरचयिता ।
१३. जयदेवः - नृसिंहपुत्रः ।
१४. जयदेवः - श्रीभोजदेव- रामादेवीपुत्रः ।
१५. जयदेवः - महादेव-सुमित्रापुत्रः । चन्द्रालोक-प्रसन्नराघवकर्ता ।
१६. जयदेवपण्डितः - अलङ्कारशेखरे चर्चितः ।

परिशेषे उपर्युक्तमतपर्यालोचनयाऽस्माभिरिदं वक्तुं शक्यते यत् जयदेवः उत्कलीयः ।

उत्कले निवसता तेन गीतगोविन्दं व्यरचि । गीतगोविन्दस्य प्रसिद्धि-
लाभानन्तरं सः तीर्थाटनं कुर्यात् । तीर्थाटनसमये गुणग्राही लक्ष्मणसेनः कदाचित्
तस्य सम्बर्धनमपि कुर्यात् । एतत् संवर्धनमाधारीकृत्य जयदेवः लक्ष्मणसेनस्य
सभाकविरिति प्रवादः भवेत् ।

जयदेवस्य ग्रामनाम केन्दुविल्वः । केन्दुविल्वस्य स्थितिविषये वङ्गीयाः
अजयनदीकूलस्थ 'केन्दुली'ति स्थानं सङ्केतयन्ति । एतन्न समीचीनम् । एतद्विषये

पूर्वमालोचितम् । अस्माकमुत्कलप्रदेशे पुरीमण्डले वालिअन्ता पोलिसष्टेसन् अन्तर्गते प्रतापरुद्रपुरशासननिकटे केन्दुविल्वस्य स्थितिः । केन्दुविल्वस्योभयपार्श्वे प्राचीनदी कुशभद्रा नदी च प्रवहति । अधुना केन्दुविल्वग्रामः चतुर्धा विभक्तः । यथा- (१) केन्दुलीशासनम्, (२) केन्दुली देउली, (३) केन्दुली पाटणा, (४) केन्दुली सुजनगरम् । एतत् रेभेन्युभिलेज् 'उपर साहि' इत्यस्य अंशविशेषम् ।

अन्तिमेऽहं मुक्तकण्ठेन वक्तुमेतदुत्सहे यत् जयदेवः न केवलमुत्कलवासिनां भारतवासिनां वा, अपि तु समग्रविश्वस्य सारस्वतभण्डारस्य समुज्ज्वलमणिः । तस्मान्मणेर्निगच्छता गीतगोविन्दनिविष्टललितपदानां भावविह्वलव्यञ्जकालोकेनालोकिता भवामः । अपि चागच्छन्तु भविष्यत्वंशधराणां कृते तमालोकं सुरक्षितं संस्थापयामः ।

रसिकरङ्गदाटीकायास्तात्कर्तृश्च परिचयः :-

गीतगोविन्दोपरि बह्वः टीकाः विलिखिताः । एतद्विषये पूर्वमालोचितम् । लिखितासु टीकासु रसिकरङ्गदा टीका अन्यतमा । अस्याः टीकायाः निर्माता श्रीमान् लक्ष्मणः भवति । असौ उत्कले पुरुषोत्तमे स्थित्वा गीतगोविन्दस्य टीकामिमां रचितवानिति रसिकरङ्गदायाः अन्तिमपुष्पिकातः ज्ञायते । तद्यथा-

शकाब्दे षोडशशते, चतुः षष्ठ्यधिकं गते ।

ग्रथिता लक्ष्मणेनासौ टीका श्रीपुरुषोत्तमे ॥

लक्ष्मणः चैतन्यसम्प्रदायीति नास्ति सन्देहः । टीकायाः आद्यपुष्पिकायामसौ चैतन्यं घनेन सह तुलयति । यथा-

संसारदवसंतप्तं स्वप्नेमरसवर्षणैः ।

विश्वमाप्यायितं येन तं चैतन्यघनं नुमः ॥

अपि च टीकायां विभिन्नोदाहरणप्रसङ्गे अनेन भग्निरसामृतसिन्धु-उज्ज्वलनीलमणि-विदग्धमाधव-हंसदूत-गोविन्दलीलामृत-गोपालस्तवराजप्रभृतीनां वैष्णवग्रन्थानां नामानि दत्तानि ।

ओडिशा राज्य संग्रहालयेन प्रकाशिते "एन् आल्फावेटिकाल् कैटलोग् ऑफ् अथरस्" पुस्तके विद्यते यत् लक्ष्मणभट्टेन 'शारदातिलकम्' इति एकः तन्त्रग्रन्थः लिखितः इति । परन्तु एतत् न विश्वास्यम् । यतः हरिभक्तिप्रवणेन

चैतन्यशिष्येण धर्मपुस्तकानां व्याख्यादिकं विहाय कथं वा तन्त्रग्रन्थः लेखनीयः भवेत् । अतः असौ अपरः कश्चित् लक्ष्मणः भवेत् ।

टीकाकारेण स्वपितृमातृनामापि न क्वापि दत्तम् । क्वापि च न दत्तं स्वपरिचयादिकम् । वीरकेशरीदेवसमये उत्कले कविपण्डिताः आसन् । असौ १७३७-१७९३ शतकं यावत् शासक आसीत् । टीकाप्रदत्तकालानुसारं लक्ष्मणः एतत् समये आसीत् । अनेन श्रीकृष्णलीलामृतमिति काव्यं रचितम् । परन्तु एतन्न लभ्यते ।

रसिकरङ्गदाटीकायाः युक्तायुक्तत्वविचारः-

श्रीगीतगोविन्दस्य काव्यिकसत्तया भक्तिप्रवाहोद्पादकतया च श्रीमान् लक्ष्मणः उद्बुद्धः सन् तस्येमां रसिकरङ्गदाटीकां विरचितवान् । तत्पुष्पिकानुसारं टीकारचनस्य कालः १६६४शकाब्दः (१७४२ ख्रीष्टाब्दो) भवति । अस्याः टीकायाः युक्तायुक्तत्वविचारः अस्माकं धृष्टान्तं सम्पादयेत् । यतो हि टीकायां यथा विषयशैली उपन्यस्ता, अपि च यथा प्रत्येकस्य श्लोकस्य गीतस्य च व्याख्यानात्पूर्वं प्रारम्भिकसूचनं टीकाकारेण विहितम्, तदेव टीकाया अस्या महत्त्वं शीर्षस्थाने स्थापयति । आमूलमेतत् टीकापठनेन ज्ञातुं शक्यते ।

टीकायाः पुष्पिकायां श्रीमान् लक्ष्मणः सूचयति यत् पूर्वसूरिविरचितटीकाभ्यः सारवस्तु आधारीकृत्य रसिकरङ्गदाटीकेयं रचिता । तद्यथा-

पूर्वैर्विरचिता यास्तु टीकाः सर्वार्थबोधिकाः ।

ताभ्यः सारं समाकृष्य ग्रन्थाम्यत्र यथारुचि ।।

एतेन टीकाकारस्य विनीतत्वमात्मपाण्डित्यगर्वशून्यत्वं च व्यज्यते । कालिदासः रघुवंशरचनाकरणावसरे वाल्मीकिं प्रति स्वकीयप्रणतिं ज्ञापयति, स्वस्य मार्गदर्शकरूपेण स्वीकरोति च । तथापि यथा वाल्मीकिरचितरामायणापेक्षया रघुवंशस्य मर्यादाहानिः न भवति, तथा लक्ष्मणेन पूर्वटीकाकाराणां प्रदाङ्कः अनुसृतोऽपि एतत् टीकायाः महत्त्वहानिः न भवति । रसिकरङ्गदाटीकारचनातः पूर्वं लक्ष्मणेन एकाधिकाः टीकाः समधीताः । येन तेभ्यः सारवस्तु गृहीतमनेन । सारवस्तुभिर्निर्मितस्य कस्यचित् युक्तायुक्तत्वविचारः कथं वा मूल्यवान् भवेत् ? अत्र तु स्मर्यते- नैषधे दशमसर्गे दमयन्तीस्वयंवरसभां प्रति इन्द्राग्नियमवरुणदेवाः

आगताः । नलस्य सौन्दर्यं समधिकतरमिति विदित्वा नलवत् स्वकीयसौन्दर्यं सम्पादयितुं ते कामयामासुः । एतदर्थं ते देवाः प्रियावियोगववथितात्, ग्रहपीडितात् चन्द्रात् तथा शिवेन भस्मीभूतात् कन्दर्पात् सारांशमानीय स्वस्मिन् नलानुकल्पनां चक्रिरे ।

प्रियावियोगववथितात् किमैलात् चन्द्रात् गृहीतैर्ग्रहपीडिताते ।

ध्माताद् भवेन स्मरतोऽपि सारैः स्वं कल्पयन्ति स्म नलानुरूपम् ॥

(१०/२२ श्लो)

एतत् कथनस्यायमेवाभिप्रायो यत् सारवस्तुना निर्मितस्य यस्य कस्यचिदपि उत्कर्षः अवश्यम्भावीति निर्विवादम् । श्रीगीतगोविन्दे यथा राधामाधवयोः प्रीतिः वर्णिता यथा तदुपयोगिनी व्याख्या टीकायामस्यां समुपलभ्यते । एतत्तु टीकायां तत् तत् स्थलेषु द्रष्टव्यम् । स्वव्याख्यायाः वलिष्ठतां सरसतां च प्रतिपिपादयिषुणानेन टीकाकारेण त्रिचत्वारिंशत्यन्धेभ्यः उद्धरणानि आनीतानि । स्थलविशेषे कस्यचित् कस्यचित् पदस्य व्याख्यानं प्रकान्तरेण विहितम् । एतत् तद्वैदुष्यस्फोरणाय ।

श्रीगीतगोविन्दस्य प्रथमसर्गस्य प्रथमश्लोकस्य 'मेघैर्मेदुरमम्बरम्' इत्यस्य व्याख्याकरपावसरे 'इत्थं नन्दनिदेशतश्चलितयोः' इत्यंशे 'नन्दनिदेश' पदस्यार्थः आनन्दार्थकसखीवचनमिति प्रतिपादितमनेन टीकाकारेण । तद्यथा- 'इत्थमनेन प्रकारेण नन्दयतीति नन्दः स चासौ निदेशश्चेति । किं वा नन्दनीयः श्लाघनीयः आशंसनीय इति यावत् । द्वयोरभिलषणीय इत्यर्थः । तादृशो यो निदेशः, प्रकरणात् सखीवचनमिति लभ्यते । तस्माच्चलितयोः केलिसदनं प्रति गतयोरित्यर्थः । अपरे केचित् नन्दपदेन नन्दराजं समर्थयन्ति । असौ टीकाकारः तत् नाङ्गीकरोति । तन्मतेन 'श्रीराधापेक्षया श्रीकृष्णस्य भीरुत्वनिर्देशात् बालत्वप्रसक्तवात्सल्यविषयत्वे सम्पन्ने शृङ्गारस्यातीववैरस्यापत्तेः । तदुक्तं श्रीरसामृतसिन्धौ-

शुचेः सम्बन्धगन्धोऽपि केवले यदि वत्सले ।

क्वचित् भवेत् ततः सुष्ठु वैरस्यायैव कल्प्यते ॥

किं च तत्रैव- 'बाल्येऽपि नवतारुण्यप्राकट्यं श्रूयते क्वचित् ।

तन्नातिरसबाहित्वान्नरसशैरुदाहृत'मिति ॥

राणाकुम्भः 'नन्दनिदेशतश्चलितयो' इत्यस्याथ 'नन्दसमीपात् चलितयोः' इति करोति । शङ्करमिश्रः एतस्यार्थं 'नन्दाज्ञया चलितयोः प्रस्थितयोः' इति व्याख्यां करोति । पुनश्च तस्मिन् पद्ये 'गृहं प्रापय' इत्यंशे राणाकुम्भः व्याख्याति यत् त्वयाऽहं गृहिणीमान् स्याम् । अर्थात्त्वां पत्नीत्वेन स्वीकृत्य यथाहं गृहस्थः भवेयं तथा कुरु । अस्माकमालोच्यटीकाकारः अस्य पदस्य व्याख्याने 'मञ्जुतर-केलिसदनरूपकुञ्जम्' इत्यर्थं प्रकाशयति । एतत्समीचीनतरमिति प्रतिभाति मे ।

पुनश्च 'वाग्देवताचरितचित्रितचित्तसद्भा' इति श्लोके पद्मावती पदस्य व्याख्यानं राधार्थे कृतम् । यथा- पद्मं लीलाकमलं सौभाग्यद्योतकं रेखारूपं वा विद्यते यस्याः सा, पद्मावती श्रीराधा । ब्रह्माण्डपुराणवाक्येन एतत् सः दृढीकरोति । यथा-

“राधा पद्मावती पद्मा पद्महस्ता च विस्तृता” इति ।

राणाकुम्भः एतत् पद्यं लक्ष्म्यर्थे तथा शङ्करमिश्रः जयदेवस्य पत्न्यर्थे प्रकाशयति । पुनश्च प्रथमसर्गस्थ 'पद्मापयोधर...' इति श्लोकस्य व्याख्याने टीकाकारः लक्ष्मणः पद्माशब्दं राधार्थे प्रकाशयति । परन्तु राणाकुम्भः शङ्करमिश्रश्च एतत्पद्यं लक्ष्म्यर्थे योजयतः ।

अस्मिन्नेव प्रथमसर्गे 'शिलष्यति कामपि चुम्बति कामपि कामपि रमयति रामाम्' इति गीतव्याख्याने टीकाकारः लक्ष्मणः अन्यटीकाकारकृत अर्थेभ्यः काकुद्दारेण विपरीतार्थं प्रकाशयति । तद्यथा- 'भवतीव का वा तत् प्रेमसर्वस्वरूपा रामा अस्ति यामयमालिङ्गिष्यति । न कामपीत्यर्थः । तथा कामपि चुम्बिष्यति, नृत्यादिना कामपि रमयिष्यति, सम्भोगप्रार्थनाभिव्यञ्जकं विविधभावानुबन्धिमन्दस्मित सहितभूविक्षेपसंज्ञासूचितकुसुमशय्यादिपरिष्कृतनिकुञ्जगमनं यथा स्यात् तथा परां कां वा प्रेक्षिष्यति, अपरां कामपि वामां कल्पितप्रणयकोपव्याजेन गच्छन्तीमनुनय-मिषेणानुगमिष्यति, न कामपीति । यद्वा सर्वत्र वर्तमान एव लट्, इति विलिख्य सः अस्यार्थं पुनर्विध्यर्थे समर्थयति, तथापि प्रथमपक्षार्थश्चारूतरः ।

प्रथमसर्गस्थ 'विगलितलज्जितजगदवलोकित...' इति गीते टीकाकारः लक्ष्मणः प्रकाशयति यत् 'केतकशब्देनात्र केतकीकुसुमं ग्राह्यम् । केतककुसुमस्य शारदीयत्वात् केतकी'ति क्वचित् पाठः । शङ्करमिश्रः 'केतकि' पदस्य साधुताविषये प्रकाशयति यत्- 'सपाकादौ स्वीकृतो ह्रस्वः क्वापि' इति । अपि च तत्रैव लक्ष्मणः 'निवृन्तन' पदस्य साधुताविषये तच्चिन्त्यमिति प्रकाशयन्नपि

विदग्धमाधवस्य एतादृशं पदम्- 'अजडः कम्पसम्पादी शस्त्रादन्यो निकृन्तनः ।
तापनोऽनुष्मताधारी को वाऽयं मुरलीरवः' इति अभियुक्तोक्तिं दर्शयति ।
शङ्करमिश्रः प्रकाशयति यत् 'कृती छेदने' ह्रस्वान्तसंज्ञकोऽपि अस्तीति केचित् ।
तस्य 'यु' प्रत्ययान्तस्य निकृन्तनमिति ।

द्वितीयसर्गस्थ 'मणिमयमकरमनोहरकुण्डल...' इति गीतव्याख्याने
लक्ष्मणः प्रथमपक्षसंस्थापनानन्तरं यद्वा इति विलिख्यार्थान्तरं प्रकटयति । तद्यथा-
'यद्वा अनुगता अनुचरा भक्ता इत्यर्थः । तादृशा ये मुनयश्च मनुजाश्च सुराश्च
असुराश्च, तेभ्योऽपि ये वराः श्रेष्ठास्ते के, गोपीजना एव परिवारा लीलापरिकरा
यस्य तम् । परोढात्वमापन्ना अपि यन्माधुर्यलोभेन भावविशेषमङ्गीकुर्वत्यः
परिचरन्तीति भावः ।'

चतुर्थसर्गस्थ 'निन्दति चन्दनमिन्दुकिरणमनुः...' इति गीतव्याख्याने
मिलनशब्दस्य साधुताविषये सः 'घञ्' अर्थे क-प्रत्ययान्तमिलशब्दात् 'तत्करोतीति
णिच्' ल्युडिति प्रकाशयति ।

पूर्वालोचने श्रीमान् लक्ष्मणः पद्मावतीशब्दं राधार्थे स्थापयति । परन्तु
एकादशसर्गस्थ 'विहितपद्मावती सुखसमाजे' इति स्थले पद्मावतीपदस्य अर्थं
जयदेवप्रियाख्ये अर्थे योजयति । अत्रत्य पद्मावती पदं राणाकुम्भेन लक्ष्म्यर्थे
प्रकाशितम् । सः व्याख्याति रसिकप्रियायाम्- 'किन्दुविल्वे जयदेवेन एवं
लक्ष्मीमन्दिरं कारितम् । अतः तत्सुखसमाज इति । शङ्करमिश्रः जयदेवस्त्री
अर्थे अस्य पदस्य व्याख्यानं विदधाति ।

एवं स्थलविशेषे श्रीमल्लक्ष्मणेन यत् व्याख्यातं तत् तस्य रुच्यनुयायीति ।
एतत् प्रकृष्टार्थस्य महत्त्वं वर्धयतीति सर्वं युक्ततरमिति ।

गीतगोविन्दम्

प्रथमसर्गः

मेघैर्मेदुरमम्बरं वनभुवः श्यामास्तमालद्वै-
 र्नक्तं भीरुरयं त्वमेव तदिमं राधे गृहं प्रापय ।
 इत्थं नन्दनिदेशतश्चलितयोः प्रत्यध्वकुञ्जद्वमं
 राधामाधवयोर्जयन्ति यमुनाकुले रहः केलयः ॥ १

रसिकरङ्गदाटीका-

राधाकृष्णाभ्यां नमः

अन्योन्यप्रेमपीयूषास्वादनातृप्तमानसौ ।
 हृदि मे स्फुरतां नित्यं राधामदनमोहनौ ॥ १
 मद्विधुर्विधबन्धुः स जयति नीलाचलेन्द्रपूर्णेन्दुः ।
 येनाऽहं बहुकृपया निजान्घ्रिसेवामृतैः पुष्टः ॥ २
 संसारदवसंतप्तं स्वप्रेमरसवर्षणैः ।
 विश्वमाप्यायितं येन तं चैतन्यघनं नुमः ॥ ३
 इयं श्रीगीतगोविन्दटीका रसिकरङ्गदा ।
 मया संगृह्यते नीलशैलचन्द्राग्निरसेविना ॥ ४
 पूर्वैर्विरचिता यास्तु टीकाः सर्वार्थबोधिकाः ।
 ताभ्यः सारं समाकृष्य ग्रन्थाम्यत्र यथारुचि ॥ ५
 नाहं व्याकृतिवेत्ता नापि च भावार्थभावनाभ्यः ।
 नैवालंकृतिकुशलस्तथापि केनापि लिखामि लोभेन ॥ ६
 रमन्तामत्र सुधियः क्षमन्तां मम चापलम् ।
 तुष्यतः पितरौ यद्वद् बालस्य कलभाषणे ॥ ७

अथ श्रीमान् परमभागवतः सकलसहृदयमुकुटमणिर्जयदेवनामा
 कविराजराजः परमरसरूपयोः दिव्यादिव्यादिसकलनायिकानेत्रमौलि-
 मण्डनभूतयोः नित्यलीलयोः श्रीराधामाधवयोः परमाश्चर्यमाधुर्यमयलीलामृतं
 रसं तत्तत् शास्त्रेभ्यः स्वयमास्वाद्य तदास्वादनोच्छलितानन्दपुरःपरिप्लावितान्तः-

करणतया उद्यत्कारुण्यपारवश्येन एवाधुनिकरसिकभक्तजनान् तमास्वादयितुं तत्तत्लीलारसमयं श्रीगीतगोविद्याख्यं प्रबन्धं विधातुकामः तन्निर्विघ्नपरिसमाप्तये मुख्यतया ग्रन्थप्रतिपाद्यं वस्तूपक्षिपन् एव तन्निर्देशरूपमङ्गलमाचरति । मेघैरिति ।

अत्र मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि शास्त्राणि प्रथन्त इति न्यायेन “वर्णं गणं च काव्यस्य मुखे कुर्यात् सुशोभनम्” इति काव्यादिपदादौ गुरुत्रयात्मको ‘म’ गणः यत् प्रयोजितः तत् साधु । ‘म’ गणस्य माङ्गलिकत्वात् । उक्तं च ‘डर्वी मस्त्रिगुरुः श्रियं वितनुत’ इति । तथा आदौ प्रयुक्तस्य ‘म’ वर्णस्य भयमसुखमरणक्लेशदाहान् ‘प’ वर्गः क्रमात् कुरुत इति दोषावहत्वेऽपि श्रीजयदेवस्य महानुभावात् उत्खातदंष्ट्रसर्पवत् अकिञ्चित्करत्वेन न दोषाधायकत्वमिति प्राञ्चः । तथोक्तं कविकण्ठपाशे- “जगदुदयस्थितिविलय-महिताः खलु लोकविख्याताः, शापानुग्रहकुशला देवा ऋषयो नरा ये वै” । तेषामीश्वरसादृश्यं काव्यग्रथनेन लक्षणं यस्मात् । न प्रत्यवायदोषः, तेषां तेजो विशेषेणेति । राधामाधवयो राधा हरिवल्लभाग्रगण्या श्रीवृषभानुकन्या । यथोक्तम्-

“यथा राधा प्रिया विष्णोः तस्याः कृष्णः प्रियस्तथा ।

सर्वगोपीषु सैवेका विष्णोरत्यन्तवल्लभा” इति ।

माधवः मधुवंशोद्भवः स्वयं भगवान् श्रीनन्दनन्दनः । तयोः यमुनाकूले कालिन्ध्यास्तटे प्रत्यध्वकुञ्जद्रुमम्, अध्वनि सङ्केतवसतिगमनमार्गे ये कुञ्जा द्रुमाश्च तान् प्रति तान् लक्ष्यीकृत्येत्यर्थः । प्रत्यध्वं प्रतिबुञ्जं प्रतिद्रुममिति वा । रहः वेगलयः शृङ्गारक्रीडा जयन्ति । उत्कर्षप्रतिपत्तिरेव जयतेरर्थः । तत्र सर्वोत्कर्षप्रतिपत्तावेवाकर्मकत्वम् । अतः सर्वोत्कर्षेण प्रवर्तते इत्यर्थः । “जयति जननिवासः” इत्यादिवत् । लट्प्रयोगेण लीलानां नित्यता सूचिता ।

श्रीकृष्णस्य स्वयं भगवत्त्वेन सर्वेभ्योऽवतारेभ्यः श्रैष्ठ्यात् तथा श्रीराधायाः सर्वलक्ष्मीमयत्वेन तस्याः सर्वप्रेयसीभ्यः श्रैष्ठ्याच्च तत्केलीनामपि सर्ववैलिभ्य उत्कर्षवत्त्वं सिद्धमेव । अत एव मदभीष्टं विघ्नान् विधूय सफलयिष्यतीति भावः । तस्य स्वयं भगवत्त्वं यथा श्रीभागवते- “एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्” इति । तस्याश्च सर्वलक्ष्मीमयत्वं यथा बृहद्गौतमीये- “देवी कृष्णमयी प्रोक्ता राधिका परदेवता, सर्वलक्ष्मीमयी

सर्वकान्तिः सम्मोहिनी परा” इति राधामाधवयोरिति द्वन्द्वसमासस्य उभयप्राधान्येन द्वयोः पारस्परिकविद्योतमानता सूचिता । तथोक्तम् ऋक् परिशिष्टे-

“राधया माधवो देवो माधवेनैव राधिका । विराजते जनेषु इति ।”

काव्यमिदं शृङ्गाररसप्रधानम् । शृङ्गारे स्त्रिय एव प्राधान्यादत्र राधायाः पूर्वनिपातः । यमुनाकूल इति सैकतवेदिका कन्दुकखेलादिप्रसङ्गसञ्जातप्रथमावलोकनेनाद्भुतस्य वृन्दावनगोचारणलीलासमयवादित्रवेणुनिनादाकर्णन-कौतुकसत्रीडमन्दहसितव्यञ्जितभावानुबन्धिद्वितीयदर्शनेन पल्लवितस्य कुमारिकाजनोचितगौरीव्रताचरणायमुनावगाहनसमयतीरस्थापिताम्बर-याचनापदेशेन नर्मालपपूर्वं जलनिविडितसर्वाङ्गीणलावण्यावलोकनेन कुसुमितस्यानुरागस्य ततो दुर्विहसिरहसंतप्तया क्वचिदपि स्थातुमशक्तवत्या-स्ताीरवानीरकुञ्जकुसुमशयनीयमानीतायाः श्रीराधायास्तथा क्वाऽपि निवृत्तिमलभमानस्य प्रथम तदवलोकनादिसुभगप्रदेशदर्शनेनात्मानं विनोदयितुमागतस्य श्रीकृष्णस्य च ।

चतुरसखीविरचितसङ्गमफलस्यापि सम्पादकतया द्वयोरपि कालिन्दीरोधसः स्पृहणीयत्वं सूचितम् । प्रत्यध्वकुञ्जद्रुममिति,

अदृष्टे दर्शनोत्कण्ठा दृष्टे च स्पर्शलालसा ।

स्पृष्टेऽपि सेर्ष्या वाम्यं च चित्रमासां विचेष्टितम् ॥

इति स्वाभाविकवाम्योदयात् विनोदकौतुकात् वा क्वाऽपि निलीनायां राधायां तदन्वेषणव्यग्रतया क्वचित् मार्गे हंसपदपङ्क्तौ तच्चरणविन्यासधिया लतागृहमुपेत्य तत्र तदवलोकनेन क्व गतेति विचारयतः, पुनः अन्यतः कलविङ्ककुलकाकलिं तत्कङ्कणपत्कारमाकलय्य कुञ्जान्तरमनुविशतः क्वचन द्रुमे कोकिलकलं तदालापमवललय्य तं प्रति अनुधावतः क्वचन च प्रदेशे विकसत्प्रसूनपरीत-चम्पकलतां सेयमुपलब्धा गौराङ्गीत्युपसर्पतः पुनरन्यत्र पवनापहते पद्मिनीपरिमले तदङ्गसौरभभ्रमेण भृङ्गवदितस्ततः भ्रमतस्तदलाभ-कृतास्थानचण्डरुदितप्रलपितादिविविधावस्थामनुभवतो माधवस्य, राधाया अपि विरहकातरतया क्वचिदपि चिरं निलेतुमपारयन्त्याः सर्वेऽपि कुञ्जमहीरुहादयः उद्वेजका आसन् । अतो मिलितयोस्तयोरन्योन्यप्रेमशृङ्खलिततया एकैकमपि हातुमशक्तवतोः विविधलीलाप्रवृत्तिकतया कुञ्जमहीरुहादिस्थलीनां

सङ्केतवसतिरिति भावः समुचित एवेति भावः । 'रहः केलय इति' । शृङ्गारस्य परिकरेष्यामानादिविविधत्वेन बहुत्वनिर्देशः । तयोः सङ्केतवसतिप्राप्तौ हेतुगर्भविशेषणम् । किम्भूतयोः इत्थं नन्दनिदेशतश्चलितयोः, इत्थमनेन प्रकारेण नन्दयतीति नन्दः, स चासौ निदेशश्चेति । किम्बा नन्दनीयः श्लाघनीय आंशसनीय इति यावत् द्वयोरभिलषणीय इत्यर्थः । तादृशो यो निदेशः । प्रकरणात् सखीवचनमिति लभ्यते । तस्मात् चलितयोः केलिसदनं प्रति गतयोरित्यर्थः । नन्द इति नन्दयतेर्णिजन्तात् 'कर्तृकर्मणोरेवेत्यच्' प्रत्ययः अत्रैवमनुसन्धेयः । एकदा-

“अहेरिव गतिः प्रेम्णः स्वभावकुटिला भवेत् ।

अतो हेतोरहेतोश्च यूनोर्मान उदंचति” इति ।।

न्यायात् हेतुं विना एव उत्पद्यमान ईर्ष्यामानवशीकृतमनस्तेन विरहितयोः ततः क्षणमपि विरहितापमसहमानयोः परस्परदर्शनोत्कण्ठया केनाऽपि व्याजेन निजनिजगृहात् निर्गत्य पूर्वसङ्केतवसतिभूतलताकुञ्जबहिःप्रदेशे यमुनारोधसि सञ्चरतोः तयोः केलिसदनप्रवेशाय कृतयत्नाया वृन्दाया निदेशेन एवं कुञ्जसङ्गमनमिति । निदेशप्रकारमाह- हे राधे ! श्रीकृष्णाकांक्षितसाधिके । विलासवैदग्ध्यादिभिस्तदाराधनपरे इति वा । यस्मादयं ते प्रियतमो नक्तं पूर्वरत्रौ भीरुः त्वां विना अन्याभिः सहकृतवसन्तोत्सवनृत्यादिजनिता-पराधोदितभययुक्तस्तस्मात् त्वमेव इमं त्वन्निमित्तानुभूतबहुविधमन्मथव्यथं गृहं मञ्जुतरमिति वक्ष्यमाणानुसारेण केलिसदनरूपं कुञ्जं प्रापय । पुरः प्रविशन्ती अस्य केलिसदनप्राप्तौ अनुकूला भव इत्यर्थः । वगारिषोऽग्निर्माणवक-मध्यापयतीतिवत् णिजर्थो बोध्यः । अत एव-

“वह्निसन्तापतो नश्येत् वह्निसन्तापजो व्रणः”

इति न्यायात् प्रेमालापमन्त्रोच्चारणपूर्वस्वाधरामृतरसायनार्पणैस्त्वज्जनित-भयमस्य त्वमेव निष्कासयेति ध्वनितम् ।

ननु ज्योत्स्नावत्यां कथमेवं करोमि इत्यत आह- मेघैरम्बरमाकाशं मेदुरं स्निग्धमाच्छादितमित्यर्थः । प्रियामिलनेच्छोर्भगवतो लीलायोगाय तत्क्षणमेव आविर्भूतमेघावृत्तचन्द्रमिति ज्ञेयम् । न तु मेघैरिति वर्षासूचकैः अग्रे वसन्तसमयस्य उपक्षिप्तत्वात् । क्रियमाणरासक्रीडायामननुकूलत्वाच्च ।

समययोग्यतामुक्त्वा स्थानयोग्यतामाह- वनभुवः विपिनप्रदेशाः तमालद्रुमैः
तापिच्छतरुभिः श्यामाः नीलवर्णाः गाढान्धकारैरलक्षिता इत्यर्थः । अतोऽत्र
निवृत्तजनसंचारत्वात् काचित् प्रतिबन्धशङ्केति भावः । अत्र रहः केलयो
जयन्तीति सर्वोत्कर्षप्रतिपादकजयन्त्यर्थेन “चौर्यरतं हि कामिनामुत्कण्ठा
विनोदस्थानम्, नातः परं रागिणां किञ्चित् उत्कर्षाधायकमिति व्यज्यते ।
उक्तं च उज्ज्वलनीलमणौ”-

“अत्रैव परमोत्कर्षः शृङ्गारस्य प्रतिष्ठित” इति ।

तथा चोक्तं भरतेन-

“बहु कार्यते यतः खलु यत्र प्रच्छन्नकामुकत्वं च ।

या च मिथो दुर्लभता सा परमा मन्यथस्य रतिः” इति ।

विष्णुगुप्तसंहितायां च-

यत्र निषेधविशेषः, सुदुर्लभत्वं यच्च मृगाक्षीणाम् ।

तत्रैव नागराणां निर्भरमासज्जते हृदयम्” इति ॥

अत्र यत्तु गौणत्वचिन्तनं तत्प्रावृत्तनायिकानेतृविषयम्, न
चाप्राकृतलीलाविषयम् । उक्तं च उज्ज्वलनीलमणौ-

लघुत्वमत्र यत् प्रोक्तं तत्तु प्राकृतनायके ।

न कृष्णे रसनिर्यासस्वादार्थमवतारिणि ॥

नेष्टा यदङ्गिनि रसे कविभिः परेण,

तद् गोकुलाम्बुजदृशां गणमन्तरेण ।

आशंसयारसविधेरवतारितानां,

कंसारिणा रसिकमण्डलशेखरेण ॥

नाटकलक्षणे च-

यत् परेणोपपत्योस्तु गौणत्वं कथितं बुधैः ।

तत्तु कृष्णं च गोपीं च विनेति प्रतिपद्यताम् ॥

यत्तु नन्दपदस्य श्रीनन्दगोपे प्रसिद्धत्वात्तन्निदेशाभिप्रायं व्याख्यानं
तदत्यन्तरसापकर्षकत्वादुपेक्ष्यम् । तत्र श्रीराधापेक्षया श्रीकृष्णस्य
भीरुत्वनिर्देशात् बालत्वप्रसक्तवात्सल्यविषयत्वे संपन्ने शृङ्गारस्यातीव
वैरस्यापत्तेः ।

तदुक्तं श्रीरसामृतसिन्धौ-

“शुचेः सम्बन्धगन्धोऽपि केवले यदि वत्सले ।

क्वचिद् भवेत् ततः सुष्ठु वैरस्यायैव कल्पते ॥”

किं च तत्रैव-

“बाल्येऽपि नवतारुण्यप्राकट्यं श्रूयते क्वचित् ।

तन्नातिरसवाहित्वान्न रसशैरुदाहतम्” इति ॥

अत एव-

विरुद्धं खलु यद् वस्तु नायकस्य रसस्य वा ।

तदन्यथापयेत् धीमानथ वा तत् परित्यजेत् ॥

प्रसिद्धौचित्यबन्धस्तु रसस्योपनिषत् परा” इत्यभियुक्तवचनं पुरस्कृत्य बालबोधिण्यादिटीकाकृद्भिः सखीवचनाभिप्रायेण एवं व्याख्यातम् । एतदेव कवेः स्वारस्यमिति स्पष्टमवगम्यते । अत्र ग्रन्थे द्वयोः सङ्गमे सखीवचनस्यैव सर्वत्रानन्दजनकत्वेन वर्णितत्वात् । ननु ब्रह्मवैवर्तीयमीदृग्लीलाचरितं श्रूयते, सत्यं, तदैश्वर्यकार्यपर्यावृत्ततया माधुर्यचर्योपजीविभक्तवर्येभ्यः रागप्राचुर्यमर्यादापर्याप्त्यभावात् प्रायो नाभिरोचते । यदैश्वर्यज्ञानशून्यत्वाद्देशां रागे प्रधानतेत्युक्तेः । अतः प्रस्तुतव्याख्यानमेवापेक्ष्यमिति । इममित्यत्र एकशब्दानुक्तधनमात्रेण इदम् एनादेशो न भवति । एष छन्दोऽधीते, एनमध्यापयेत्यादौ इव एकक्रियाप्रयोगाभावात् नात्रैनादेशः इति केचित् । प्रायशः एनादेशनियमं कवयो नाङ्गीकुर्वन्ति । “अथैनमद्रेस्तनया शुशोचे” त्यादौ एकक्रियाप्रयोगाभावेऽपि तद्दर्शनात् । “प्रह्लादनं ज्योतिरजन्यनेन” इत्यादौ एनादेशस्य युक्तत्वेऽपि तद्दर्शनात् । अत्र ‘गृहं प्रापय’ इत्यनेन केलिगृहप्रापणेनास्य मनोरथं पूरयन्ती कृतकृत्या भवेत्याशीः च सूचिता । जयन्तीत्यनेन केलीः प्रति नतोऽस्मीति नमस्कारोऽपि व्यज्यते । स्वापकर्षबोधानुकूलः व्यापारविशेषो नमस्कार इति न्यायात् । ‘रहः केलयः’ अत्र प्रतिपाद्याः । अतः वस्तुनिर्देशश्च स्पष्टः इति पक्षत्रयप्रतिपादनैरस्य महाकाव्यमुख्यत्वमुक्तम् । यथा काव्यादर्श-

“सर्गबन्धो महाकाव्यमुच्यते तस्य लक्षणम् ।

आशीर्नमस्क्रियावस्तु निर्देशो वाऽपि तन्मुख”मिति ॥

वृत्तं शार्दूलविक्रीडितम् । लक्षणम्-

“सूर्याश्चैर्मसजस्ततः स गुरवः शार्दूलविक्रीडितम्” ।

पाको द्राक्षापाकः । “द्राक्षापाकः स विज्ञेयो बहिरन्तः स्फुरद्रसः” इति लक्षणम् ।

वाग्देवताचरितचित्रितचित्तसद्भा

पद्मावतीचरणचारणचक्रवर्ती ।

श्रीवासुदेवरतिकेलिकथासमेत-

मेतं करोति जयदेवकविः प्रबन्धम् ॥ २

एवमाद्यैकपद्यसूचितकेलिस्फुरणप्रबलितोत्साहः कविः तद् व्यक्तीकरणायात्मनः सामर्थ्यं समर्थयन्नाह- वाग्देवतेति । जयं सर्वोत्कृष्टश्रीकृष्णं देवयति स्वभक्त्या वशीकरोति, क्रीडयति वा जयदेवः, स एव कविरलौकिकचमत्कारतद्गुणलावण्यादिवर्णननिपुणः, एनं वक्ष्यमाणं गीतगोविन्दाख्यं प्रबन्धं करोति । स्वहृदयात् बहिः प्रकाशयतीत्यर्थः । प्रबन्धलक्षणन्तु यथा सङ्गीतशास्त्रे-

चतुर्भिर्धातुभिर्विद्वस्त्वङ्गैः षड्भिश्च कल्पितः ।

वाचां प्रकृष्टो बन्धो यः स प्रबन्धो निगद्यते ॥

प्रबन्धोऽवयवो धातुः स चतुर्धा प्रकीर्तितः ।

उद्ग्राहमेलापकौ च ध्रुवाभोगाविति क्रमात् ॥

उद्ग्राहः प्रथमो भागः ततो मेलापकः स्मृतः ।

ध्रुवत्वाच्च ध्रुवः पश्चादाभोगस्त्वन्तिमो मतः ॥

यत्रैव कविनाम स्यात् स आभोग इतीरितः ।

प्रबन्धस्य षडङ्गानि स्वरश्च विरुदं पदम् ॥

तेन कः पाटतालौ च स्वराः सरिगमादयः ।

गुणोल्लेखतया यत्तद् विरुदं परिकीर्तितम् ॥

ततोऽन्ववाचिकं यत्तु तत्पदं समुदाहृतम् ।

तेनेति शब्दस्तेनः स्यात् मङ्गलार्थेऽवधारितः ।

धां धां धुरा धुगित्याद् वा पाटवात् वाऽक्षरोत्करः ॥

आदियत्यादयस्ताला” इति ।

तालेनैकेन वा द्वाभ्यां त्रिभिर्वा बहुभिस्तथा ।

प्रबन्धान् सुकविर्नूनं यथेच्छमुपकल्पते ॥

बहुतालाः प्रबन्धास्तु रागैर्बहुभिरेव च ।

भेदा बहुतरा स्तेषां कस्तान् कात्स्न्येन वक्ष्यति” इति ।

सङ्गीतपरिभाषया विविधछन्दोमयतया च वृत्तनामाऽयं प्रबन्धः । तदुक्तं
शार्ङ्गधरदेवेन-

“छन्दसा येन केनापि तालेनेष्टेन गीयते ।

स्वरैर्युक्तमयुक्तं वा वृत्तं गायन्ति तद्विदः ॥” इति ।

व्युत्पत्तिस्तु- प्रकर्षेण वदध्यते सहृदयानां हृदयं यस्मिन् इति प्रबन्धः ।
सहृदयहृदयहारिवाक्सन्दर्भः, तं करोति । ननु भगवल्लीलादिग्रन्थं विना
अन्यत्र सहृदयबन्धनं न सम्भवतीति आशंक्याह- कीदृशं, श्रीवासुदेवेति ।
श्रीरत्र राघैव सर्वलक्ष्मीमयत्वात् । श्रीकृष्णासक्तविषयत्वाच्च । वसुष्वासा
अंशेन दीव्यतीति वसुदेवो नन्दः । ‘द्रोणो वसूनां प्रवर’ इति । ‘व्रजे द्रोणो
महायशा जज्ञे नन्द’ इति श्रीशुकोक्तेः । तस्यापत्यं पुमानिति वासुदेवः,
श्रीकृष्णः । तयोर्या रतकेलिकथा बहुविधपरिकरोपेतसम्भोगवर्णनं तथा समेतं
सहितं तादृशरहस्यलीलानुवर्णने कथमस्य शक्तिरित्यत आह वाग्देवतेति-
वाचां वक्तव्यत्वेन उपस्थापितानां तत्केलिमयीनां देवता श्रीकृष्ण एव न तु
वाग्देवी । “सा वाक् या तस्य गुणान् गृणीत” इति । “मृषागिरस्ता
ह्यसतीरसत्कथा न कथ्यते यद् भगवानधोक्षजः” इति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां
तद्विना तद् वैफल्यात् । तस्य चरितं श्रीराधया सह विहरणरूपम्,
तेनाश्रयातिशयाधायकतया चित्ररूपेण चित्रितं सञ्जातचित्रं चित्तं
तादृशभक्तिवासनावासितं मनः, तदेव सद्य, तादृशलीलामयकवितानि-
वासभूततया गृहं यस्य सः ! निरन्तरश्रीकृष्णरहस्यलीलास्फुरण-
सुधासिक्तान्तःकरणवृत्तिरित्यर्थः । अत्र चित्तस्य फलकत्वेन चरितस्य चित्रत्वेन
निरूपणात् यथाचित्रं फलकमधिष्ठाय स्वयमेव प्रकाशते, तथाऽत्रापि यमाश्रयं
प्राप्य तादृशी भारत्यापि अतिशयमवाप्ता, तस्य तादृक् शक्तित्वं किं
वक्तव्यमिति भावः । अनेन वाचां मनसश्च वृत्तेस्तदेकतानत्वं दर्शितम् । ननु
‘अनाराध्य राधापदाम्भोजरेणुं कथं तेऽस्ति सिन्धोः रसस्यावगाहः’ इति

श्रीराधाचरणाराधनं विना कथमेतावताऽपि तत्सिद्धिः । अत आह पद्मेति । पद्मं लीला कमलं सौभाग्यद्योतकरेखारूपं वा विद्यते करे यस्याः सा पद्मावती, श्रीराधा “शरावत्यादीनां” इत्यादिग्रहणाद् दीर्घः । तथा च ब्रह्माण्डपुराणे- “राधा पद्मावती पद्मा पद्महस्ता च विस्तृता” इति । तस्याश्चरणयोनिमित्तभूतयोः तत्सन्तोषार्थमित्यर्थः । चारणचक्रवर्ती, नर्त्तकसार्वभौमः विचित्रनृत्यादिना तदाराधनपर इत्यर्थः । अनेन कायिकवृत्तेश्च तदेकपरत्वं सूचितम् । आभ्यां विशेषणाभ्यां श्रीजयदेवस्य तादृशप्रबन्धरचनोपयोगिसाहित्यसङ्गीतपारङ्गमतां च दर्शिता । “चारणास्तु कुशीलवाः” इत्यमरः ।

यदि हरिस्मरणे सरसं मनो यदि विलासकलासु कुतूहलम् ।

मधुरकोमलकान्तपदावलीं शृणु तदा जयदेवसरस्वतीम् ।।३

एवमात्मनो योग्यतामापाद्य प्रतिज्ञातस्य ग्रन्थस्य सर्वगुणालंकृततया स्पृहणीयतमत्वाविष्कारेण भक्तजनं प्रति प्रोत्साहयति- यदिति । अत्र श्लोके शृणु मनः शब्दयोः सामर्थ्यात् हे भक्तजन ! तवेति पदद्वयमध्याहर्तव्यम् । भो भक्तजन । यदि हरेः सर्वचित्तहरस्य श्रीकृष्णस्य स्मरणे चिन्तते तव मनः सरसं साभिलाषं, यदि च विलासकलासु तस्य शृङ्गारप्रचुरभावाभिव्यञ्जक-चारुचेष्टासु कुतूहलं कौतुकमस्तीति शेषः, तदा जयदेवस्य सरस्वतीं शृङ्गाररसाश्रितनृत्यगीतादिविविधपरिकरोपेतां नर्मादिकाङ्गसहितकौशिकी-वृत्तियुक्तां गीतगोविन्दाख्यप्रबन्धरूपां भारतीं शृणु । श्रवणद्वारा चित्तविषयी कुरु इत्यर्थः । हरिस्मरणे इति केषांचित् सामान्यस्मरणमात्रे विलासकलास्विति केषांचिल्लीलाविशेषावकलने इत्युभयोरुपादानं सामान्यविशेषतया भक्तानां द्वैविध्यात् इति बोद्धव्यम् । उपादेयतां सूचयन् विशिनष्टि, कीदृशीम्- मधुरा च कोमला च कान्ता च पदावली यस्यां तादृशी शृङ्गाररसप्राधान्यात् । किं वा वाक्ये पृथक्पदत्वरूपमाधुर्यगुणयुक्तत्वान्मधुरा, झटित्यर्थावगतेः । किं वाऽनिष्ठुराऽक्षररूपसौकुमार्य-गुणयुक्तत्वात् कोमला । कोमलशयत्वात् कान्ता कमनीया, किं वा अर्थोज्ज्वल्यरूपकान्तियुक्तेत्यर्थः । एवं श्लोकत्रयेण सम्बन्धाभिधेयप्रयोजनाधिकारिणोऽपि दर्शिताः । प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः सम्बन्धः । राधामाधवयो रहः केलयः अभिधेयः । तल्लीलानुमोदनजनिता-नन्दानुभवः प्रयोजनम्, एतद्रसभावितान्तःकरण अधिकारी ।

वाचः पल्लवयत्युमापतिधरः सन्दर्भशुद्धिं गिरां

जानीते जयदेव एव शरणः श्लाघ्यो दुरूहदूतेः ।

शृङ्गारोत्तरसत्प्रमेयरचनैराचार्यगोवर्द्धन-

स्पर्धी कोऽपि न विश्रुतः श्रुतिधरो धोयी कविः क्षमापतिः ॥४

ननु उमापतिधरप्रभृतीनां कविवराणामपि एतादृशी भारती, साऽपि श्रोतव्या इत्याशङ्क्य तत्र व्यतिरेकगुणप्राकृतरसवर्णनप्रायतामालोक्यात्म-
प्रौढ्याविष्कारेण तच्छ्रवणं निराकरोति । वाच इति उमापतिधरसंज्ञः कविः
वाचो वचांसि पल्लवयति, विस्तारयतिमात्रम् । न तु रसगुणालङ्कारयुक्ताः
करोति । अतोऽस्य पल्लवग्राहित्वदोषः । शरणनामा कविः दुरूहस्य दुर्बोधस्य
काव्यस्य दूते शीघ्ररचने श्लाघ्यः, स्तुत्यः । न तु प्रसादादिगुणयुक्तस्य ।
शृङ्गार एव उत्तरः प्रधानं यस्य सत्प्रमेयस्य रचनैः कल्पनैः आचार्यगोवर्द्धनेन
स्पर्धी स्पर्धावान् कोऽपि न । न च विविधरसमयभगवल्लीलाबाहुल्यवर्णनचातुर्यः ।
अतस्तत्कवित्वं सज्जनहृदयाह्लादकं न भवतीति भावः । आचार्यपदोपन्यासः
उपहासार्थम् । धोयीनामा कविक्षमापतिः कविराजः श्रुतिधरो विश्रुतः प्रसिद्धः ।
श्रवणमात्रेणैव ग्रन्थादिधारी, न तु स्वकवितया । विपरीतलक्षणैव कविक्षमापतिः
नितरां गिरां वाणीनां यः सन्दर्भः शब्दार्थप्रथनौचित्यचातुरी तस्य शुद्धिं
श्रीभगवल्लीलादिविचित्रवर्णनैः शोधप्रकारं जयदेव एव जानीते, न त्वन्यः ।
कर्तृसमभिव्याहृतेनैव कारेणान्ययोगव्यवच्छेदादयं नान्यगामिगुणः । जयदेवे
तु योऽन्यत्र सोऽप्यस्तीति सूचितम् । अतो जयदेवस्य एव संरस्वती श्रोतव्या
नत्वन्येषां कुकवीनामिति भावः ।

“नूनं दैवेन निहता ये चाच्युतकथासुधाम् ।

हित्वा शृण्वन्त्यसद्गाथाः पुरीषमिव विड्भुजः ॥” इति ।

“काव्यालापांश्च वर्जयेत्” इति ।

ग्राम्यगीतं न शृणुयादित्यादिनिषेधश्रवणात् सर्वथा तेषां तादृशी वाणी परिहर्त्यैव ।
किं च- “अवैष्णवमुखोद्गीर्णं पावनं भगवद्गुणम् ।

जीवन्मुक्तो न शृणुयात्सर्पोच्छिष्टं यथा पयः ॥” इति ।

भगवद्गुणनामाद्यङ्किता भक्तमुखात् उद्गता भारती तु नित्यं श्रोतव्या एव ।
तत्र श्रीमद्भागवते-

“यस्मिन् महन्मुखरिता मधुभिच्चरित्र-

पीयूषशेषसरितः परितः स्रवन्ति ।

ता ये पिबन्त्यतितृषो नृप गाढकर्णै-

स्तान्नो स्पृशन्त्यतनुभृद् भयशोकमोहाः ॥” इति ।

अपि च सततप्रेमपरायणजनमुखविगलितकथामाध्वी श्रुतिपुटकेन निपीता जनयति कृष्णेऽमलं प्रेम’ इति । किं वा जयदेवस्य भक्तस्वभाव-
दैन्योक्तिरियम् । गिरां सन्दर्भशुद्धिं किं जयदेव एव जानीते । न जानीते
इत्यर्थः । यतः उमापतिधरः वाचो वचनानि पल्लवयति । नूतनयति ।
शरणो दूरूहद्रूते श्लाघ्यः । गोवर्द्धनाचार्यतुल्यः कोऽपि नास्त्यैव । धोयी तु
कवीनां राजा श्रुतिधरश्चेति । यद्यपि स्वयं दैन्येन एवमुक्तं तथापि सरस्वती
तु तदसहमाना पूर्वार्थमेव प्रमाणयति ।

प्रलयपयोधिजले धृतवानसि वेदम् ।

विहितवहित्रचरित्रमखेदम्, केशव ! धृतमीनशरीर !

जय जगदीश हरे ! ध्रुवम् ॥ १ ॥

अथ कविः “नायकानां शिरोरत्नं कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् यत्र
नित्यतया सर्वे विराजन्ते महागुणाः” इति अनुस्मरन् श्रीकृष्णस्य सर्वावतारित्वं
सावगलनायकगुणाधारत्वां दर्शयितुं तत्प्रवगाशितानां
मत्स्याद्यवताराणामेकैकासाधारणकार्यकर्तृत्वेन तमेव स्तुवन्नाह- प्रलय
इत्यादिना गीतेन । मालवगौडरागेण गीयते । मालवेति, रागेषु मालवः श्रेष्ठः
इति प्रथमतः एव तं प्रयुक्तवान् । अस्य स्वरूपं यथा-

नितम्बिनीचुम्बितवक्त्रपद्मः समुज्ज्वलत्कुण्डलवान् प्रमत्तः ।

सङ्गीतशालां प्रविशन् प्रदोषे मालाधरो मालवरागराजः ॥ इति ।

गीतलक्षणं तु-

“रञ्जकः स्वरसन्दर्भे गीतमित्यभिधीयते ।”

स्वरलक्षणं च-

“श्रुत्यनन्तरभावी यः स्निग्धोऽनुरणनात्मकः ।

स्वतो रञ्जयति श्रोतुः चित्तं स स्वर उच्यते ॥” इति ।

श्रुतिलक्षणं च-

“प्रथमश्रवणात् शब्दः श्रूयते ह्रस्वमात्रकः ।

सा श्रुतिः सपरिज्ञेया स्वरावयवलक्षणा” इति ॥

वृत्तलक्षणोऽयं प्रबन्धः । वृत्तलक्षणे तु तालनियमो न निश्चितः । “तालेनेष्टेन गीयते” इत्युक्तेः । अतो यथेष्टतालेन गातव्यम् । तत्र प्रसिद्धदशतालानां लक्षणं यथा सङ्गीतनारायणे-

“लिश्चादौ ललदौ यतौ द्रुतयुगाल्लोट्म्पकोदत्रयं

सारामं त्रिपुटे विरामिदयुगं रूपे तु मण्ठे गुरुः ।

निःसारौ सविरामद्वयलघू सारामा दौलोभुके

देनोपाभ्रमथैकतात्वपि तथा दौलौ कुतुक्केऽपि च ॥”

मत्स्यावतारेण स्तौति- तत्रादौ ध्रुवं व्याख्यायते ध्रुवस्य प्रतिपदमनुवर्तमानत्वात् । “प्रबन्धेषु ध्रुवत्वेन ध्रुव इत्यभिधीयते” इति लक्षणम् । अत्र केशवेत्यारभ्य हरे इति यावत् ध्रुवपदम् । तत्र मध्ये मध्ये वर्णितस्य अवतारस्य नाममात्रं भिन्नतया प्रयुक्तं भवति । हे केशवेति प्रशंसार्थकमत्वर्थीय ‘व’प्रत्ययान्तेन स्निग्धनीलकुटिलवत्त्वादाभिरूप्यं सूचितम् । अनेनास्य सदा किशोरवयसि एव स्थितिर्व्यञ्जिता । अतो नित्यविलासित्वमुक्तम् । “किशोर एवात्र नित्यनानाविलासवान्” इति उक्तेः । हे धृतमीनशरीर ! धृतं लीलायाङ्गीकृतं, न तु कर्मवशात् प्राप्तं मीनशरीरमिव शरीरं येन तादृश । ननु कुतो न कर्मवशादत आह- हे जगदीश ! गच्छति कर्मवशात् नानात्वमापद्यत इति जगत् । तस्येश । कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थ । अतः त्वदधीनफलसिद्धानि कर्माणि कथमिव त्वां वशीकुर्युरिति भावः । ननु कर्मवशाभावेऽपि प्रलये वेदोद्धरणस्य अन्यथाकर्तुमशक्यत्वात् तत्कार्यार्थं तथाशरीरधारणात् कथं लीलाया इति अत आह- हे हरे ! हरत्यविद्यां तत्कार्यमतो हरिरिति स्मृतः” इति निरुक्तेः । सकलानर्थनिराकरणनिदानभूतसंस्करणमात्रस्य ताव प्रलायः विन्यान् लक्ष्यः इति भावः । त्वं जाय । सकलाश्चर्यामाधुर्यैश्चर्याविष्कारेण सर्वोत्कर्षमाविष्कुरु इति प्रार्थना । एवमुत्तरत्रापि योजनीयम् । ईदृशावतारप्रयोजनमाह- प्रलयेति । प्रकर्षेण लोयो भूतानामस्मिन्निति प्रलयः । पयांसि धीयन्तेऽस्मिन्निति पयोधिः । प्रलयकालीना

ये पयोधयः समुद्रास्तेषां जले एकार्णवीभूते पयसि वेदं वेदकदम्बं
‘जातावेकवचनम्’ अखेदं खेदरहितं यथा स्यात्तथा धृतवानसि । वेदान् बुक्षौ
निक्षिप्य सिन्धौ निमग्नं सोमकासुरं निहत्य तान् पुनः ब्रह्मणे दत्तवानसि इत्यर्थः
। तथा च श्रुतिः- “यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम्, यो वै वेदांश्च प्रहिणोति
तस्मै” इत्यादि । प्रलयेति महामत्स्यस्य भगवतः स्वच्छन्दविहारास्पदयोग्यत्वं
सूचितम् । वेदमिति धर्माधर्मप्रमाणत्वेन निजरूपप्रकाशकतया तस्य
अवश्योद्भूतणीयत्वं युक्तमिति भावः । कथं खेदं विना वेदधारणम् । तत्राह-
विहितं कृतं बहित्रस्य नौकाविशेषस्य चरित्रमाचरणं यत्र तद् यथा तथा ।
अखेदमिति वेदविशेषणं वा । नास्ति खेदो यस्मात् स तथा तम् । वेदस्य
श्रेयः साधनोपदेशकत्वात् । विहितेत्यपि तद्विशेषणं वा । बहित्रचरित्रं हि
तदाश्रयिणां तीरप्रापकमेव, तथा वेदावलम्बकानां संसारपार-प्रापणमित्यर्थः ।
अत्र वेदोद्भूतरूपदुष्करकार्यक्षिप्रकारितया दक्षतालक्षणो नायकगुणः सूचितः ।

दुष्करे क्षिप्रकारी यः तं दक्षं परिचक्षत” इति दक्षलक्षणम् । संवर्तः

प्रलयः इत्यमरः ।

क्षितिरतिविपुलतरे तव तिष्ठति पृष्ठे

धरणीधारणकिणचक्रगरिष्ठे ।

केशव ! धृतकच्छपरूप, जय जगदीश हरे ॥२॥

श्रीकूर्मरूपेण स्तौति । क्षितिरति- हे धृतकच्छपरूप ! पूर्ववदर्थः ।
हे केशव ! तव पृष्ठे क्षितिः पृथ्वी तिष्ठति । अक्लेशं वसतीत्यर्थः । ननु
पञ्चाशत्-कोटियोजनविस्तीर्णा सा कथं निश्चलाऽऽस्ते तत्राह- अतिविपुलतरे
क्षित्यपेक्षयाऽधिक-विस्तीर्णे इत्यर्थः । पुनः कीदृशे, धरणिधारणेन यत् किणचक्रं
शुष्कव्रणसमूहः तेन गरिष्ठे गौरवयुक्ते । किणचक्रेति यत्र यत्र धरण्यवस्थानं
ततस्ततोऽन्यत्रापसारणात् कूर्मजात्यनुकरणं व्यनक्ति । किं वा धरणिधारणो
मन्थाचलः, “कृत्यल्युटो बहुलमिति ल्युट्” । क्षीरोदधिमथनसमये तत्तत्
भ्रमणजनितकिणचक्राक्रान्त इत्यर्थः । “चिह्ने व्रणकिणाविति” हारावली ।
अत्र फलपर्यन्तकार्यनिर्वाहकतया स्थिरतालक्षणो नायकगुणः सूचितः ।
“आफलोदयकृत्स्थिर” इति लक्षणात् । अङ्गीकृतार्थापरित्यागरूपदृढव्रतत्वं
च । “प्रतिज्ञानियमौ यस्य सत्यौ स सुदृढव्रतः” ।

वसति दशनशिखरे धरणी तव लग्ना

शशिनि कलङ्ककलेव निमग्ना ।

केशव ! धृतशूकररूप । जय जगदीश हरे ॥ ३ ॥

श्रीवराहरूपेण स्तौति- हे धृतशूकररूप ! आविष्कृतवराहमूर्ते । तव दशनशिखरे दन्ताग्रे धरणी लोकधारकत्वेऽपि लग्ना, संसक्ता वसति । कस्मिन् केव, शशिनि बालचन्द्रे निमग्ना कलङ्ककलेव । धरण्याः श्यामलत्वात् कलङ्कसाम्यम्, दशनस्य शैवल्यात्त्वक्रत्वाच्च बालेन्दुसाम्यम् । तत्र कलेव निमग्नेत्यनेन दशनस्य महत्त्वातिशयः सूचितः । “कला स्यादशमात्रकः” इति हलायुधः । “अग्रं शिखरमित्याहुरिति” धरणी । अत्र दशनेनानायासं धरण्युद्धरणसूचनात् बलातिशयनिरूपणेन बलीयस्त्वलक्षणो नायकगुणः सूचितः । लक्षणं तु- “प्राणेन महता पूर्णो वलीयान्” इति कथ्यते । इति ।

तव करकमलवरे नखमद्भुतशृङ्गम् ।

दलितहिरण्यकशिपुतनुभृङ्गम् !

केशव ! धृतनरहरिरूप । जय जगदीश हरे ॥ ४ ॥

श्रीनृसिंहरूपेण स्तौति- तवेति । हे धृतनरहरिरूप ! तव कर एव कमलवरः पद्मश्रेष्ठः तस्मिन् यन्नखमस्ति तदद्भुतशृङ्गम् । अद्भुतमाश्चर्यकरं शृङ्गमग्रभागे यस्य तादृक् । नखमिति जातावेकवचनम् । अद्भुतत्वमाह- दलितो विदारितो हिरण्यकशिपोः महादैत्यस्य तनुरेव भृङ्गः स येन तत् । अन्यकमलाग्रं हि भृङ्गेण दल्यते, इदं तु कमलाग्रं भृङ्गं व्यदालीदित्यद्भुतत्वम् । अत्र तेजस्वितारूपो नायकगुणः । तेजोधामप्रभावश्चेत्युच्यते द्विविधं बुधैः । इति एतौ तु श्रीनृसिंहे अतिस्पष्टौ दृश्येते ।

छलयसि विक्रमणे बलिमद्भुतवामन !

पदनखनीरजनितजनपावन !

केशव ! धृतवामनरूप ! जय जगदीश हरे ॥ ५ ॥

श्रीवामनावतारेण स्तौति- छलयसि । हे धृतवामनरूप ! आविष्कृत-ह्रस्वाकृतिवटुशरीर । त्वं विक्रमणे विशेषेण क्रमणे पादविक्षेपे, क्रमु पादविक्षेपे धातुः, बलिं बलिनामानं प्रह्लादस्य पौत्रं छलयसि, वञ्चयसि । अत्र हेतुगर्भविशेषणम्, पदेति पदनखनीरेण चरणनखसम्बन्धिना जलेन गङ्गारूपेण

जनितमुत्पादितं जनानां लोकानां पावनं पावित्र्यं येन हे तथाविध ।
 प्रथममतिलघुपाददर्शनजनितजातकुतूहलो बलिः चरणत्रयपरिमितप्रदेशया-
 चनानन्तरं बालोऽयं किं प्रार्थितवानिति विस्मितः प्रथमपादे समाक्रान्तसकल-
 भूमण्डले, द्वितीये च ब्रह्मलोकमाप्नुवति ससम्भ्रमायातब्रह्मविरचितार्घ्यजल-
 प्रवाहजनितमन्दाकिनीके, तृतीये चानन्यगतिकत्वेन स्वशिरसि विन्यासिते ।
 याचनव्यपदेशेन तदात्मसमर्पणरूपशुद्धभक्तिवशीभूत-स्तमनुगृह्णासीति भावः ।
 अत एव हे अद्भुतवामन वामनो भूत्वा त्रिलोकीव्याप्तपादत्वात् अद्भुतत्वम् ।
 अद्भुतं यथा स्यात् तथा । महादैत्यान् वामनयतीति हे तथाविध । इति वा ।
 अत्र विनयितारूपो नायकगुणः । “औद्धत्यपरिहारी यः कथ्यते विनयीत्यसौ”
 इति लक्षणम् ।

क्षत्रियरुधिरमये जगदपगतपापम्,
 स्नपयसि पयसि शमितभवतापम् ।

केशव ! धृतभृगुपतिरूप । जय जगदीश हरे ॥ ६ ॥

श्रीपरशुरामरूपेण स्तौति- क्षत्रियेति । भृगुपतिः परशुरामः । हे
 धृतपरशुरामरूप । त्वं क्षत्रियरुधिरमये स्वपरशुखण्डितदुष्टक्षत्रियशोणितरूपे
 पयसि तीर्थोक्ते जले जगत्प्राप्तिमात्रमपगतपापमपगतानि नष्टानि पापानि दुष्कृतानि
 यत्र कर्मणि तद्यथा स्यात् तथा । अत एव शमितः शान्तिं प्राप्तः निवृत्त
 इत्यर्थः । भवतापः भाविजन्ममरणादिरूपो यत्र तच्च यथा तथा स्नपयसि
 अभिषेचयसि । किं वा अपगताः पापस्वरूपाः क्षत्रियधामानः यस्मात् तादृशम्,
 अत एव शमितो भवतापः तापत्रयं यस्मात्तादृशं च, जगत् स्नपयसीति ।
 श्रूयते हि विष्णुपुराणे- यथा किल परशुरामः कार्तवीर्यकोपेन पृथ्वीं निःक्षत्रियां
 कृत्वा तेषां रुधरेण स्वनाम्ना तीर्थं विरचितवानिति । तादृशी रौद्रलीलाऽपि
 तव जगत् कृतार्थयति, किं पुनरन्येति भावः । अत्र प्रतापित्वलक्षणो नायकगुणः ।
 लक्षणम्- “प्रतापी पौरुषोद्भुतशत्रुतापिप्रसिद्धिभाक्” इति ।

वितरसि दिक्षु रणे दिक्पतिकमनीयम्,
 दशमुखमौलिवलिं रमणीयम् ।

केशव ! धृतरघुपतिरूप ! जय जगदीश हरे ॥ ७ ॥

श्रीरामचन्द्रावतारेण स्तौति- धृतं प्रकाशितं रघुपतिरूपं येन हे तथाविध !
रणे संग्रामे दिक्षु दशदिशासु दशमुखस्य रावणस्य मौलयः दशमस्तका एव
बलिरूपहारः तं वितरसि ददासि । किमित्यचेतनासु बलिदानं तत्राह-
दिक्पतीनामिन्द्रादिदशदिक्पालकानां कमनीयमभिलषणीयम् तैरपि किमर्थं
तादृशो बलिः काम्यते, तत्राह- रमणीयं तद्वाधितानां तेषां रुचिजनकमित्यर्थः ।
सत्यपि देवसमूहे दशमौलीनां दशदिक्पालेषु वितरणविभागसौकर्यात् इति
भावः । अत्र दिक्पालाकाङ्क्षितस्य रावणवधरूपमहावकार्यस्य
तत्पूजारूपतयाऽनायासेन सम्पादनात् गाम्भीर्यलक्षणो नायकगुणः । लक्षणम्-
“दुर्विबोधाशयो यस्तु स गम्भीर इतीर्यते” इति ।

वहसि वपुषि विशदे वसनं जलदाभम्,

हलहतिभीतिमिलितयमुनाभम् ।

केशव ! धृतहलधररूप ! जय जगदीश हरे ॥ ८ ॥

श्रीहलधररूपेण स्तौति- वहसीति । हे धृतहलधररूप ! त्वं विशदे
शरत्पार्वणसुधांशुवद्धबले वपुषि गात्रे जलदाभं स्निग्धनीलमेघसदृशमेकवसनं
वहसि परिदधासि । कीदृशम्, हलेन हलाकृतिनायुधेन हतिराकर्षणं तस्मात्
भीतिर्भयं तथा मिलिता कटिदधं स्थिता या यमुना तदाभं तत्कल्पं, हलाघातभयेन
शरणमागतया यमुनया सेवित इव दर्शनीय इति भावः ।

अत्र गम्योत्प्रेक्षा उपमाभेदयोः संसृष्टिः । अत्र रुचिरत्वलक्षणो
नायकगुणः । ईश्वरतालक्षणश्च । “सौन्दर्येण दृगानन्दकारी रुचिर उच्यते”
इति लक्षणम् । “द्विधेश्वरः स्वतन्त्रश्च दुर्लङ्घकश्च कीर्तितः” इति ईश्वरलक्षणम् ।

निन्दसि यज्ञविधेरहह श्रुतिजातम्,

सदयहृदयदर्शितपशुघातम् ।

केशव ! धृतबुद्धशरीर ! जय जगदीश हरे ॥ ९ ॥

श्रीबुद्धावतारेण स्तौति - निन्दसीति । हे धृतबुद्धशरीर ! धृतं
बुद्धमतप्रतिपादकमुनिशरीरं येन तादृश । प्रयोजनमाह- त्वं यज्ञविधेः श्रुतिजातं
“वायव्यं श्वेतमालभेत” इत्यादि यज्ञविधायकवेदवाक्यकदम्बं निन्दसि, दूषयसि ।
कीदृशं दर्शितोऽग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यादिवाक्यैरुपदिष्टः पशुघातो
गवादिमारणं यत्र तादृशम्, क्रियाविशेषणं वा । दर्शितः पशुघातो यत्र यथा

स्यात् तथा निन्दसीति । स्वयं वेदान् प्रकाशय स्वयमेव निन्दसीत्यहह खेदेऽद्भुते वा । अहहेत्यद्भुते खेदे” इत्यमरः । कुतो निन्दसीत्यत्र आह- सदयं हृदयं यस्य हे तादृश ! अहिंसा परमो धर्मस्त्वद्धर्मः प्राणिनां वधः” इति करुणार्द्रचित्तेत्यर्थः । वस्तुतो दैत्यमोहनार्थमयमवतारः । अहेः पयः पोष इव तेषां यज्ञकरणमनुचितमिति अभिप्रायः । भगवतो दुष्टनिग्रहस्यावश्यकरीयत्वात् । अत्र करुणत्वलक्षणो नायकगुणः । “परदुःखासहः यस्तु करुणः स निगद्यते” इति लक्षणम् ।

म्लेच्छनिवहनिधने कलयसि करवालम्,

धूमकेतुमिव किमपि करालम् ।

केशव ! धृतकल्किशरीर ! जय जगदीश हरे ॥ १०

श्रीकल्क्यवतारेण स्तौति- म्लेच्छेति । धृतमाविर्भावितं कल्किशरीरं दुष्टसंहारणरूपं येन हे तादृश । त्वं जय । तत्प्रयोजनमाह । म्लेच्छानां पापपरतानां च जातिविशेषाणां निवहस्यं समूहस्य निधने मारणे विषये करवालं खड्गं कलयसि, धारयसि, कीदृशं किमप्यनिर्वचनीयम्, ईदृशमिति वक्तुमशक्यमिति अर्थः । करालमतिभयङ्करम् । किमिव धूमकेतुर्नाम गगने रात्रौ परिदृश्यमान औत्पातिकस्तारासहितधूमरेखाकारस्तमिव । किमपीत्यनेन “साधूनां सुखदं विपक्षशलभव्यूहस्य दाहोद्भुरम्” इत्यद्भुतत्वम् । धूमकेतुमिव इति पक्षद्वयेऽपि खड्गस्य श्यामलवर्णत्वेन धूमसाम्यम् । हीरकादिजटितस्वर्णमयमूलत्वेन तारकाग्निसाम्यम् । धर्मरक्षाप्रवर्तनाद्धार्मिकत्वरूपो नायकगुणः । लक्षणन्तु- “कुर्वन् कारयते धर्मं यः स धार्मिक उच्यते” इति ।

श्रीजयदेवकवेरिदमुदितमुदारम्,

शृणु शुभदं सुखदं भवसारम् ।

केशव ! धृतदशविधरूप ! जय जगदीश हरे ॥ ११ ॥

एवमेकैकेन स्तुत्वा पुनः समुदायेन स्तुवन् प्रार्थयते । श्रीजयदेवेति । धृतानि दशविधानि रूपाणि मत्स्यावतारादीनि येन हे तादृश ! हे केशव ! हे जगदीश ! हे हरे ! त्वं जय । श्रीरत्र भक्तिसम्पत्तिः । तद्भक्तस्य जयदेवकवैर्मम इदं दशावतारवर्णनरूपमुदितं कथितं गीतं शृणु । श्रुत्वा अनुगृह्णेति भावः । प्रार्थनायां लोट् । कीदृशम् । उदारमुत्कृष्टम् । उत्कृष्टत्वे हेतूनाह- यतः

शुभदं जगन्मङ्गलप्रदं, सुखदं प्रेमानन्दप्रदायि, भवसारं, भवे, संसारे सारभूतं
किं वा भवस्य त्वदवताराणामुद्भवस्य सारं रहस्यं यत्र तादृशम् ।
जन्मगुह्यमिदमिति श्रीसूतोक्तेः । सर्वत्र वर्तमानक्रियाप्रयोगेण
श्रीमत्स्यादीनामभेदसूचनात्तेषां नित्यता दर्शिता । उक्तं च-

“सर्वे नित्याः शाश्वताश्च देहास्तस्य महात्मनः ।

हानोपादानरहिता नैव प्रकृतिजाः क्वचित् ॥” इति ।

वेदानुद्धरते जगन्ति वहते भूगोलमुद्विभ्रते,

दैत्यान् दारयते बलिं छलयते क्षत्रक्षयं कुर्वते ।

पौलस्त्यं जयते हलं कलयते कारुण्यमातन्वते

म्लेच्छान् मूर्च्छयते दशाकृतिकृते कृष्णाय तुभ्यं नमः ॥५॥

अथ गीतार्थमेव श्लोकेनोपनिबध्नात् उत्तरग्रन्थपरिपूरणाय नमस्करोति ।
वेदानिति । कृष्णाय, परमानन्दतत्स्याद्यवतारलीलाविष्कारेण सर्वचित्ताकर्षकाय
तुभ्यं स्वयं भगवते नमः । नमस्करोमि । अद्भुतलीलाविष्कारकत्वमाह-
दशानां दशविधावताराणां श्रीमत्स्यादीनामाकृतीः करोतीति कृत्, तस्मै ।
तदेव प्रपञ्चयति । मत्स्यरूपेण वेदानुद्धरते, कच्छपरूपेण जगन्ति भुवनानि
पृष्ठे वहते, वराहरूपेण भूगोलं पृथ्वीमण्डलं उद्विभ्रते, दन्ताग्रेण ऊर्ध्वं नयते,
नृसिंहरूपेण दैत्यं हिरण्यकशिपुं दारयते विदारयते, वामनरूपेण बलिं छलयते,
परशुरामावतारेण क्षत्राणां क्षत्रियाणां क्षयं नाशं कुर्वते, रामचन्द्ररूपेण पौलस्त्यं
जयते, बलभद्रावतारेण हलरूपायुधं दुष्टनिग्रहाय कलयते धारयते बुद्धरूपेण
पशुषु कारुण्यमातन्वते, विस्तारयते, कल्किरूपेण म्लेच्छान् मूर्च्छयते, नाशयते,
सर्वत्र वर्तमानार्थकशतप्रत्ययान्तेन वृष्णस्य नित्यतल्लीलत्वं
नित्यनायकगुणशालित्वं सूचितम् । नायकगुणा यथा श्रीरसामृतसिन्धौ-

अयं नेता सुरम्याङ्गः सर्वसल्लक्षणान्वितः ।

रुचिरस्तेजसा युक्तः बलीयान् वयसान्वितः ॥

विविधान्द्रुतभाषावित् सत्यवाक्यः प्रियंवदः ।

वावदूकः सुपाण्डित्यो बुद्धिमान् प्रतिभान्वितः ॥

विदग्धश्चतुरो दक्षः कृतज्ञः सुदृढव्रतः ।

देशकालसुपात्रज्ञः शास्त्रचक्षुः शुचिर्वशी ॥

स्थिरोदात्तः क्षमाशीलो गभीरो धृतिमान् समः ।
 वदान्यो धार्मिकः शूरः करुणो मान्यमानकृत् ॥
 दक्षिणो विनयी ह्रीमान् शरणागतपालकः ।
 सुखी भक्तसुहृत्प्रेमवश्यः सर्वशुभङ्करः ॥
 प्रतापी कीर्त्तिमान् रक्तलोकः साधुसमाश्रयः ।
 नारीगणमनोहारी सर्वाराध्यः समृद्धिमान् ॥
 वरीयानीश्वरश्चेति गुणास्तस्यानुकीर्त्तिताः ।
 समुद्रा इव पश्चाशत् दुर्विगाहा हरेरमी ॥
 जीवेष्वेते वसन्तोऽपि बिन्दुबिन्दुतया क्वचित् ।
 परिपूर्णतया भान्ति तत्रैव पुरुषोत्तमे ॥
 अथ पञ्चगुणा ये स्युरंशेन गिरिशादिषु ।
 सदा स्वरूपसम्प्राप्तः सर्वज्ञो नित्यनूतनः ॥
 सच्चिदानन्दसान्द्राङ्गः सर्वसिद्धिनिषेवितः ।
 अथोच्यन्ते गुणाः पञ्च ये लक्ष्मीशानुवर्त्तिनः ॥
 अविचिन्त्यो महाशक्तिः कोटिब्रह्माण्डविग्रहः ।
 अवतारादीः श्रीजं हतारिगतिदायकः ॥
 आत्मारामगणाः कर्षन्त्यमी कृष्णे किलान्द्रुताः ।
 उक्ताः षष्टिमिताः वक्ष्ये साधारणचतुष्टयम् ॥
 सर्वान्द्रुतचमत्कारलीलांकल्लोलवारिधिः ।
 अतुल्यमधुरप्रेममण्डितप्रियमण्डलः ॥
 त्रिजगन्मानसाकर्षी मूरलीकलकूजितः ।
 असमानोर्ध्वरूपश्रीविस्मापितचराचरः ॥
 लीलाप्रेम्णा प्रियाधिक्यं माधुर्यवेणुरूपयोः ।
 इत्यसाधारणं प्रोक्तं गोविन्दस्य चतुष्टयम् ।
 एवं गुणाश्चतुर्भेदाश्चतुःषष्टिरुदाहताः इति ॥

एषां गुणानां कतिचित् मात्रं श्रीमत्स्यादिषु वर्णितम् । अन्ये च सर्वे
 तथोन्नेयाः । अथ स पुनश्चतुर्विधः स्यात् । धीरोदात्तश्च धीरललितश्च
 धीरप्रशान्तनामा तथैव धीरोद्धतः कथित इति ।

श्रितकमलाकुचमण्डल धृतकुण्डल ए,

कलितललितवनमाल, जय जय देव हरे ॥ १ ॥

चतुर्विधनायकगुणसमन्वयेन सकलनायकशिरोमणिं तमेव श्रीकृष्णं स्तौति, श्रितकमलेत्यादिना गीतेन । गुज्जरीरागेण गीयते । अत्र मालवत्य प्रियाभूतायाः गुज्जरीरागिण्यास्तत्सन्निधानावस्थानं युक्तमिति कवेरभिप्रायः । तथा चोक्तं “गुण्डक्रिया गुज्जरी च गौरी मालवयोषितः” इति । तस्याः स्वरूपं यथा—

श्यामा सुकेशी मलयद्रुमाणां मृदुलसत्पल्लवतल्पयाता ।

श्रुतिस्वराणां दधती विभागं तन्त्रीमुखी दक्षिणगुज्जरीयमिति ॥

तत्र प्रथमं निजोपास्यं श्रीव्रजेन्द्रनन्दनं धीरललितत्वेन स्तुवन्नाह श्रितेति । हे देव ! विविधाश्चर्यक्रीडापरत्वेन द्योतमान । अत एव हे हरे । सर्वचित्तहर । त्वं जय, जय, सर्वोत्कर्षमाविष्कुरु । अत्यादरेण वीप्सा । क्रीडापरत्वमाह-श्रितेति । अत्र कमला श्रीराधैव । सर्वलक्ष्मीमयीत्युक्तेः, वरस्त्रीत्वेन वा “कमला श्री वरस्त्रियो” रिति विश्वः । श्रितमाश्रितं मकरिका लेखनादिना सेवितं राधायाः कुचमण्डलं येन हे तथाविध । अनेन विदग्धत्वं परिहासविशारदत्वं प्रेयसीवशत्वं निश्चितत्वं च सूचितम् । कीदृश । धृते कुण्डले मकराकृतिमणिमयकर्णभूषणे येन हे तादृश । कलिता वक्षसि धृता ललिता सौन्दर्यसौगन्ध्यादिगुणैः मनोहरा वनमाला येन हे तादृश । आभ्यां विरोषणाभ्यां नवतारुण्यं च तदवस्थायामेवाङ्ग-मण्डनस्य औचित्यात् । “पत्रपुष्पमयी माला वनमाला पदावधिः” इति वनमाला-लक्षणम् । धीरललितलक्षणं तु—“विदग्धो नवतारुण्यः परिहासविशारदः ।

निश्चिन्तो धीरललितः स्यात् प्रायः प्रेयसीवशः ॥”

दिनमणिमण्डलमण्डन ! भवखण्डन ! ए,

मुनिजनमानसहंस, जय जय देव हरे ॥ २ ॥

धीरप्रशान्तत्वेन स्तौति । दिनमणीति । दिनमणिः सूर्यः तन्मण्डलस्य तेजः पुञ्जीभूतस्य मण्डन । अलङ्कारभूत । त्वयैव सूर्यः शोभितः इति भावः । अनेन क्लेशसहनत्वम् । पुनः कीदृश । मुनिजनानां मननशीलयोगिनां मानसमेव मानसं मानससरः, तस्मिन् हंस । हंस इव विहरसि । ते सदा त्वां

ध्यायन्तीत्यर्थः । उक्तं च-

‘ध्येयः सदा सवितुर्मण्डलमध्यवर्ती, नारायणः...’ इत्यादि ।
अनेन शमप्रकृतिकत्वं विनयादिगुणोपेतत्वं च । तत्र ध्येयत्वे हेतुः- भवमण्डन ।
ध्यानवतां तेषां जन्ममरणादिक्लेशस्य ध्वंसनेत्यर्थः । अनेन विवेचकत्वम् ।
लक्षणन्तु- “शमप्रकृतिकः क्लेशसहनश्च विवेचकः ।

विनयादिगुणोपेतः धीरशान्त उदाहृतः ॥” इति ।

कालियविषधरगञ्जन ! जनरञ्जन । ए,

यदुकुलनलिनदिनेश, जय जय देव हरे ॥ ३

मधुमुरनरकविनाशन ! गरुडासन,

सुरकुलकेलिनिदान ! जय जय देव हरे ॥ ४

धीरोद्धतत्वेन स्तौति । कालियेति द्वाभ्याम् । कालियसंज्ञो विषधरः
सर्पः तस्य गञ्जन । अहं महाविषधर इति तस्य यो गर्वः तस्य निर्वापण इत्यर्थः ।
अनेन मात्सर्यवत्त्वं चलत्वं च । पुनः कीदृशजनानां नृत्यकलाद्यभिज्ञनिज-
वयस्यजनानां रञ्जन । तत्फणामण्डलनिःशङ्कनर्तनचातुरीकौशलदर्शनेन तेषां
पूर्वतोऽप्यधिकतमं त्वयि मनोऽनुरक्तं जातमित्यर्थः । अनेनाहंकारित्वम् ।
अहन्तया विना रञ्जनासिद्धेः । पुनः कीदृश । यदुकुलं श्रीनन्दादिगोपसमूहः
तदेव नलिनं पद्मं तस्य दिनेश । सूर्य । तस्य उल्लासकेत्यर्थः ।

आदौ कालियहृदपतनदर्शनेन मूर्च्छितानां श्रीनन्दादीनां पुनः तत् तत्
फणानर्तनादिना तद्गञ्जनं दर्शयित्वा तेषामानन्दजनकेत्यर्थः । गोपानां यदुत्वं
यथा पादौ- “यादवानां हितार्थाय धृतो गिरिवरो मया” इति । मधुश्च मुरश्च
नरकश्च इति नामभिः प्रसिद्धा येऽसुराः तेषां विनाशक । अनेन मायावित्त्वं
रोषणत्वं विकल्थनत्वं च । एतैः विना तेषां मारणस्यासम्भवात् । पुनः कीदृशः ।
गरुडः, पक्षिराजः, स एवासनं वाहनं यस्य, हे तादृश ! अत एव सुरकुलस्य
इन्द्रादिदेवतासमूहस्य केलीनां निदान । आदिकारणभूत । मध्वादि असुरेषु
विनासितेषु देवानां नैश्चिन्त्येन केलिसम्पादनात् । ‘निदानं त्वादि कारणम्’
इति अमरः । लक्षणं यथा-

“मात्सर्यवानहंकारी मायावी रोषणश्चलः ।

विकल्थनश्च विद्वद्भिर्धीरोद्धत उदाहृतः ॥” इति ।

अमलकमलदललोचन ! भवमोचन ! ए,
 त्रिभुवनभवननिधान ! जय जय देव हरे ॥ ५
 जनकसुताकृतभूषण ! जितदूषण ! ए,
 समरशमितदशकण्ठ ! जय जय देव हरेः ॥ ६

धीरोदात्तत्वेन स्तौति, अमलेत्यादि द्वाभ्याम् । अमलं सद्यो विकसितं यत् कमलं तस्य दले पत्रे इव लोचने यस्य हे तादृश । अनेन विनयित्वं क्षन्तृत्वं च । हृदयस्थितभावस्य नेत्रादिना लक्ष्यत्वात् । पुनः कीदृश । भवो महादेवः, तस्य मोचन । वृकासुरादिभ्यो रक्षकेत्यर्थः । अनेन करुणत्वं गूढगर्वत्वं च । पुनः कीदृश, त्रिभुवनानां भवनं, उद्भवः तस्य निधानं निधिरिव जनकेत्यर्थः । किं वा त्रिभुवनमेव भवनं मन्दिरं तदेव निधानं वसतिस्थानं यस्य तादृश । 'भवनं गृहवेश्मनो'रिति विश्वः । अनेन गभीरत्वमिति ।

जनकेति । जनकसुता श्रीसीता तयैव कृतं भूषणमेकपत्नीव्रतत्वरूपं यस्य हे तादृश । किं वा तदर्थमेव कृतं भूषणमङ्गाभरणं येन, अथवा तस्या एव कृतो विधिना घटितो भूषणरूपः, तत् 'पतिर्हि भूषणं स्त्रीणा'मित्युक्तेः । यद्वा तस्यामेव कृतं आत्मना विहितं भूषणं मकरिकालेखनादिरूपं येन हे तादृश । अनेन दृढव्रतत्वम् । जितो नाशितो दूषणस्तन्नामा राक्षसो येन यद्वा जितमभिभूतं दूषणमविहिताचरणरूपं निजश्लाघाकथनादिरूपं वा येन हे तादृश । अनेनाविकथनत्वम्, पुनः समरे युद्धे शमितो दशकण्ठो रावणो येन हे तादृश । अनेन सुसत्यभूत्त्वम् । लक्षणं तु-

“गभीरो विनयी क्षन्ता करुणः सुदृढव्रतः ।

अकथनो गूढगर्वो धीरोदात्तः सुसत्त्वभृत्” इति ॥

अभिनवजलधरसुन्दर ! धृतमन्दर ! ए,

श्रीमुखचन्द्रचकोर ! जय जय देव हरे ॥ ७ ॥

पुनश्च धीरललितत्वेन निजेष्टदेवं स्तुवन् उपसंहरति । अभिनवेति । अभिनवो नूतनो यो जलधर आषाढनवधनः तद्वत् सुन्दर । अनेन स यथा जनानां ग्रीष्मतापहारी तथा त्वमपि व्रजसुन्दरीणां स्मरतापहर इति व्यज्यते । मन्दर इति गोवर्द्धनस्यापरपर्याय इति केचित् । रुष्टेन्द्रवृष्टिसंज्ञस्तगोकुलरक्षणाय धृतः सप्ताहं छात्राकारतया वामकरेण उद्धृतो गोवर्धनो येन तादृश । तवैव

निकटस्थितायाः श्रियः श्रीराधाया मुखमेवानन्दजनकतया चन्द्रस्तस्य दर्शनेन चकोर इव लालसेत्यर्थः ।

तव चरणे प्रणता वयमिति भावय, ए ।

कुरु कुशलं प्रणतेषु जय जय देव हरे ॥ ८

एवं तस्य प्रणतदयालुतामालक्ष्य प्रार्थयते । तवेति । भावय, स्मर, स्मृत्वा किं करोमि, तत्राह- कुशलं भक्तिरसानुभवसामर्थ्यं कुरु, विधेहि । त्वत् प्रसादं विना तदनुभवस्यासिद्धेः । अन्यत् स्पष्टम् । एतत् पदं न सार्वपौस्तिकम् ।

श्रीजयदेवकवेरिदं कुरुते मुदम्, ए ।

मङ्गलमुज्ज्वलगीतम्, जय जय देव हरे ॥ ९ ॥

अथ कविः स्वानुभवप्रमाणेन गीतस्य उपादेयतामाह- श्रीति । इदं श्रितेत्यादिपदकदम्बं श्रीजयदेवकवेर्मम मुदमानन्दं कुरुते । कुरुत इति वर्तमानप्रयोगः साक्षादनुभवं व्यनक्ति । कवेरित्युपलक्षणम् । अन्येषामिति भावः । कीदृशमुज्ज्वलं दोषरहितं गीतं गानं यत्र तादृशम्, भावे क्तः । इदमुज्ज्वलगीतं इति वा । किं च मङ्गलं मङ्गलाचरणरूपम् । अहो ! मङ्गलाचरणमात्रस्यापि एतादृशानन्दजनकत्वम्, किमुत वर्णयिष्यमाणपर-मरहस्यस्थलीलानुवर्णनमयप्रबन्धस्य इति भावः ।

पद्मापयोधरतटीपरिरम्भलग्न-

काश्मीरमुद्रितमुरो मधुसूदनस्य ।

व्यक्तानुरागमिव खेलदनङ्गखेद-

स्वेदाम्बुपूरमनुपूरयतु प्रियं वः ॥ ६ ॥

एवं स तुष्टः श्रोतृन् प्रति आशिषं कुर्वन्नाह- पद्येति । मधुसूदनस्य श्रीकृष्णस्य उरो वक्षःस्थलं ओ युष्माकमभीष्टमनु निरन्तरं पूरयतु पूर्णं करोतु । अत्र मधुसूदनपदेन कृष्णाभिधानं शृङ्गारोपयोगिपौरुषवीर्यद्योतनार्थम् उर इति कुण्ठितबलवत् दैत्यास्त्रतया सकलविघ्ननिराशकत्वं सूचितम् । कीदृशम्, पद्मा श्रीराधा, श्रीकृष्णरतिविषयत्वात्, पद्माकारसौभाग्यरेखाङ्कितत्वात् वा । “पद्मा लक्ष्मीः स्मृता पद्मा पद्मचिह्ना च कामिनी” इत्यभिधानम् । तस्याः पयोधरतटी स्तनाग्रभागः, तस्य परिरम्भेणालिङ्गनेन लग्नं यत् काश्मीरं कुङ्कुमं

तेन मुद्रितं सञ्जातमुद्रम् । महाकामुकस्यास्य हृदयमन्यासु मा यातु, न चात्र काप्यन्या प्रविशतु इति परमप्रेयसी सा स्वकुचाग्रलिप्तकाशमीरेण किं मुद्रितं कृतवतीति भावः । अत एव व्यक्तः प्रकटीकृतः अनुरागो यत्र तत् । इवेत्युत्प्रेक्षायाम् । अन्तरुच्छलितप्रियानुरागो बहिः काशमीररूपेण वक्षसि आविर्भूतः किमित्यर्थः । ननु प्रियानुरागोन्मत्तस्य कथं त्वत् प्रार्थनाश्रवणावकाशः, कथं वा अभीष्टपूरण-सावधानतेति चेत् तत्राह- खेलदिति । खेलता सर्वाङ्गीणतया सञ्चरताऽनङ्गेन हेतुना यः खेदः सुरतसम्पादनायासः, तेन स्वेदाम्बुपूरः धर्मजलप्रवाहः यत्र तत्तथा । अतः प्रियासम्भोगजनितनिरतिशयानन्द-सम्भृततयाऽवश्यं सफलमिष्यति मदभ्यर्थनामिति भावः । स्वयं भगवतस्तस्य सर्वेषामपि अङ्गानामेकैकं सर्वकर्तृत्वसामर्थ्येऽपि उरः प्रति प्रार्थनं तस्य शृङ्गारमयरसविशेषाभिज्ञत्वात् तत्कृतमिति ज्ञेयम् । अङ्गानां सर्वकर्तृत्वं यथा ब्रह्मसंहितायाम्- “अङ्गानि यस्य सकलेन्द्रियवृत्तिमन्ति,

पश्यन्ति पान्ति कलयन्ति चिरं जगन्ति” इत्यादि ।

वसन्ते वासन्ती कुसुमसुकुमारैरवयवै-

र्भ्रमन्तीं कान्तारे बहुविहितकृष्णानुसरणाम् ।

अमन्दं कन्दर्पज्वरजनितचिन्ताकुलतया

बलद्बाधां राधां सरसमिदमूचे सहचरी ॥ ७ ॥

एवं मङ्गलसङ्गमनेन श्रीकृष्णस्य नायकगुणाधारतया सर्वोत्कृष्टता-माविष्कृत्य सम्प्रति सकलप्रेयसीभ्यः श्रीराधायाः सर्वोत्कृष्टत्वं दर्शयितुं श्रीकृष्णस्यान्याभिः साधारणवसन्तोचितक्रीडां समासेनोद्घाटयन् तेन च तस्या विविधां नायिकावस्थां वर्णयितुकामः कविः-

“न विना विप्रलम्भेन सम्भोगः पुष्टिमर्हति ।

कषायिते हि वस्त्रादौ भूयान् रागः प्रसज्यते ॥”

इति न्यायानुरोधेन तथा-

“विप्रयोगात्मिका केलिः प्रथमे तु निरूप्यते ।

सम्भोगरसपुष्ट्यर्थं प्रेमवाक्यैर्वयस्यया” इति ॥

रसवर्णनक्रमानुसारेण च प्रथमं तस्या विरहोत्कण्ठावस्थामाह- वसन्तेति । वसन्ते वसन्तसमये, सहचरी सखी, तल्लक्षणन्तु-

“स्वात्मनोऽप्यधिकं स्नेहं कुर्वाणाऽन्योन्यमच्छलम् ।

विश्रम्भिणी वयो वेशादिभिस्तुल्या सखी मता” इति ॥

सरसं सानुनयं यथा स्यात्तथा राधामिदं वक्ष्यमाणवृत्तान्तमूचे, अवभाषेति अन्वयः । श्रीराधाया गृहनिर्गमनसमय एव श्रीकृष्णवृत्तान्तजिज्ञासार्थं पुरः प्रेषिता सखी परावृत्त्य तस्मै तद्वृत्तान्तं कथयामासेति विवेचनीयम् । कीदृशम्, अमन्दं वसन्तप्रभावात् पूर्वतोऽपि अधिकतमं यथा स्यात्तथा । कन्दर्पज्वरेण प्रियविरहोद्धतकामसन्तापेन जनिता या चिन्ता, कथं तु प्राप्स्यामीति भावना, तथा या आकुलता व्याकुलीभावः, तथा बलन्ती प्रतिक्षणविलक्षणतया वर्धमाना बाधा दुःखं यस्यास्तादृशीं, सखी प्रेषणानन्तरं समाधायकासम्बिधाने उद्वेलन्मन्मथव्यथाकृताभिः, किमागतो भविष्यति, नैष्यति वा दुर्ल्लीलः, विचारयिष्यति वा मद्विषये किञ्चित् इत्यादिविविधचिन्ताभिः आकुलीकृता सा इति न, किन्तु आकुलतैव सम्पन्नेति भावप्राधान्यं प्रतिपादयता ‘तल्’प्रत्ययेन बाधास्फुरणानामतिदुरन्तत्वं सूचितम् । अत एव कान्तारे कण्टकपाषाणादि-सङ्कीर्णतया दुर्गमे पथि ‘कान्तारं वर्त्म दुर्गमम्’ इत्यमरः । वासन्ती कुसुमसुकुमारैर्मथिवी पुष्पतोऽप्यतिकोमलैरवयवैरगैर्भ्रमन्तीमनवस्थितचित्ततया इतस्ततो गच्छन्तीमित्यर्थः । किमर्थमेवं भ्रमन्तीत्यत आह- बहु, बहुवारं विहितं प्रतिकारान्तरादर्शनेनावश्यतया कृतं कृष्णस्य स्वचित्ताकर्षक-स्यानुसरणमन्वेषणं यया-ताम् । परमोत्कण्ठार्तिभरेण सखीगमनकाल-बिलम्बमसहमानतया क्वचित् स्थातुमपारयन्त्याः कृष्णावस्थानवर्त्मनिभिज्ञतया दुर्गमेऽध्वनि किञ्चित् तत्सादृश्यभ्रान्त्या तत्र तत्रोपसृत्य पुनर्विशेषदर्शनेनात्मभाग्यं निन्दन्त्याः तस्याः समुचितमेव तथा भ्रमणमिति भावः । ननु अतिधीराया विवेकिन्याश्च राधायाः कथं यावत् सखीप्रत्यागमनं स्थातुमशक्तिः, कथं वा सादृश्यदर्शननिबन्धनेन इतस्ततः कान्तारभ्रमणमित्याशङ्क्यावयवैरित्युक्तम् । द्रक्षावस्तद्वदनारविन्दमिति नयनयोः, श्रोष्यावस्तदुक्तिमाधुरीमिति कर्णयोः, घ्रास्यावस्तदङ्गसौरभमिति घ्राणयोः पास्यामि तदधरामृतमिति रसनायाः, आलिङ्गिष्यावस्तदङ्गलतिकामिति बाह्वोः गमिष्यावस्तदन्तिकमिति चरणयोरित्यादिसहृदयहृदयसाक्षिकाभिलाषपरतन्त्रतया सर्वेषामप्यवयवानां वृष्णैकतानत्वेन स्वाधीनताऽभावात् यथा यथा ते नयन्ति तथा तथा

गच्छन्त्यास्तस्याः क्व धैर्यं क्व वा विवेक इति भावः । वासन्तीत्युपमया वासन्तीकुसुमेषु इव निजाङ्गेषु अपि असहता अभूत् तस्या विरहेण इति वस्तुध्वनिः । पचादिवत् पाठात् सुप्सुपेति समासाच्च सहचरीति साधु । बलदित्यत्र “चक्षिङ् मङित्वेन अनुदात्ते विनिबन्धनात्मनेपदस्य नित्यत्वात् शत्रादेशः साधुः । ‘ऊचे’ इति ब्रुवो वचिरिति वचिरादेशः । न तु वचेरूपम् । परस्मैपदप्रसङ्गात् । विरहोत्कण्ठितालक्षणं यथा-

“उद्दाममन्मथमहाज्वरवेपमानाम्,
रोमाञ्चकञ्चुकितमङ्गमलं वहन्तीम् ।
संमोहवेपथुघनोत्कलिकाऽकुलाङ्गी-
मुत्कण्ठितां वदति तां भरतः कवीन्द्रः” ॥ इति ।

ललितलवङ्गलतापरिशीलनकोमलमलयसमीरे,
मधुंकरनिकरकरम्बितक्षोकिलकूजितकुञ्जकुटीरे,
विहरति हरिरिह सरसवसन्ते, नृत्यति युवतिजनेन
समं सखि ! विरहिजनस्य दुरन्ते ॥ ध्रुवम् ॥ २

यदूचे तत् विशदयति, ललितेत्यादिना गीतेन- वसन्तरागेण गीयत इत्युक्तम् । वसन्तवर्णनत्वात् । अस्य स्वरूपम्-

“शिखण्डिबर्होच्चयबद्धचूडः, पुष्पन्पिकं चूतलताङ्कुरेण ।
भ्रमन्मुदाऽऽराममनङ्गमूर्तिर्मतो भतङ्गस्य वसन्तरागः ॥”

हे सखि ! राधे ! इहानतिदूरे वृन्दावने रसः शृङ्गारादिस्तेन सहिते वसन्ते वसन्तसमये हरिर्विहरति । केन समं युवतिजनेन समम् । हन्त कथय कथय, कीदृशोऽसौ विहारः, नृत्यतीति स्वरविशेषसूचितया काव्या वसन्तोचित-साधारणनृत्यमात्रं करोतीति सूचितम् । अत एव युवतिजनेन सममिति सामान्यनिर्देशः । तासामाग्रहेणैव तथा करोति, न तूत्कण्ठाभावं गमयतीति भावः । एतदपि कुतः करोति इति चेत् तत्र हेतुमाह- वसन्तविशेषणेन । कीदृशः, विरहिजनस्य प्रियेण प्रियया वा विरहितस्य जनमात्रस्य दुरन्ते, दुःखेनान्तःप्राप्तिर्यस्य तादृशो । अतस्तादृशव्यापारं विना क्षणमात्रमति-वाहितुमशक्ये इत्यर्थः । हरिरयं रूपलावण्यादिभिः सर्वमनोहरः । अतोऽस्य

विरहो दुःसहः । सरसोऽपि वसन्तः अयं विरहिजनेषु दुरन्त एव इति भावीष्यामानादिनिवारणार्थमवगमयतीति भावः । वसन्तस्वरूपं हि मलयानिलभृङ्गकोकिलादीनां वर्णनेनैव लक्ष्यते । तत्रादौ तान्येव वर्णयति । ललितेति । पुनः कीदृशे, ललिता तात्कालिकपुष्पोद्भेदेनातिमनोहरा या लवङ्गलता, तस्याः परिशीलनेन सम्पर्केण मन्दसचारतया कोमलः सुखस्पर्शो मलयसमीरो मलयाचलसम्बन्धी पवनो यत्र तादृशे । अहो वसन्तस्य प्रभावः, यत्र पवनेनापि लतानारी-सम्भुज्यते, इति भावः । अनेन पवनस्य मान्द्यं सौगन्ध्यं शीतलत्वं चायातम् । लतासम्बन्धेन मान्द्यसौगन्ध्ये, मलयसम्बन्धेन शीतलत्वम् । किञ्च मधुकरनिकरेण भृङ्गसमूहेन करम्बितानां मिश्रितानां कोकिलानां कूजितं ध्वनिर्यत्र तादृशानि कुञ्जकुटीराणि यत्र तादृशे । 'अल्पा कुटी कुटीरं स्यात्' इत्यमरः । निकृष्टप्रदेशानामेवं चेत् किमुत प्रशस्तदेशानाम् । अतोऽत्र वृन्दावने क्वाऽपि तादृशः प्रदेशो नास्ति, यत्र भृङ्गझङ्कारः कोकिलालापो न श्रूयते इति भावः । अत्र मलयानिलभृङ्गकोकिलानां प्रथमोपन्यासेन अरे ! वसन्तपरिकराः ! सन्नद्धा भवत । समागतोऽयं मन्मथमहाराजो जगत् जययात्रायै इति भृङ्गकोकिलनिनादै-रुद्घोषयन्निवागतोऽयमग्रेसरो मलयानिल इति सूचितम् ।

उन्मदमदननोरथपथिकवधूजनजनितविलापे ।

अलिकुलसंकुलकुसुमसमूहनिराकुलवकुलकलापे ॥३॥

विरहिजनेषु दुरन्तत्वमेवाह- उन्मदेति । उन्मत्तो मदो विरहिजनविविध-दुरवस्थाऽऽपादनरूपो गर्वो यस्य तेन मदनेन हेतुना, मनोरथः प्रियसङ्गमाभिलाषो येषां तेषां पथिकवधूजनानां प्रोषितपतिकानां जनितोत्पादितो विलापो परिदेवनं येन तादृशे । किम्बा तादृशवधूजनैरन्येषां जनितो विलापो यस्मिन् तादृशे । तेषां दुरवस्थादशनेन अन्येषां 'हाहेति' आर्त्तस्वरो जात इत्यर्थः । विलापहेतुमाह- अलिकुलेति । अलिकुलेः भृङ्गसङ्घेन संकुलो व्याप्तो यः कुसुमसमूहः पुष्पश्रेणी, तेन निराकुलो निःशेषेण आकुलः संकीर्ण इत्यर्थः । ईदृशो बकुलकलापो वञ्चललता श्रेणी यत्र तादृशे । किं वा तादृशबकुलेन कलापो भूषणं यस्य तादृशे । 'बकुलो बञ्जुलोऽशोकः' इत्यमरः । 'कलापो भूषणे बह्वै तूणीरे संहतेऽपि च' इति च । मधुपचुम्बितबकुलवीथिभिः प्रियकृतचुम्बनमनुस्मारयन् वधूजनानां विलापश्रवणेन कौतुकमाप्नोतीति भावः ।

मृगमदसौरभरभसवशंवदनवदलमालतमाले ।

युवजनहृदयविदारणमनसिजनखरुचिकिंशुकजाले ॥ ४

न केवलं वधूजनेषु, एवं पुरुषेष्वपीति आह- मृगमदेति । मृगमदश्च तत् सौरभञ्च मृगमदसौरभे । तयोरभेसोवेगोऽतिशय इत्यर्थः । तस्य वशंवदानि स्वायत्तीभूतानि तद्वन्नीलवर्णानि सुगन्धीनि चेत्यर्थः । तादृशानि यानि नवदलानि नूतनपत्राणि तेषां माला श्रेणी येषु तादृशास्तमालास्तापिच्छतरवो यत्र तादृशे । अत्र सौरभस्य मृगमदीयत्वं 'निषादस्थपति' न्यायेनावगन्तव्यम् । तत्र वा मृगमदशब्दः तमालपत्रसवर्णेन सौरभ्येणाकृत्या च प्रिया ललाटचित्रकं बुद्धौ सन्निधाप्य यूनोऽपि कदर्शयतीति भावः । न च एतावता विरमति, किन्त्वधिकमपि करोतीत्याह- युवजनेति । युवजनानां प्रियया रहितानां वियुक्तानां वा तरुणजनानां हृदयानां विदारणा विदारका ये मनसिजनखा मन्मथस्य नखरास्तेषां रुचिरिव रुचिः कान्तिः येषां तादृशानां किंशुकानां पलाशपुष्पाणां जालानि समूहा यत्र तादृशे । तरुणजनहृद्विदारणोत्थरुधिराक्तमन्मथनखवत् भयङ्कराणि पलाशकुसुमानि दर्शयन् विरहिणां प्राणान्तभयमातनोतीति भावः । किंशुककुसुमस्य शोणत्वादीषद्वक्रत्वाच्च तत् साम्यम् ।

मदनमहीपतिकनकदण्डरुचिकेसरकुसुमविकासे ।

मिलितशिलीमुखपाटलपटलकृतस्मरतूणविलासे ॥ ५

ननु अतिकोमलस्य वसन्तस्य कथमीदृशी कठोरतेत्यत आह- मदनेति । मदन एव महीपतिः राजा, तस्य कनकमयो दण्डो यस्य तत् कनकदण्डं श्वेतच्छत्रं, तस्य रुचिरिव रुचिर्येषां केशरकुसुमानां नागकेशरपुष्पाणां विकाशो यत्र दृश्यते । यो हि वसन्तः केशरकुसुमच्छलेन मन्मथस्य महाराजत्वसूचक-कनकदण्डच्छत्रं विभ्राणो दण्डनायकपदवीं प्राप्तस्तस्य लब्धाधिकारस्य राजपुरुषस्य, यादृक् प्रभुः परिजनोऽपि हि तादृगेवेति तादृशकठोरत्वं न चित्रमिति भावः । न केवलं लब्धाधिकारमात्र एव, किन्तु तस्य शस्त्रास्त्रधारितया परमान्तरङ्गश्चेत्याह- मिलितेति । मिलिताः शिलीमुखा भ्रमरा यस्मिन् तेन पाटलपटलेन पुष्पसमूहेन कृतो निर्मितः स्मरतूणस्य मन्मथतूणीरस्य विलासो विभ्रमो यत्र तादृशे । 'तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गा इषुधिर्द्वयो' रित्यमरः । भृङ्गसङ्घटितपाटलकुसुमव्याजेन शरपूरिततूणीरं धारयन् सन्नद्धस्य स्मरवीरस्य

सदा समीपवर्त्तीति भावः । समृद्धिमद्वस्तुवर्णनात् उदात्तालङ्कारः । 'उदात्तं वस्तुनः सम्पत्' इति लक्षणात् ।

विगलितलज्जितजगदवलोकनतरुणकरुणकृतहासे ।

विरहिनिवृन्तनकुन्तमुखाकृतिकेतकदन्तुरिताशे ॥ ६

न केवलं वसन्तस्य स्वत एवासमीक्ष्यकारिता, किन्तु परिकरदौष्ट्या-
दपीत्याह- विगलितेति । विगलितं विशेषेण गलितं सन्धियमाणमपि अपगतं
लज्जितं लज्जा यस्य, एतादृशस्य जगतो वसन्तोद्दीप्तमदनतया
लज्जापरित्यागात् दुरवस्थामापन्नस्य जनजातस्य अवलोकनेन, कर्मणि षष्ठी ।
तरुणैर्नूतनैः, पक्षे विपरीतलक्षणया निष्करुणैः, कृतो हासः प्रसूनविकासः,
पक्षे परिहासो यत्र तादृशे । लज्जात्याजनेन तेषां दुरवस्थामापाद्य तान् पुनः
परिकरैर्हासयतीति, अहो वसन्तस्य तत्परिकराणां च दौरात्म्यमिति भावः ।
इयं गम्योत्प्रेक्षा । 'इवादिकपदाभावे गम्योत्प्रेक्षा प्रचक्षते' इति लक्षणात् । न
केवलं परिहासयति मात्रं किन्तु अन्यैर्मारयितुमुद्यंतो भवतीत्याह- विरहीति ।
विरहिणां वियोगिजनानां निवृन्तनाय निःशेषेण च्छेदनाय वृन्तस्य
तीक्ष्णाग्रशस्त्रविशेषस्य मुखस्याकृतिरिवाकृतिर्येषां तैः केतकैः दन्तुरिता
दन्तवत्यः कृता आशा दिशो येन तादृशे । केतकशब्देनात्र केतकीकुसुमं
ग्राह्यम् । केतककुसुमस्य शारदीयत्वात् केतकीति क्वचित् पाठः ।
अव्याहतप्रसरातितीक्ष्णकुन्तलक्ष्णायुधप्रदानेन विरहिजनमारणाय दिग्विभागान्
प्रवर्तयतीति भावः । वृन्तनमित्यत्र नुमागमश्चिन्त्योऽपि अभियुक्ततरैर्बहुशः
प्रयुज्यते । तथा च विदग्धमाधवे-

“अजडः कम्पसम्पादो शस्त्रादन्यो निवृन्तनः ।

तापनोऽनुष्मताधारी कोऽवायं मुरलीरवः ॥” इति ।

शसयोरभेदात् अन्त्यानुप्रासोपपत्तिरिति कविसम्प्रदायः ।

माधविकापरिमलललिते नवमालतिजातिसुगन्धौ ।

मुनिमनसामपि मोहनकारिणि तरुणाकारणबन्धौ ॥ ७

आस्तां रागिष्वेवं दुरन्तत्वं विरक्तेष्वपीत्याह- माधविवेगति ।
माधविकायाः पुष्पितवासन्तीलतायाः परिमलेन सौरभेण ललिते अतिमनोहरे,
'मिलिते' इति क्वचित् पाठः, तदा व्याप्तः इत्यर्थः । तथा नवमालिकया-

ऽतिसुगन्धौ; 'गन्धस्य' इत्यादिना बहुव्रीहिसमासान्तः । अतिसुगन्धवतीत्यर्थः । नवमल्लिकयेति क्वचित् पाठः । जातावेकवचनम् । यदर्थमेव तत् प्रयोजनमाह- मुनीनां सततं मननशीलतया विषयपराङ्मुखानां मनसामपि समाधिनिष्ठ- चेतसामपि, न च चक्षुरादिबाह्येन्द्रियाणाम् एवेति भावः । मोहनकारिणि, मोहनं कर्तुं शीलं यस्य तादृशे । झटिति समाधितो विघटय्य स्मरविङ्कार- सम्पादिनीत्यर्थः । ननु 'आयुर्बलं श्रियं हन्ति पुंसां महदतिक्रमः' इति तादृशमहत्तमानामुद्वेजकस्य कामस्य कथमभ्युदयस्तत्राह- तरुणेति । तरुणाश्च तरुण्यश्च, तरुणाः । 'पुमान् स्त्रियेति' एकशेषः तेषामकारणबन्धौ । अन्योन्यसङ्घटनकारितया निरुपाधिकमित्रे । मानिनीनां मग्नभञ्जनहेतुक- स्वयंग्राहादिदानशीलतया सापराधतरुणानामाशीर्वादात् समृद्धो भवतीति भावः ।

स्फुरदतिमुक्तकलतापरिरम्भणमुकुलितपुलकितचूते ।

वृन्दावनविपिने परिसरपरिगतयमुनाजलपूते ॥ ८

एवं वसन्तसामर्थ्यनिरूपणेन श्रीराधां प्रति न च श्रीकृष्णे त्वया मानः कार्य इति सूचयित्वा अथ वृन्दावनरमणीयतावर्णनव्यपदेशेन श्रीकृष्णसङ्गमाय प्रोत्साहयन्त्याह- स्फुरदिति । स्फुरन्ती नवपल्लवपुष्पोद्गमतया शोभमाना या अतिमुक्तकलता माधवीलता, तस्याः परिरम्भणेनालिङ्गनेन पुलकित इव मुकुलितः, सञ्जातमुकुलश्चूतः रसालवृक्षो यत्र तादृशे । वृन्दावनस्य विशेषणमिदम् । यत्र लताऽपि विरहकातरा स्वयमालिङ्गनेन रसालं पुलकयति, तथा त्वमपि स्वयं परिरम्भेण श्रीकृष्णं पुलकयेति समासोक्त्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः । 'अतिमुक्तः पुण्ड्रकः स्यात् वासन्ती माधवी लता' इत्यमरः । वृन्दावनविपिने, पुनः कीदृशे, परिसरे पर्यन्तभुवि, निकटप्रदेशे इत्यर्थः । परिगतायाः परितो व्याप्ताया यमुनाया जलेन पूते पवित्रीकृते मनःप्रसादकरे इत्यर्थः । नदीतीरस्थजनस्य क्रीडनायातीवस्पृहणीयत्वात् । उक्तं च 'रेवारोधसि वेतसीतरुतले चेतः समुत्कण्ठते' इति । मनो मे कालिन्दीपुलिनविपिनाम् स्पृहयति । एतादृशे वृन्दावनविपिने हरिर्विहरतीति अन्वेष्टव्यम् ।

श्रीजयदेवभणितमिदमुदयति हरिचरणस्मृतिसारम् ।

सरसवसन्तसमयवनवर्णनमनुगतमदनविकारम् ॥ ९

अथ कवि : स्वभणितैरुत्कर्षाविष्कारेण गीतार्थमुपसंहरति- श्रीति ।

श्रीजयदेवकवेरिदं गीतम् उदयति, उदयचन्द्र इव सर्वेषां सुखमावहतीत्यर्थः । तत्र हेतुः, कीदृशम् । यतो हरिचरणयोर्या स्मृतिः स्मरणं तया सारं सर्वश्रेष्ठम् । एतद् श्रवणादिनाऽतिशयेन हरेः स्मरणं भवतीत्यर्थः । तत्र च हेतुः । रसः शृङ्गारादिस्तत् सहितयोर्वसन्तवृन्दावनयोर्वर्णनं स्वरूपकथनं यत्र तादृशम् ।

“कालिन्दीजलसंसर्पिशीतलानिलकम्पिते ।

कदम्बपादपच्छाये स्थितं वृन्दावने क्वचित्” इति ॥

‘वसन्तकुसुमामोदसुरभीकृतदिङ्मुखे ।

गोवर्धनगिरौ रम्ये स्थितं रासरसोत्सुकम्’ इति ॥

श्रीगोपालस्तवराजोक्तानुसारेण रासरसिकस्य श्रीकृष्णस्य तत्र तत्र सदा स्फुरणात् । अत एव सखीमुखात् एतच्छ्रवणेन श्रीराधाया अनुगतोऽनुक्षणमुद्भूतो मदनविकारः । श्रीकृष्णस्य सम्भोगाभिलाषरूपो यत्र तादृशम् ।

दरविदलितवल्लीमल्लिचञ्चत्पराग

प्रकटितपटवासैर्वासयन् काननानि ।

इह हि दहति चेतः केतकीगन्धबन्धुः

प्रसरदसमबाणप्राणवद्गन्धवाहः ॥८

अथ वसन्तवर्णनोपक्रमसूचितं मलयानिलभृङ्गकोकिलानां सामर्थ्यं पुनः विशेषवर्णनेन उपसंहरति । दरेति श्लोकद्वयेन । तत्र दरेति । इह वसन्तसमये गन्धवाहो मलयानिलश्च चेतो दहति । अर्थात् विरहिजनानामित्यवगन्तव्यम् । हि प्रसिद्धौ । किमर्थं निरपराधानां चेतो दहतीत्यत आह- प्रसरदिति । प्रसरतो विरहिजनजयाय सर्वतः सञ्चरतोऽसमबाणस्य, असमा विरोधाचारिणो बाणा यस्य, तस्य कामदेवस्य प्राणवत्, प्राणसदृशः प्रियसख इत्यर्थः, तत् परितोषाय तथाऽऽचरतीति भावः । अस्यासमबाणत्वं यथा-

अपूर्वैर्धनुर्विद्या मन्मथस्य महात्मनः ।

शरीरमक्षयं याति भिनत्यन्तर्गतं मनः ॥ इति ।

किं कुर्वन् दहति- दरविदलिता, ईषद्विकसिता या मल्लिवल्लयः ताभ्यश्चञ्चत् उदगच्छन्तो ये परागाः पुष्परेणवस्त एव प्रकटितपटवासाः, स्पष्टीवृत्तगन्धचूर्णानि, तैः काननानि वनानि वासयन् सुरभयन् । दरोत्फुल्लमल्लीपरागसुरभितकाननस्य स्मरोदीपकत्वात्, चूर्णमुष्टिविक्षे-

पैर्विरहाग्निं समुज्ज्वालयन् पुनर्जीविताशङ्का यथा न स्यात्तथा दहति,
भस्मीकरोतीति भावः । दाह भस्मीकरणे धातुः । 'पटवासो गन्धचूर्णम्'
इत्यमरः । दहतीति वर्तमानप्रयोगेण पूर्वोत्तरावधिशून्यता व्यज्यते । चेत इति
द्रेहस्यान्तरीणत्वात् अप्रतिकारत्वं च । कथमीदृशक्रूरत्वमस्येत्यत आह-
केतकीगन्धस्य बन्धुः सहचरस्तद्गन्धादिवासित इत्यर्थः । संसर्गजा दोषगुणा
भवन्तीत्यन्वयात् कण्टकलतासङ्गदोषेण एव तथा क्रूरोऽभूदिति भावः । यद्
वा केतकीनारीसम्भोगचिह्नं धारयित्वा मल्लिकामुपसर्पन् गन्धवाहस्तया
रजोमुष्टिभिराहतो निजावमानसन्तप्तः कानने भ्रमन् सर्वं सन्तापयतीति भावः ।
हे सखि ! पश्येति वाक्यशेषः कर्तव्यः ।

उन्मीलन्मधुगन्धलुब्धमधुपव्याधूतचूताङ्कुर-

क्रीडत्कोकिलकाकलीकलकलैरुद्गीर्णकर्णज्वराः ।

नीयन्ते पथिकैः कथं कथमपि ध्यानावधानक्षण-

प्राप्तप्राणसमा समागमरसोल्लासैरमी वासराः ॥ ९

उन्मीलदिति पथिकैः चिरविदेशसञ्चारितया विरहितैर्जनैरमी
वसन्तदूषिता वासरा दिवसाः कथं केन प्रकारेण कथमपि अतियत्नेन नीयन्ते,
निर्वाह्यन्ते । ये हि एकैकं क्षणं युगप्रायं मन्यमाना एकमपि दिवसं नेतुमशक्तवन्तः
ते पुनः अनेकान् कथं नेष्यन्ति । किन्तु अतिवाहनाऽध्यवसायमात्रमेवाचारन्तीति
भावः । 'कथमादि तथाप्यन्तं यत्नगौरववाढयो'रिति शब्दार्णवे ।
दुरतिवाहनीयत्वे हेतुमाह- कीदृशाः, उन्मीषन्ति यानि मधूनि मकरन्दास्तथा
तद्गन्धाश्च तेषु लुब्धा लोलुपा ये मधुपास्तैर्व्याधूताः कम्पिता ये चूताङ्कुरा
आम्रमुकुलानि तेषु ब्रगीडन्तो ये कोकिलास्तेषां काकलीकलकलैः
सूक्ष्मकलध्वनिकोलाहलैरुद्गीर्ण उत्कटान्तरावस्थां परित्यज्य स्फुटतया
बहिर्निगतः श्रोत्रसन्तापो येषु ते तथा । प्रियायाः सुरतकालीन-
करव्याधूतिपूर्वसुधामाधुरीधुरीणवचनस्मारकतया निरतिशयसन्तापमातन्वतीति
भावः । 'काकली तु कले सूक्ष्मे ध्वनौ तु मधुरास्फुट' इत्यमरः । 'कोलाहलः
कलकलश्चेत्यापि' । कथं तर्हि वासरा नीयन्ते, तत्राह- ध्यानेन
ध्यानमुत्कण्ठातिरेकेण यत् प्रियायाश्चिन्तनं तत्रावधानं चितैकतानता, तेन प्राप्ता
क्षणमात्रमेव चेतसि आविर्भूता, किं वा तदवधानक्षणे एवाविर्भूता या प्राणसमा

प्राणतुल्या निजप्रिया तस्याः समागमरसः चुम्बनालिङ्गनादिसौख्यं, तस्योल्लासैः साक्षादिव स्फुरणैरित्यर्थः । यद्वा कथमपि शब्दो ध्यानेनान्वेतव्यः । किञ्चिदवयवस्मरणमात्रं सञ्जातशोकमोहोन्मादपरम्पराभिः अन्तरान्तराय पातादतियत्नेन यत् ध्यानमत एव तत्रावधानं चित्तस्य स्थिरीकरणम्, अन्यत्समम् । उत्कण्ठार्तिभरेण प्राणनिर्गमनसमये एव जीवनिदानतया आसादित प्राणसदृशत्वेन चेतसि आविर्भावात् प्रियतमायाः प्राणसमात्वेन निर्देशः । अत्रोद्गीर्णशब्दस्य गौणवृत्त्याश्रयणात्र ग्राम्यत्वम् । उक्तं च दण्डिना-

‘निष्ठ्यूतोद्गीर्णवान्तादिगौणवृत्तिव्यपाश्रयात् ।

अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्षां विगाहते ॥’ इति ।

अनेकनारीपरिरम्भसम्भ्रम-

स्फुरन्मनोहारिविलासलालसम् ।

मुरारिमारादुपदर्शयन्त्यसौ

सखी समक्षं पुनराह राधिकाम् ॥ १०

आदौ ‘ललितलवङ्ग’ इत्यादिवसन्तवर्णनेन श्रीराधामुद्गीप्तभावां विधाय ‘पुनर्दरविदलितमल्ली’त्यादिना मलयानिलभृङ्गकोकिलानां विशेषवर्णनै-स्तत्सम्बन्धिवसनां दुरतिवाहनीयत्वापादनेन कृष्णदर्शनमन्तरेणाऽन्योन्योपायतां विरहव्यथायां निश्चित्य सम्प्रति वसन्तोचितसाधारणविहारव्यपदेशेन हरिस्त्वामेव कामयते, यदि मद्बचनं न प्रत्येषि, तर्हि स्वयमेवागत्य विलोकयेति तां पुनः कृष्णस्य विहारप्रदेशसविधमानीय तदभिप्रायं साक्षाद्दर्शयन्त्याह अनेकेति । असौ सखी राधिकां पुनराह, अवभाषे आहेति तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययम् । ‘पुनः’ कथने हेतुगर्भविशेषणम् । कीदृशी- आरात् दूरे स्थितं मुरारिं समक्षं निकटमुपदर्शयन्ती । कथमन्याभिर्विहरन्तं कृष्णं तादृशोत्कण्ठितायै राधायै समागमैषिणी सा प्रदर्शितवती । तत्राह- अनेकासां नारीणां गोपसुन्दरीणां परिरम्भमालिङ्गनं तस्य सम्भ्रमोऽहमहमिकोद्वेगस्तैः स्फुरन्तश्चेतसाऽऽविर्भवन्तः ये मनोहारिणः स्वहृदयरञ्जनशीला विलासाः, अर्थात् श्रीराधाया एव न तु तासाम् । तद्विलासानां हि साक्षात् अनुभूतत्वेन स्फुरणाऽसम्भवात् । तेषु लालसं सतृष्णम् ‘लोलुपो लोलुभो लोलो लम्पटो लालसोऽपि च’ इति प्रतापमार्तण्डः । गोपिकानां परिरम्भणानि नृत्यगीतसम्भ्रमापसृतपाद-

विन्यासव्याजेन परिहरन् तासां सासूयावलोकनादिविविधविभ्रमैरपि नाम एवं राधया सह क्रीडाविनोदमनुभविष्यन् तस्यां मनोहरविलासपात्रतां किं यास्यामीति मनोरथपरीतचेतसमन्यैरविभावनीयावस्थं निपुणतया विचारगोचरमिति भावः । श्रीराधाया हरिमनोहारिविलासशालित्वं यथा उज्ज्वलनीलमणौ -

‘तिर्यग्क्षिप्तचलद्दृगञ्चलरुचिरास्योल्लसद्भूलता,
कुन्दाभस्मितचन्द्रिकोज्ज्वलमुखी गण्डोच्छलत्कुण्डला ।
कन्दर्पागमसिद्धमन्त्रगहनामर्धं दुहाना गिरं,
हारिण्यस्य हरेर्जहार हृदयं राधा विलासोर्मिभिः ॥ इति ।

काव्यलिङ्गमलङ्कारः । ‘हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम्’ इति लक्षणम् ।
चन्दनचर्चितनीलकलेवरपीतवसनवनमाली
केलिचलन्मणिकुण्डलमण्डितगण्डयुगः स्मितशाली ।

हरिरिह मुग्धवधूनिकरे विलासिनि । विलसति केलिपरे ॥ २

प्रबन्धेऽत्र प्रधाननायिकायां श्रीराधायां श्रीकृष्णस्य अनुरागोत्कण्ठादेः कलेः प्रतिपिपादयिषितत्वात् तथा तदुपनिबद्धवस्तु प्रति भूयः समागमकरणकृतनिश्चयायाश्च सखी निजवयस्यायां तदुत्कर्षस्यावश्यतया निरूपणीयत्वाच्च तदुद्वेजकतया बहुनायिकाबल्लभस्य कृष्णस्य अपरासु अपरागस्योचितत्वान्न रक्ताऽपरक्तवृत्त्या रसाभासत्वम् । प्रत्युत बहुनायिकासु तुल्यानुरागकीर्तनादेव भवेदाभासता । न च दाक्षिण्येन परिहारी । तुल्यानुवृत्तेरेव दाक्षिणे रसज्ञैरिष्टत्वात् । न च तुल्यानुरागस्य इति स्पष्टमाकरे । अलमत्र बहुना । यदाह तद्विशदयति चन्दनचर्चित इति - रामकिरीरागेण गीयत इति । प्राक् प्रयुक्तस्य पुरुषभूतस्य वसन्तरागस्य प्रियारूपायाः अस्या रागिण्यास्तत्समीपावस्थानस्य युक्तत्वात् साधूक्तम् । एतयोः दाम्पत्यं यथा सङ्गीते- ‘रामक्रिया वराडी च गौरी वासन्तयोषित’ इति ।

अस्याः स्वरूपम्-

स्वर्णप्रभाभासुररत्नभूषा, नीलं निचोलं वपुषा वहन्ती ।

कान्ते पदोपान्तमधिश्रितेऽपि, मानोन्नता रामकिरी प्रदिष्टा ॥ इति ।

‘शिखण्डिवर्होच्चयवद्धचूड’ इति ।

श्रीकृष्णसादृश्यमवाप्तस्य वसन्तरागस्य तथा स्वर्णप्रभेत्यादिना श्रीराधासादृश्य-

मवाप्ताशाः अस्याः रागिण्याश्च सहावस्थानसूचनेन त्वयाऽपि एवं प्रियेण सहावस्थीयतामिति राधां प्रति सख्युपदेशोऽप्यभिप्रेतः । तत्प्रथम-
मुत्कण्ठावर्धनाय-

तासामाविरभूत् शौरिः स्मयमानमुखाम्बुजः ।

पीताम्बरधरः स्रग्वी साक्षात् मन्मथमन्मथः ॥ इति ।

पूर्वकृतरासान्तर्धानान्तराविर्भावसामयिकवेशविलासशालितया मदनमनोहरमूर्तिं श्रीकृष्णं वर्णयति- चन्दनेति । विलासिनीति प्राशस्त्ये इति प्रत्ययः । हे असमानोर्ध्वविलासवति ! राधे ! इहेति तर्जनीमुत्क्षिप्य दर्शयति । मुग्धे ! मूढे ! कृष्णाभिप्रायानभिज्ञे इत्यर्थः । 'मुग्धः सुन्दरमूढयो'रिति विश्वः । ईदृशो वधूनिकरे गोपस्त्रीकदम्बे हरिः स्वतः सर्वमनोहरः श्रीकृष्णः विलसतीति स्वरविशेषसूचितकाकूकितभङ्ग्या विलसन्नपि न विलसतीत्यर्थः । किन्तु त्वद् विलासाभाससादृश्यलाभेन साधारणवसन्तक्रीडानिर्वाहमात्रं करोतीति भावः । हरिमनोहरिविलाससम्पन्नतया त्वमेवास्यां क्रीडायामुचिताऽसि । अतोऽसौ त्वामेव कामयते । अतो वसन्तोत्सव-क्रीडामिषेणोपसृत्य विविधभावविलासेनामुं पन्तोषयेति विलासिनीति सम्बोधनेन सूचितम् । ननु कथमेतासु पश्यन्तीषु स्वलघुतामनालोच्य तमुपसर्पामि, भवतु नाम वसन्तक्रीडाप्रसङ्गेन लघुतापादकं न स्याच्चेत् कथमिङ्गितज्ञासु एतासु सन्निहितासु भावानुबन्धं व्यनक्तीत्याशंक्याह- केलिपरे, क्रीडासक्ते, नृत्यगीतादिविविधव्यापार-सक्ततया नैतां ज्ञातुं समर्थेति भावः । नहि स्त्रीजातीनामस्मिन्नभिज्ञता सम्भवतीति आशंक्य निकरे इत्युक्तम् । बहुसम्मर्दतया नैकमत्यं गतानां निजनिजसखीरालोचयन्तीनां तासां विभावितमप्यविभावितं स्यादतो न काचित् शङ्केति भावः । हरिः कीदृशः- चन्दनसाहचर्यात् मृगमदकर्पूरकुङ्कुमादयोऽपि गृह्यन्ते । चन्दनेन सुषृष्टचन्दनाद्यनुलेपेन चर्चितं संजातचर्चं नीलकलेवरं श्यामशरीरं यस्य, पीतवर्णवसने परिधानोत्तरीये यस्य, वनमाला विद्यते यस्य, स च स च स च । शरीरस्य नीलत्वग्रहणात् चर्च्चाया विचित्रकुञ्चितरेखामयरचनाविशेषो ग्राह्यः । अनेन शोभातिशयो दर्शितः । तथोक्तं विदग्धमाधवे-

कृतां भक्तिच्छेदैर्धनघृसृणचर्चामधिवहन् ।

पुनर्लब्धो लुब्धः प्रियकतरुमूले चटुलधीः ।

लपन्त्याः साक्षेपं नहि नहि नहीति स्मितमुखो

हठान्मे दुर्लीलः स किल भुजवल्लीदलमधात् ॥ इति ।

किं च केल्याः विलासेन चलद्भ्यां मणिकुण्डलाभ्यां मण्डितं यद्गण्डयुगलं
कपोलद्वयं, तत्र यत् स्मितं मन्दहासस्तेन शाली शोभमानः । त्वत्प्रणीतानुलेप
मालादिधारणसमुदितसन्तोषाभिव्यञ्जकशिरोधूननसंजातचलनरत्नकुण्डलकान्ति-
युक्तसञ्चारिमन्दहासितशालितयाऽतिरमणीय इत्यर्थः । पश्येति शेषः ।
स्मितलक्षणं यथा भरते-

“ईषद्विकसितं गण्डं कटाक्षं सौष्ठवान्वितम् ।

अलक्षदशनं धीरमुत्तमानां स्मितं मतमिति ॥”

पीनपयोधरभारभरेण हरिं परिरभ्य सरागम् ।

गोपवधूरनुगायति काचिदुदञ्चितपञ्चमरागम् ॥३॥

अथ वधूनिकरस्य मौग्ध्येन केलिपरत्वं दर्शयन्त्याह- पीनेत्यादिना ।
काचित्कुचसौभाग्यगर्विता गोपवधूः उदञ्चितपञ्चमरागं त्वद्विरहेत्कण्ठाऽपनोदाय
त्वद्गुणनामाद्यङ्कितपदगानाय उपब्रजान्तपञ्चमाखरागविशेषं हरिं
स्वमनोहरणव्यापारं मन्यमाना स्वालिङ्गनं पारितोषिकं विभाव्य
पीनपयोधरभारभरेण पृथुलकुचगौरवाति-शयेन सरागं साभिलाषं यथा स्यात्तथा
परिरभ्य समालिङ्ग्य अनुगायति । त्वद्गानमनुकरोति । न चेदं तं प्रति
किञ्चित् प्रतिपद्यत इति भावः । अनेनास्या मौग्ध्यमेव व्यक्तं, न च वैदग्ध्यम् ।
पश्येति शेषः ।

कापि विलासविलोलविलोचनखेलनजनितमनोजम् ।

ध्यायति मुग्धवधूरधिकं मधुसूदनवदनसरोजम् ॥ ४ ॥

अन्यस्या मौग्ध्यमाह- कापीति । काऽपि मुग्धवधूः विलासेन विलोलयो-
श्चञ्चलयोर्विलोचनयोः खेलनानि विकसितमुकुलितपाङ्गितकूणितावर्तनानि
तैर्जनित उत्पादितो मनोजः कामविकारो येन तादृशं मधुसूदनस्य वदनसरोजं
मुखकमलम् अधिकं चिरमतिशयं वा यथा स्यात्तथा ध्यायति, तादृशमाधुर्यसारं
पुरः पश्यन्त्यपि प्रतिक्षणनिरीक्षणविलासादिकमकुर्वाणा नेत्रे निमील्य ध्यायन्ती
स्थिता । इदमेवास्य मुग्धत्वमिति भावः । यद्वा काऽपि चतुरमन्या
मुग्धवधूस्तस्याः स्वयमालिङ्गनरूपचापलं विफलं विलोचय लोचनसौन्दर्यगर्विता

विलासविलोलविलोचनखेलनजनितमनोजं यथा स्यात्तथा 'हरिमुखकमलं विलोचय' इत्यध्याहर्तव्यम् । ध्यायति तादृशप्रयत्नेनाऽपि किमपि फलमलभमाना लज्जया ध्यानमुद्रया तिष्ठतीति भावः ।

कापि कपोलतले मिलिता लपितुं श्रुतिमूले ।

चारुचुचुम्बनितम्बवती दयितं पुलकैरनुकूले ॥ ५

पुनरन्यस्यास्तदेवाह- कापीति । कापि नितम्बवती द्वयोस्तादृशप्रयत्नं विफलं पश्यन्ती उपायवृत्तशलतामात्मनो मन्यमाना किमपि लपितुं रहस्यकथनमुद्रया श्रुतिमूले मिलिता । नितम्बशोभाऽऽविष्करणमन्तरगमनेन श्रीकृष्णस्य कर्णाभ्यर्णमुपागता सती पुलकैरनुकूले कपोलतले दयितं प्रियं चारु सुखोदयं सन्तोषसूचकं वा यथा स्यात्तथा चुचुम्ब चुम्बितवती । पुलकैरनुकूले इति उक्तिभङ्ग्या न तु चुम्बनेन पुलकिते इति काकूसूचनात् यदि पुलका उदगच्छेयुर्तर्हि स्यादेव चुम्बनसाफल्यं न च ते तथा । पुलकानां चुम्बनात् पूर्वमेव कपोले आविर्भाव आदित एव तया ज्ञातः । अतश्चुम्बनप्रख्यापनाय यथा तथा चकार तदपि विफलं जातम् । विशेषतः सखीनां हासकरं बभूवेति भावः ।

केलिकलाकुतुकेन च काचिदमुं यमुनावनकूले ।

मञ्जुलवञ्जुलकुञ्जगतं विचकर्ष करेण दुकूले ॥ ६

तासां तादृशरङ्गीडाविनोदव्यापारैरुद्वेजितं तं मत्वा अन्यस्या व्यापारान्तरमाह- वेगलिकलेति द्वाभ्याम् । तत्र वेगलीति । राधया सह वसन्तविनोदमनुभवामीति सम्भृतोपकरणतया निर्गतस्य मम दुर्दैवेन तादृशमनोरथो विघटितः । सम्प्रत्यमूभिः सह ईदृशो भावविनोदे तया दृष्टे श्रुते वा सति किं नाम सम्प्रतिपत्स्यते । न जाने किं करोमि, कथमात्मानमितो मोचयामीति चिन्ताऽऽवृत्ततया यमुनावनकूले यमुनातटसम्बन्धिवनसमीपे किम्बा यमुनाजलसमीपे मञ्जुलवञ्जुलकुञ्जगतमतिशीतलमनोहरवान्नीरकुञ्जस्थितममुं श्रीकृष्णं ज्ञात्वा काचित् नृत्यकोविदा राधासपक्षा युवतिरित्युत्तरेणान्वयः । चकारोऽत्र भिन्नोपक्रमे । केलिकलाकुतुकेन त्वया सह नृत्यं करोमीति नर्तनवगैशलकुतुकेन करेण दुकूले उत्तरीयाञ्चले विशेषेण चकर्ष । हठादाकृष्टवती । 'दुकूले' इति गृहीत इव केशोष्णविवत् बोद्धव्यम् ।

करतलतालतरलवलयावलिकलितकलस्वनवंशे ।

रासरसे सह नृत्यपरा हरिणा युवतिः प्रशशंसे ॥ ७

आकृष्य सा यच्चकार तदाह- करतलेति । कुञ्जादाकृष्य तेन सह रासरसे रासो नाम बहुनर्तकीयुक्तनृत्यविशेषः । आस्वाद्यरूपत्वाद्रास एवं रसस्तस्मिन् नृत्यपरा विचित्रनृत्यादिकं कुर्वाणा सैव युवतिः हरिणा नृत्यकला-द्यभिज्ञतया सर्वमनोहरेण श्रीकृष्णेन प्रशशंसे इत्यर्थः । प्रशंसायां हेतुमाह- करतलेति । रासरसे कीदृशे, करतलाभ्यां यस्तालः गीतलयज्ञापकशब्दविशेषः तेन हेतुना तरला यां वलयावलिः कङ्कणश्रेणी तथा, लक्षणया तत्स्वनेन कलितः संवलितः कलस्वनयुक्तो वंशो वेणुर्यत्र तादृशे । करतलतालतरलवलया-ध्वनिवंशीनिनादसङ्कुल इत्यर्थः । करतालिकाभिरेव तालनृत्यं निर्वाहयन्ती चञ्चलवलयाशिञ्जितेन मधुरमुरलीनिनादं संवादयन्ती सा कथं न प्रशंसनीयेति ।

श्लिष्यति कामपि चुम्बति कामपि कामपि रमयति रामाम् ।

पश्यति सस्मितचारुपरां परामनुगच्छति वामाम् ॥ ८

एवमेतासां कृष्णभावानुबन्धशून्यां क्रीडां निरूप्य कृष्णस्यापि तथा स्वचेष्टितान्याह- श्लिष्यतीति । अत्र श्लिष्यतीत्यादिषु वर्तमानसामीप्ये लटिति बोद्धव्यम् । तथा स्वरविशेषसूचितकाक्वर्थोऽपि बोद्धव्यः । अत्र भवतीव का वा तत् प्रेमसर्वस्वरूपा रामाऽस्ति यामयमालिङ्गिष्यति । न कामपीत्यर्थः । तथा कामपि चुम्बिष्यति । नृत्यादिना कामपि रमयिष्यति । सम्भोगप्रार्थनाभिव्यञ्जवं विविधभावानुबन्धिमन्दस्मितसहितभूविक्षेपसंज्ञासूचित-कुसुमशय्यादिपरिष्कृतनिकुञ्जगमनं यथा स्यात्तथा परां कां वा प्रेक्षिष्यति । अपरां कामपि वामां कल्पितप्रणयकोपव्याजेन गच्छन्तीमनुनयमिषेणानुगमिष्यति । न कामपीति । यद् वा सर्वत्र वर्तमान एव लट् । आलिङ्गनचुम्बननर्तनसुखानि अन्याभिः प्रार्थितानि अन्याभ्यः प्रयच्छतीति । तदिङ्गितज्ञाऽन्याया कृते उपालम्भे सवैलक्षस्मितरमणीयमन्यामवलोकते । त्वन्नामाद्यङ्कितगीतश्रवणसञ्जात-कोपेनान्यतो गतायामन्यस्यामन्यामनुनेतुमनुयाति । अमुमर्थं स्वरविशेषसूचकापि शब्दसमभिव्याहृतान्यार्थं पर्यवस्यन् किं शब्द उपोद्धलयति ।

श्रीजयदेवकवेरिदमद्भुतकेशवकेलिरहस्यम् ।

वृन्दावनविपिने वलितं वितनोतु शुभानि यशस्यम् ॥ ९

अथैतत् श्रवणादिपराणां मङ्गलं प्रार्थयन् गीतमुपसंहरति । श्रीति । श्रीजयदेवकवेरिदं गीतं शुभानि प्रेमसुखमयानि मङ्गलानि विशेषेण तनोतु । प्रेममूर्च्छापर्यन्तं विस्तारयतु । अर्थादास्वादकानामिति ज्ञेयम् । तादृशसुखविस्तारे हेतुमाह- यतोऽद्भुता याः कोशवस्य केलयः तासां श्रीराधिकैकनिष्ठो-
त्कण्ठापरीततया अन्वैरविभावनीयरूपं रहस्यं यत्र तादृशम् अत एव
वृन्दावनाख्यविपिने वलितं प्रकाशितं न चान्यत्र इति भावः । अत एव यशस्यं
श्रवणादिपराणां यशस्करम् ।

विश्वेषामनुरञ्जनेन जनयन्नानन्दमिन्दीवर-

श्रेणीश्यामलकोमलैरुपनयन्नङ्गैरनङ्गोत्सवम् ।

स्वच्छन्दं ब्रजसुन्दरीभिरभितः प्रत्यङ्गमालिङ्गितः

शृङ्गारः सखि ! मूर्त्तिमानिव मधौ मुग्धो हरिः क्रीडति ॥११

एवं कृष्णस्य राधिकाविषयोत्कण्ठागर्भितक्रीडानुवर्णनेन तदुपसर्पणं
सूचयन्ती पुनः आवश्यकहेतूपन्यासेन तदेव द्रढयति विश्वेषामिति । सखीति
सम्बोधनेन यदाख्यामि तत्सत्यमेवेति सूचितम् । मधौ वसन्ते मधुशब्देन
वसन्तोपादानं मधुवन्महामादकत्वाभिप्रायेण, अतो विरहिषु तस्यातिकठिनत्वं
सूचितम् । हरिर्मुग्धः सन् त्वदप्राप्त्या मदनेन मूढः मोहं प्राप्तः सन् । उक्तं
च- 'राधासङ्गे यदा भाति तदा मदनमोहनः' अन्यथा विश्वमोहोऽपि स्वयं
मदनमोहित इति । अत एव स्वच्छन्दं क्रीडाक्रमरहितं यथा स्यात्तथा क्रीडति ।
पूर्वकृतवसन्तविनोदाभ्याससंस्कारवशेन एव करचरणादिविन्यासमात्रं
करोतीत्यर्थः । कीदृशः ब्रजसुन्दरीभिः तस्य तादृशावस्थां स्वनिष्ठानुरागकृतां
प्रत्येकं मन्यमानाभिः अभितः परितः अङ्गेषु प्रतिप्रत्यङ्गमालिङ्गितः एकैकाङ्गं
यथोचितक्रियया श्लिष्ट इत्यर्थः । न चायं कामप्यवलोकते, नाऽपि सम्भाषते,
नैवानुमोदते, किमपीति त्वं साक्षात् पश्येति भावः । एतदेव विशदयति ।
तासामेवानङ्गोत्सवं कामविकारोद्रेकमिन्दीवरश्रेणी नीलोत्पलमाला, ततोऽपि
श्यामलैः कोमलैः इति उपलक्षणम् । सुशीतलैः सुगन्धैश्चेत्यर्थः ।
ईदृशैरङ्गैरवयवैरुपनयन् प्रापयन् अत्र श्रीकृष्णाङ्गस्पर्शगुणैव तासामनङ्गोत्सवो
न तु तासामङ्गस्पर्शेण श्रीकृष्णस्य किञ्चिदपीति भावः । किं च अनुरञ्जनेन
तादृशचेष्टाव्यञ्जितत्वदेकनिष्ठानुरागेण विश्वेषां सर्वेषां पश्यतां जनानाम् आनन्दं

जनयन्-। धन्या खलु राधा यस्याः कृते पुरुषभूषणस्य ईदृशी चेष्टा जाता ।
तथा गुणज्ञश्चायं यः तादृश स्त्री रत्नप्रेमानुबन्धेन विवशीभूत इति सन्तोषमुत्पादयन्
इत्यर्थः । इवोत्प्रेक्षायाम् । शृङ्गारः, शृङ्गाररसः मूर्तिमान् सन् क्रीडति किम् ?
शृङ्गारो हि सम्भोगविप्रलम्भभेदेन उभयात्मको भवति । तथाऽयमिति उत्प्रेक्षणीय
इत्यर्थः । अथवा इवशब्दः उपमार्थः । यथा शृङ्गाररसो मधौ क्रीडति
तथाऽयमपीति अर्थः । मूर्तिमानिति अभूतोपमा । अयमपि स्त्रीपुरुषसाधारण्येन
सर्वेषां प्राणिनां परस्परानुरागेणानलं जनयति । तथाऽयं श्यामलः वर्णः ।
शृङ्गारस्याङ्गीभूता ये वेगचन तैः सर्वेषामनङ्गोत्सवमुपनयाति ।
व्रजस्त्रीत्युपलक्षणम् । सर्वैः प्रत्यङ्गमालिङ्गितो भवति ।

अद्र्युत्सङ्गवसद्भुजङ्गकवलक्लेशादिवेशाचलं

प्रालेयप्लवनेच्छयानुसरति श्रीखण्डशैलानिलः ।

किं च स्निग्धरसालमौलिमुकुलान्यालोक्य हर्षोदया-

दुम्मीलन्ति कुहूः कुहूरिति कलोत्तालाः पिकानां गिरः ।। १२

पुनर्वसन्तवर्णनेन कृष्णान्तिकगमनमेव द्रढयति । अद्वीति । एकस्यापि
दिवसस्यासहत्वात् किंमुत सकलस्येति भावः । श्रीखण्डशैलानिलः
चन्दनगिरिसम्बन्धिपवनः ईशाचलं, ईशः महादेवः तस्याचलं हिमाद्रिमनुसरति ।
तदभिमुखेन प्रयाति । तं किमर्थमनुसरति, प्रालेयो हिमं तत्र प्लवनमवगाहः,
तदिच्छया, तदिच्छापि कुतः, उत्प्रेक्षते अद्रेः, उत्सङ्गः श्रीखण्डशैलस्य क्रोडः,
तत्र वसन्तस्तिष्ठन्तो ये भुजगाः सर्पाः तेषां कवलेन ग्रासेन यः क्लेशः
सर्वाङ्गीणविष-सन्तापस्तस्मात् । विषपीडितो हि शीतोपचारं शिवालयगमनं
चापेक्षते । तथाऽयमपीति भावः । अतः श्रीखण्डशैलेति विशिष्टस्थानाश्रयतया
महागर्वत्वम् । न निलीयन्तेऽस्मात् इति व्युत्पन्नेनानिलशब्देनाप्रतिकार्यत्वं
सूचितम् । अनेनायं विरहसन्तोषानामतिदुःसह इति व्यजते । अन्यदप्याह-
किं च इति । विस्मृत-सन्निकृष्टानिष्टस्मरणसूचकः किं च शब्दः । स्निग्धानि
सद्योजाततया चिक्कणानि रसालमौलिमुकुलानि चूताग्रभागस्थितकुड्मलानि
आलोक्य दृष्ट्वा अतिमृष्टभक्ष्यत्वेनापेक्षणीयत्वात् मुकुलानां दर्शनेन हर्षोदयात्
हेतोः पिकानां कुहूः कुहूरिति गिरो ध्वनय उन्मीलन्ति, उदगच्छन्ति । किम्भूताः
कलेन उतालाः उद्भट्टा मलयानिलकोकिलादयः कामदेवस्य परिकराः । तत्र

चूतमुकुलं तु तस्यातिप्रियम् । 'प्रियचूत प्रसवो हि ते सखा' इति रतिविलापात् । एवं वसन्तस्य दुरतिवाहनीयत्वसूचनात् प्रियान्तिकगमने विलम्बं मा विधेहीति सख्युपदेशो व्यज्यते । .

रासोल्लासभरेण बिभ्रमभृतामाभीरवामभृवा-
मभ्यर्चो परिरभ्य निर्भरमुरः प्रेमान्धया राधया ।

साधु त्वद् वदनं सुधामयमिति व्याहृत्य गीतस्मृति-

व्याजादुद्धटचुम्बितस्मितमनोहारी हरिः पातु वः ॥१३

अथ कविः श्रीराधारहितस्य श्रीकृष्णस्य वसन्तक्रीडानुवर्णने असन्तुष्टप्रायान् भक्तानाशंक्य तस्य राधया सह पूर्वकृतशारदीयरासलीलाचरितं उपक्षिपन् तेन च तान् प्रति आशिषं प्रयुंजानः सर्गमुपसंहरति रासेति । हे भक्तजनाः ! हरिर्वः युष्मान् पातु । भक्तिरसमास्वादयन् परिपालयतु । कीदृशः आभीरवामभृवां गोपसुन्दरीणामभ्यर्चो निकटे राधया स्वनिष्ठप्रेमनिवास-भूमितयाऽतिस्पृहणीयमुरो वक्षःस्थलं, अत एव निर्भरं दृढं वामनीकृतकुचमण्डलं यथा स्यात्तथा परिरभ्यालिङ्ग्य उद्धटमतिशयं चुम्बितः, किं कृत्वा, प्राणेश्वर । त्वद्वदनं तव मुखं साधु सुधामयमिति व्याहृत्य सम्भाष्य यद् गानमाधुर्येणाह-मुन्मादिताऽस्मीति गीतस्तुतिव्याजात् गीतस्तुतिं विधायेत्यर्थः । ल्यब्-लतापे पञ्चमी । ननु कथं तासामग्रे लज्जाशीलायास्तस्यास्तत्सिद्धिः । यतः प्रेमान्धया प्रेमावेशस्तु किं न करोतीति भावः । तासां कीदृशीनां रासविषये उल्लास उत्साहस्तस्य भरेणातिशयेन बिभ्रमरूपं विविधभावाभिव्यञ्जकविलासवती-नामित्यर्थः । तत्तत् भावाक्षिप्तचित्ततया अन्यव्यापारमजानन्तीनामिति भावः ।

अत एव स्थितमनोहारी, तद्वैदग्धकृतालिङ्गनचुम्बनातर्कितलाभ-सञ्जातानन्दसमुदितमन्दहसितेन तस्या मनोहरणशील इत्यर्थः ।

इति श्रीगीतगोविन्दे सामोददामोदरो नाम प्रथमः सर्गः ।

श्रीराधाविलासदर्शनोत्कण्ठारूपेणामोदेन सह वर्तमानो

दामोदरो यस्मिन् इति तन्नामायं सर्गः ।

॥ इति श्रीलक्ष्मणभट्टविरचितायां रसिकरङ्गदाख्यायां

श्रीगीतगोविन्दव्याख्यायां प्रथमसर्गः समाप्तः ॥

द्वितीयसर्गः

विहरति वने राधा साधारणप्रणये हरौ
विगलितनिजोत्कर्षादीर्घ्यावशेन गतान्यतः ।

क्वचिदपि लताकुञ्जे गुञ्जन् मधुव्रतमण्डली

मुखरशिखरे लीना दीनाऽप्युवाच रहः सखीम् ॥ १

एवं श्रीकृष्णस्य निजविषयोत्कण्ठाविशेषं सखीमुखात् निशम्य तथा स्वयमपि साक्षात् निरीक्ष्य होरिकाख्यसाधारणवसन्तक्रीडाप्रसङ्गेनाऽपि तस्य गोपिका-सन्निधानमसहमानायाः कोपेनान्यतो गतायाः श्रीराधायाः वृत्तान्तमाह- विहरतीति । राधा रहोऽपि मानिनीनां सुगोप्यमपि वक्ष्यमाणं सखीं लब्धविश्रम्भां वयस्यामुवाच । कीदृशी कृष्णस्य क्रीडाप्रदेशादन्यतो गता, केन हेतुना ईर्ष्यावशेन प्रियसन्निधानोचित विविधईर्ष्यावशीकृततयेत्यर्थः । ईर्ष्यापि कृतः, विगलितनिजोत्कर्षात्, विगलितो न्यूनतां गतो यो निजोत्कर्षः । अहमेवास्यासाधारणी प्रियेति एवं रूपस्तस्मात् । कथमुत्कर्षहानिः । असाधारणः श्रीराधां विनाऽन्यत्रासम्भावनीयः प्रणयो यस्य तादृशे । किम्बा साधारणः स्वस्मिन् अन्यासु च समानतया प्रतीयमानः प्रणयः यस्य तादृशे हरौ वने निजविहारास्पदे विपिनप्रदेशे विहरति सति, अन्याभिः क्रीडति सति । ननु तथा कुपिता सशपथं पादपतनादिना तेन कथं नानुनीता तत्राह- क्वचिदपि कदापि सङ्केतवसतितया प्रसिद्धे लताकुञ्जे माधवीनिकुञ्जे लीना उत्कृष्टस्य प्रेम्णः स्खलनमसह्यं भवतीति । तदनुनयादिकमनपेक्ष्य निलीय स्थितेत्यर्थः । 'अतिमुक्तः पुण्ड्रकः स्याद् वासन्ती माधवी लता' इत्यमरः । अत एव दीना किं मया मन्दधियाः कृतमित्यनुतापोदयादैन्यमनुभवतीत्यर्थः । कथमतिधीरायाः कोपसमनन्तरमेवानुतापोदयः, तत्राह- कुञ्जविशेषणेन, कीदृशे, गुञ्जतां ध्वनतां मधुव्रतानां मधुपानां मण्डलीभिः पंक्तिभिः मुखराणि ध्वनियुक्तानि शिखराणि अग्रभागा यस्य तादृशे । अनेन कुञ्जोपरिभागस्य सद्योविकसत्प्रसूनत्वं सूचितम् । मधुव्रतमण्डलीत्यनेन एकस्यापि मद्यणनासक्तस्य चेष्टितं समाधातुमशक्यं स्यात् किमुत बहूनामिति श्लिष्टमधुशब्देन व्यज्यते । 'मधुमद्ये पुष्परसे' इत्यमरः ।

कोपावेशेन तत्र प्रविशन्ती परितः मधुपझङ्कारं मन्मथधनुष्टङ्कारं विभाव्य तत्र न स्थातुं न चान्यतो गन्तुं शक्नोतीति उचित एव तस्याः अनुतापः इति भावः ।

सञ्चरदधरसुधामधुरध्वनिमुखरितमोहनवंशम् ।

चलितदृगञ्चलचञ्चलमौलिकपोलविलोलवतंसम् ॥

रासे हरिमिह विहितविलासम् ।

स्मरति मनो मम कृत परिहासम् ॥ १

यदुवाच तद् विशदयति सञ्चरेत्यादिना गीतेन । इदमपि गुञ्जरीरागेण गीयत इत्युक्तम् । रूपं तु लिखितमस्ति । सञ्चरदिति । हे सखि ! इह कोपावसरेऽपि रासे विहितविलासं हरिं मम मनःस्मरतीत्यन्वयः । हरिमिति स्वतो मनोहरत्वम् । तत्र विहितविलासमिति स्मरणस्य पौनःपुन्यमनिर्वार्यत्वं च सूचितम् । अहं स्मरामीति नोक्त्वा मनःस्मरतीति मन्निवारणमनादृत्य हठात् स्मरतीति सखीं प्रति अवहित्वा व्यञ्जिता । मनसः तदधीनत्वं च सूचितम् । ननु कथं सापराधं स्मरतीति तस्यापराधं परिहरति । कीदृशम्, कृतः परिहासो मदुत्कण्ठावर्धनाय मच्चित्तपरीक्षणकौतुकाय वा विनोदविशेषो येन तम्, न चापराधं कृतवन्तमिति भावः । रासकालीनविलास-मनुस्मरन्त्याह-सञ्चरदिति । कीदृशं सञ्चरति । अधरस्थितैवान्यत्राविर्भवन्ती या अधरसुधा तया मधुरा श्रुतिलोभनीया ये ध्वनयस्तैर्मुखरितो वाचालीकृतः अत एव मोहनश्चेतनाचेतनसाधारण्येन सर्वेषां मोहोत्पादको वंशो वेणुर्येन तादृशम् । मोहोद्दीपकत्वात् प्रथमत एव वेणुध्वनेरुपन्यासः । उक्तं च-

कृष्णवक्त्रेन्दुनिष्पृतं मूरलीनिनादामृतम् ।

उद्दीपनानां सर्वेषां मध्ये प्रवर उच्यते ॥ इति ।

एवं वेणोः सर्वमोहनत्वं यथा विदग्धमाधवे-

रुन्धन्नम्बुभृतश्चमत्कृतिपरं कुर्वन् मुहुस्तुम्बुरं,

ध्यानादुत्तरयन् सनन्दनमुखान् विस्मापयन् वेधसम् ।

औत्सुक्यावलिर्भिवलिं चटुलयन् भोगीन्द्रमाघूर्णयन्,

भिन्दन्नर्णकटाहभित्तिमभितो बभ्राम वंशीध्वनिः ॥ इति ।

किं च तत्रैव- जातस्तम्भतया पर्याप्ति सरितां काठिन्यमापेदिरे,

ग्रावाणो द्रवभावसंवलनतः साक्षादमी मार्दवम् ।

स्थैर्यं वेपथुना जहुर्मुहुरगा जाड्यां गतिं जङ्गमा,

वंशीं चुम्बति हन्त यामुनतटीव्रीडाकुटुम्बे हरौ ॥ इति ।

उद्दीपनत्वं यथा - 'निशम्य गीतं तदनङ्गवर्धनम् ।' दानकेलिकौमुद्यां यथा-

वेणोरेष कलस्वनस्तरुलता व्याजृम्भणो दोहदं

सन्ध्यागर्जिभरः पिकद्विजकुहू स्वाध्यायपारायणे ।

आभीरेन्दुमुखी स्मरानलसमुत्सेके सलीलानिलो,

राधाधैर्यधराधरेन्द्रदमने दम्भोलिरुन्मीलति ॥ इति ।

स्वतः एव वंशीध्वनेर्मोहनता । तत्र पुनः महामोहनस्याधरसुधासञ्चारः
अतः कस्य वा चित्तं न विमोहयेत् इति भावः । एवं दूरस्थानां मोहनतामुक्त्वा
सन्निहितानां तदाह- चलितेति । चलितौ दृगञ्चलौ यस्य, चञ्चलो मौलिर्यस्य,
कपोलयोर्विलोलौ वेतंसौ कर्णभूषणे यस्य, तञ्च तञ्च तञ्च । वेणुवादनसमय-
जायमानेनापाङ्गचलनेन सन्निहितानां गोपिकानां भावमुद्दीपयन्तं मौलिचलनेन
तासां भावविलासेषु सन्तोषमिवाभिव्यञ्जयन्तं, अवतंसान्दोलनेन तासां
भावानुबन्धेषु वैवश्यमिवाविर्भावयन्तम् । ईदृशं विलासिनं का वा विस्मर्तुं
शक्नोतीति भावः । 'चूडा किरीटं केशाश्च संयता मौलयः स्त्रियः' इत्यमरः ।
'पुंस्युत्तंसावतंसौ द्वौ कर्णपूरे च शेखरे' इत्यपि । अत्र ध्वनिमाधुर्येण वस्तुना
अधरसुधाहेतुकता रूपोत्प्रेक्षा निर्णीता ।

चन्द्रकचारुमयूरशिखण्डकमण्डलवलयितकेशम् ।

प्रचुरपुरन्दरधनुरनुरञ्जितमेदुरमुदिरसुवेशम् ॥ २

वेशमनुस्मरन्त्याह- चन्द्रवेगति ! चन्द्रवेगेन मध्यास्थित
सचाकचैक्यार्धचन्द्राकारेण चारूणां मनोहरणां मयूरशिखण्डकानां मण्डलेन
पङ्क्त्या वलयितो रचनाविशेषेणाध ऊर्ध्वतया वेष्टितः केशबन्धो यस्य तम्
तदेवोत्प्रेक्षते । प्रचुरा बहुला ये पुरन्दरधनुषः इन्द्रचापास्तैरनुरञ्जितश्चित्रितो
यो मेदुरमुदिरः स्निग्धनीलमेघस्तद्वत् शोभनो वेशो यस्य तम् । गोपवेशोचित-
विचित्रवर्णकेलिकलापपङ्कितपर्यन्तवेष्टितकुन्तलबन्धतया महेन्द्रचापशोभित-
सान्द्रजलद इव दर्शनीयः । मेघालोके भवति सुखिनोऽप्यन्यथा

वृत्तिचेतः' इति रीत्या कस्य वा मनो न विकारयतीति भावः उक्तं च गोविन्दलीलामृते-

‘नवाम्बुदलसदद्युतिर्नवतडिन्मनोज्ञाम्बरः,

सुचित्रमुरलीमुखः शरदमन्दचन्द्राननः ।

मयूरदलभूषितः सुभगतारहारप्रभः

स मे मदनमोहनः सखि तनोति नेत्रस्पृहाम् ॥’ इति ।

गोपकदम्बनितम्बवतीमुखचुम्बनलम्बितलोभम् ।

बन्धुजीवमधुराधरपल्लवकलितदरस्मितशोभम् ॥ ३

अधरशोभामनुस्मरन्त्याह- गोपेति ! गोपकदम्बस्य गोपसमूहस्य यावत्यो नितम्बवत्यस्तरुण्यस्तासां मुखचुम्बनेन लम्बितो मयि प्रापितो लोभश्चुम्बनलालसा यस्य तम् । पुनः कीदृशम्, बन्धुजीवं बन्धूककुसुमं ‘बन्धूको बन्धुजीवक’ इत्यमरः । तद्वन्मधुरः स्पृहणीयः किं वा बन्धुजीवस्यापि स्पृहणीयः । ईदृशं माधुर्यं किं मम स्यादित्यभिलषणीय इत्यर्थः । एवंभूतो योऽधरपल्लव ओष्ठदलं तत्र कलिता आविर्भूता दरस्मितस्य मन्दहसितलेखस्य शोभा यस्य तम् । दरस्मितस्य साहजिकत्वेऽपि कलितेत्यनेन तस्य भावविशेषसूचकता व्यज्यते । नितम्बभारालससमागतव्रजयुवति-कर्तृकनिजमुखचुम्बनोद्बोधितमन्मुखचुम्बनस्पृहं तम् । अनादृतवत्या कोपग्रहगृहीततया मया आत्मनैवात्ममान्द्यं कृतं निश्चिनोमि च तस्य तद् गोष्ठीष्वनादरं यत् तासु चुम्बनमर्पयन्तीषु कथमेतावेदभिप्रायं न जानन्तीति मदभिमुखं दरहसितवानिति भावः ।

विपुलपुलकभुजपल्लववलियितवल्लवयुवतिसहस्रम् ।

करचरणोरसि मणिगणभूषणकिरणविभिन्नतमिस्रम् ॥ ४

निजसौभाग्यप्रथनाय तासां तस्य च व्यापारविशेषनुपक्षिपन्त्याह- विपुलेति ! विपुलाः पुलका येषु तादृशानि यानि भुजपल्लवानि, तैर्वलयितानां परस्परकरासक्ततया मण्डलाकारतया परितः स्थितानां वल्लवयुवतीनां सहस्रं यस्य तम् । भुजानां कोमलत्वग्रहणाय पल्लवशब्दोपादानम् । परितो वेष्टनं तस्यान्यत्रगमनशङ्कया इति भावः । पुनः कीदृशम्- करचरणोरसीति प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । करयोश्चरणयोरुरसि च धृतानां मणिगणभूषणानां

मणिगणखचितवलयनूपुरहारपदंकादीनां किरणैः कान्तिपुञ्जैर्विभिन्नमपाकृतं तमिस्रमन्धकारं येन तम् । आलिङ्गनाभिलाषसूचककोमलभुजोदगतरोमाञ्चस्य तरुणीवृन्दस्य वैजात्यं दीपैः प्रदर्शयन्तमिव । मयि सौहृदं प्रकाशयन्तं तं कथं न ज्ञातवतीति भावः ।

जलदपटलवलदिन्दुविनिन्दकचन्दनबिन्दुललाटम् ।

पीनपयोधरपरिसरमर्दननिर्दयहृदयकपाटम् ॥ ५

पदद्वयसूचितचुम्बनालिङ्गनाभ्यां संस्मारितयोर्ललाटवक्षसो माधुरीमनुस्मरन्त्याह— जलदेति ! जलदपटलाद् सान्द्रनीलमेघसंघात् चलन्निःसरन्निव दृश्यमानस्तत् समीपवर्तीत्यर्थः । एवंभूतो य इन्दुः पूर्णचन्द्रस्तस्य विनिन्दकस्तिर-स्कारी, ततोऽपि अधिकशोभन इत्यर्थः । ईदृशश्चन्दनबिन्दुर्ललाटे यस्य तं किञ्च पीनपयोधरयोः गोपतरुणीनां पृथुलकुचयोः परिसरस्य पर्यन्तभागस्य मर्दने वामनीकरणे विषये निर्दयं दयारहितं हृदयकपाटं यस्य तम् । दृढत्वविस्तीर्ण-त्वाभिप्रायेण वक्षसः कपाटत्वेन रूपपम् । परिसरग्रहणं स्तनयोः काठिन्यद्योतनार्थम् । अत एव निर्दयशब्दस्य उपन्यासः । ईदृशललाटवक्षसोः सौभाग्यं निरीक्ष्य का वा चुम्बनालिङ्गनाभ्यां विरमेदिति भावः ।

मणिमयमकरमनोहरकुण्डलमण्डितगण्डमुदारम् ।

पीतवसनमनुगतमुनिमनुजसुरासुरवरपरिवारम् ॥ ६

पुनश्चुम्बनसुखवदान्ययोः कपोलयोर्मधुर्यमनुस्मरन्त्याह— मणिमयेति । मणिमयाभ्यां हीरकादिरत्नप्रचुराभ्यां मकराकारतया मनोहराभ्यां कुण्डलाभ्यां मण्डितौ गण्डौ कपोलौ यस्य तम् । पुनः कीदृशम् ? पीते, पीतवर्णे वसने परिधानोत्तरीये यस्य तम् । अनेन शोभातिशयो दर्शितः । न केवलं शोभातिशययुक्तमात्रम्, उदारं च सर्वाभीष्टपरिपूरणसमर्थं महत्तमं वा 'उदारो दातृमहतो' रित्यमरः । अत एवानुगतात् रूपगुणमाधुर्यैराकृष्टवरशब्दः सर्वत्र योजनीयः । मुनिवराः श्रीनारदादयः, मनुजवराः श्रीमदुद्धवादयः, सुरवराः ब्रह्मादयः, असुरवराः प्रह्लादादयः परिवाराः परिचारका यस्य तम् । मुन्यादीनामेवं चेत् तर्हि किमुत स्त्रीजातीनामिति भावः । इदं तु भूतगत्या हरिविशेषणम् । तादृशलीलावसरे तेषामनुसरणस्यानौचित्यात् यद्यपि एतत् प्रस्तुतोपकारिवर्णनं न भवति, तथापि विरहिण्यास्तादृशगुणकीर्तनं न दूषणम् ।

यद्वा अनुगता अनुचरा इत्यर्थः । तादृशा ये मुनयश्च मनुजाश्च सुराश्च असुराश्च तेभ्योऽपि ये वराः श्रेष्ठास्ते के गोपीजना एव परिवारा लीलापरिकरा यस्य तम् । प्ररोढात्वमापन्ना अपि यदधरमधुलोभेन भावविशेषमङ्गीबुर्वत्यः परिचरन्तीति भावः । उक्तं च तैरपि-

“वीक्षालकावृतमुखं तव कुण्डलश्री-
गण्डस्थलाधरसुधं हसितावलोकम् ।
दत्ताभयं च भुजदण्डयुगं विलोक्य,
वक्षः श्रियैकरमणं च भवाम दास्यः ॥”

विशदकदम्बतले मिलितं कलिकलुषभयं शमयन्तम् ।
मामपि किमपि तरङ्गदनङ्गदृशा मनसा रमयन्तम् ॥ ७

एवं रूपमाधुर्यमुक्त्वा तस्य सौहार्दप्रकटनपटीयस्त्वमाह- विशदेति । विशदे निर्जनतया मनः प्रसादकरे कदम्बतले मिलितं युवतिगणतो निःसृत्य तत्र स्थिताया मम समीपे प्राप्तम् । तत्र हेतुः । कलिः कलहः मां विहाय अन्याभिः वृत्तवसन्तव्रगीडालक्षणापराधहेतुकः तदुत्थं यत् कलुषं चिन्तानुतापादिक्लेशः, तदुद्धूतं भयं शमयन्तमनुनयादिनाऽपनयन्तमित्यर्थः । तदानीं दुर्वोधवासतासहचरी कोपमुद्रामुद्रितसौहार्दाया गद्गदिकानिरुद्धकण्ठतया किमपि अनालपन्त्या मम मनःकन्दलनाय किमपि अनिर्वचनीयं यथा स्यात्तथा तरङ्गन् तरङ्ग इवाचरन् अनङ्गो यत्र तथा विधया दृशा विविधमन्मथभावाभिव्यञ्जकावलोकनेन इति अर्थः । मनसा च मामपि मामेव रमयन्तं मया सहरति ध्यायन्तमित्यर्थः । मया मन्दधिया तथा प्रणतोऽपि सः किञ्चिदपि नादृतः । किन्तु आत्मनो मौढ्यमेवाविष्कृतमिति भावः ।

श्रीजयदेवभणितमसुन्दरमोहनमधुरिपुरूपम् ।

हरिचरणस्मरणं प्रति सम्प्रति पुण्यवतामनुरूपम् ॥ ८

एवं श्रीकृष्णगुणरूपचेष्टितानां प्रस्तुतोपयोगितां सूचयन् सम्प्रति श्लाघनीयताविष्कारेण गीतमुपसंहरति । श्रीति । श्रीजयदेवस्य भणितमेतद्गीतं पुण्यवतां भक्तिलक्षपसुकृतशालिनां प्राक्तनाधुनिकभक्तिवासनावतां वा सम्प्रति सर्वदैवेत्यर्थः । हरिचरणस्मरणं प्रति अनुरूपं योग्यं सविशेषास्वादनार्हमित्यर्थः,

भवतीति शेषः । तत्र हेतुः । कीदृशम्, अतिशयेन सुन्दरं मोहनं व्रजवधूनां मोहनकारि च मधुरिपो रूपं यत्र तत्र ।

गणयति गुणग्रामं भ्रामं भ्रमादपि नेहते

वहति च परीतोषं दोषं विमुञ्चति दूरतः ।

युवतिषु बलतृष्णे कृष्णे विहारिणि मां विना

पुनरपि मनो वामं कामं करोति करोमि किम् ? ॥२

एवं श्रीकृष्णस्य निजविषयकबहुमान स्वलघुताशंकापरिहारं निरूप्य आत्मनोऽपि तद्विषयकप्रणयोत्तरङ्गावस्थामाह- गणयतीति । मनः पुनरपि वामं प्रतीपं सत् कृष्णे कामाभिलाषं करोति, किं करोमीत्यन्वयः । अत्र प्रणयखेददैव्याद्याकुलतया पुरःस्थिताया अपि सख्या अनवेक्षणादसम्बोधनम् । ममेत्यनुक्तिर्मदवस्थां मनागपि अनालोच्य तत्प्रवणमेव सदा सम्पन्नमिति मनसि असूयातिशयं सूचयति । पुनरपि इत्यनेन प्रथमवाम्येन निरपराधे प्रथितप्रणयानुबन्धे समीपोपगते कृतोपलालने दयिते दुरभिमानाविष्कारेण मामीदृशीं दशामानीतवान् । सम्प्रति तु द्वितीयवाम्येन कृष्णं कामयते इति किं वदामि । अपि तु कृष्णे कामं करोतीति तद्विषय-मनोरथमपि धन्यतयाऽभीप्सिततमं मन्यमानं पुनः कीदृशीं दशामनुभावयति न जानामीति सूच्यते । ननु पुरुषजातिस्तु प्रायशः शठो भवति । अतः शठे शाठ्यं विधीयत इति न्यायमनुसरतो मनसः कथं प्रथमवामतेत्याशंक्याह- कृष्णे कीदृशे, बलतृष्णे, बलन्ती पूर्वोक्तरीत्या मयि एव वर्धमाना तृष्णा, प्रगाढानुरागो यस्य, तादृशे, ननु गोपिकाभिः सह नृत्यगीतादिरसविनोदमनुभवतस्तस्य कथं त्वदेकतृष्णतेति । अत आह- पुनः कीदृशे, मां विना युवतिषु विहारिणि, कृतेऽपि मदर्धं सखीप्रेषणादिबहुप्रयत्नेन मदलाभेन, यथा महातृषार्तं स्तोयमप्राप्य तुषारमपि लेलिहते तद्वत् युवतिषु मत्सदृशधर्मावच्छिन्नासु विशिष्यापरिचितनामधेयासु व्रजतरुणीषु विहारिणि । विहारोत्कण्ठाविनोदः सः अस्यास्तीति तादृशे विहारसदृशे कतिपयव्यापारशालिनीत्यर्थः । अतो मनसः कथं न प्रथमवामतेति भावः । अथ द्वितीयवाम्येन यत् करोति तदाह- गणयतीत्यादिना- गणनायाः पृथग्नेकपदार्थ-विषयतया गुणान् गणयतीति वक्तव्ये गुणग्रामं गणयतीति गुणानामसंख्येयतया गणनाविषयत्वेन तत्

समुदायस्यैव पुनः पुनरावर्तनाध्यवसायं करोतीत्यर्थः । अनेनादरातिशयो व्यज्यते । 'ग्रामः स्वरे संवसथे वृन्दे शब्दादिपूर्वके' इति विश्वः । तस्येत्यनुकितस्तादृशगुणग्रामस्याश्रयान्तराभावात् असाधारणं तदेकाधारणं बोधयति । मदपरक्तस्य तस्य गुणगणने किमर्थं क्लिश्यसि, विरम निष्फलोद्यमादिति बहुशो मया निवारितमपि भ्रामं ततोऽन्यत्र भ्रमणं न करोति इति । किं वदामि भ्रमात् प्रमादादपि तदर्थं नेहते, न चेष्टते । भ्राममिति भ्रमशब्दात् स्वार्थेऽणप्रत्ययः । भ्राममिति क्वचित्पाठः । तदा अरे मनोमर्कट । अन्योपभुक्तगुणगणनमेवं कुर्वन् कथं न लज्जसे इति बहुधा भर्त्सितमपि भ्रामं क्रोधं भ्रमादपि नेहते । भ्राम क्रोधे धातुः । न केवलमेतावता विरमति परितोषं च वहति । चकारोऽत्र भिन्नोपक्रमे । अरे विचारमूढ । कथमात्म-सन्तापकव्यापारशीले अनुरज्जसे इति बहुधाबोधितमपि न बुध्यते । किन्तु तद्गुणलावण्यादिस्मरणसंजातानन्दसम्भूतं किमपि नापेक्षते इति भावः । अरे दुर्बोधकल्पितोपचारचतुरं महाधूर्तं किमिति विश्वसिषीति भूरिश उपदिष्टमपि दोषं धूर्तत्वादिदूषणं दूरतो विशेषेण मुञ्चति । यथा एकमपि कदापि कोऽपि न पश्यति तथा त्यजत्ययमित्यर्थः । हे सखि ! मदीयं मनो ममापीदृशमनायतं चेत् ताहं किं करोमि, कथमात्मानं समादधामि, नात्र कमप्युपायं पश्यामि, किन्तु त्वमेवात्र शरणमिति वस्तुध्वनिः । अत्र कामशब्देन न तु स्वसुखतात्पर्याभिलाषः, किन्तु शुद्धप्रेमैव । तासां प्रेमविशेषोऽयं प्राप्तः कामपि माधुरीम् । तत्र क्रीडानिदानत्वात् काम इत्युच्यते बुधैरिति श्रीरूपगोस्वामि-चरणोक्तेः । तथा च तत्र- प्रेमैव गोपरामाणां काम इत्यगमत् प्रथाम् ।

निभृतनिकुञ्जगृहं गतया निशि रहसि निलीय वसन्तम् ।

चकितविलोकितसकलदिशारतिरभसवशेन हसन्तम् ।

सखि ! हे केशिमथनमुदारम्

रमय मया सह मदनमनोरथभावितया सविकारम् ॥११

एवमुत्कण्ठातिरेकनिरूपणेन सखीं प्रति तं विना क्षणमात्रमपि स्थातुं न शक्नोतीति विज्ञाप्य पुनः सङ्केतवसतिगमनप्रभृतिसर्वेषामपि भावाना-माशंसनीयत्वं प्रकाशयन्ती प्रार्थयते । निभृतेत्यादिना गीतेन । गुण्डकिरीरागेण गीयत इति प्रस्तुतश्रीराधावस्थासादृश्याभिप्रायेण उक्तम् । अस्या रूपं च-

रतोत्सुका कान्तपदप्रतीक्षानिवासयन्ती मृदुपुष्पतल्पे ।

इतस्ततः प्रेषितदृष्टिरार्ता श्यामातनुर्गुण्डकिरी प्रदिष्टा ॥ इति ।

निभृतेति । हे सखि ! मया सह केशिमथनं रमयेत्यन्वयः । स्वरविशेष-
सहकृततया हे शब्द आदरातिशयं व्यनक्ति । केशिमथनमिति निजभावोद्दीपन-
भुजवीर्योद्बोधकनामनिर्देशेन श्रीकृष्णस्य निर्दयतया कामशास्त्रोदित-
विविधविकटसम्भोगकुशलत्वं सूचितम् । वीरपुरुषस्य हि कामिनीकाम-
नाविषयत्वात् । तथा च श्रुतिः- 'वीरपुरुषं हि स्त्रियः कामयन्ते' इति । अतः
एवोदारं कामिनीसर्वाभीष्टपरिपूरणसमर्थम् । मया कीदृश्या, मदनमनोरथः
सम्भोगाभिलाषः तेन भावितया युक्तया, कुन्तलसमीकरणसंदानितरसनाकील-
कदृढीकरणव्यग्रहस्ततादिसम्भोगाभिलाषव्यञ्जकविविधव्यापारशालिन्येत्यर्थः ।
ननु अनुरागस्तुभयनिष्ठश्चेद्रसापत्तिरन्यथा रसाभास इति चेत् प्राह- सविकारं
विकारो मानसो भावस्तेन सहितं मत्सम्भोगाभिलाषसूचकविविधविलास-
शालितया अन्यादृशमिव विभाव्यमानमित्यर्थः । तत्र हृदयहारिविनोदक्रममाह-
निभृतेत्यादिभिः । तत्र निभृतेति, मया कीदृश्या, निभृतमेकान्तकेलियोग्यं
यन्निबुद्धगृहं तत् निशि रात्रौ गतया प्राप्तया स्वच्छन्दकेलिपर्याप्त्यर्थं
निभृतशब्दस्य उपादानम् । निबुद्धस्यातिरमणीयत्वेन गृहशब्दोपन्यासः । तं
कीदृशं, मम इतस्ततोऽन्वेषणसम्भ्रमवैकल्यादिदिदृक्षाकौतुकाय रहसि
कुञ्जैकदेशलतावृत्स्थाने निलीयात्मानं सङ्कोचीकृत्य वसन्तं तिष्ठन्तं, तदनन्तरं
मया कीदृश्या, अथ मद्वाटिकागतो मे जीवितौषधिरिति शङ्कासमुदितेन चकितेन
साध्वसेन समागतश्चेत् कुत्राऽस्ते इति अन्वेषणार्थं विलोकिताः सकलदिशो
यया तादृश्या । ततस्तं कीदृशं, मम तादृशसम्भ्रमादिदर्शनेन रतौ सम्भोगविषये
यो रभसो वेग औत्सुक्यमिति यावत्, तद्वशेन हसन्तं विस्मृतप्रणमसंविधानत्वेन
हासं कुर्वन्तमित्यर्थः ।

प्रथमसमागमलज्जितया पटुचाटुशतैरनुकूलम् ।

मृदुमधुरस्मितभाषितया शिथिलीकृतजघनदुकूलम् ॥ २

एवं क्रमेणोत्तरत्रापि प्रथमसमागमस्तेन लज्जितया कोपकालीन-
भ्रुकुटिली-करकटाक्षनिरीक्षणचेलाञ्जलग्रहणनिरसनपरुषभाषणादिस्वचेष्टित-
स्मरणसञ्जातापत्रपया इत्यर्थः । ततो लज्जावनतमुखीं मां मनिनीं विभाव्य

पटूनां चाटूनां शतैरनुकूलयन्तं, तत् करोतीति प्यतादनुकूलशब्दात् क-प्रत्ययः । भाविनि ! किमकाण्डे मयि विधेयजने कोपेनानुतप्यसे । उचितमेवात्रप्रणय-स्खलनेऽपि क्षणं प्राणेश्वरि इत्यादि प्रसादसमर्थविनयोक्तिभिः मामनुकूलां कुर्वन्तमित्यर्थः । तदनन्तरं मृदु मन्दं मन्दं मधुरं भावानुबन्धिस्मितं यत्र तादृशं भाषितं वचनं यस्यास्तया । महामोहनोऽसि, यन्निर्वापयति मे कोपानलं त्वद्वचनामृतमाधुरीवृष्टिरिति साकूतमन्दहसितकोमलभारतीभङ्गीतरङ्गित-सम्भोगस्पृहया इति भावः । अनन्तरं विगलितलज्जावामतया मम शिथिलीकृतं सम्भोगार्थमपावृतं जघनस्थदुकुलं वस्त्रं येन तम् । 'चाटुर्नापि प्रियोक्तिः स्यादिति रत्नमाला' ।

किशलयशयननिवेशितया चिरमुरसि ममैव शयानम् ।

कृतपरिरम्भणचुम्बनया परिरभ्य कृताधरपानम् ॥ ३

किशलयेति । अनन्तरं किशलयशयने नवपल्लवरचिततल्पे निवेशितया तेनैव सादरं शायितयां इत्यर्थः । अनन्तरं ममैवोरसि स्तनोपरि चिरं शयानम् आनन्दपारवश्येन कियत् कालं निद्राणमिव स्थितमित्यर्थः । अनन्तरं कृते परिरम्भणचुम्बने यया तादृश्या । इदं जघनोपश्लेषाख्य-मालिङ्गनम् । अनन्तरं परिरभ्य आलिंग्य कृतं मदधरपानं येन तम् । अनेनोभयोः समानकेलिकुशलता सूचिता ।

अलसनिमीलितलोचनया पुलकावलिललितकपोलम् ।

श्रमजलसकलकलेवरया वरमदनमदादतिलोलम् ॥ ४

अलसेति । अनन्तरमलसेन तच्चुम्बनसुखसमुदितालस्येन निमीलिते ईषन्मुद्रिते लोचने यस्यास्तया । अलस इति भावप्रधाननिर्देशः । पुलकावलिभिर्मत्कृतचुम्बनानन्दजनितरोमाञ्चालिभिर्ललितौ कपोलौ यस्य तम् । अनेन परस्परभावोदयः सूचितः । अनन्तरं श्रमजलं सुरतानन्दस्वेदः सकले कलेवरे यस्यास्तया । किं वा कलया कान्त्या सहितं सकलं श्रमजलेन सकलं कान्तिविशेषयुक्तं कलेवरं यस्यास्तया । अनन्तरं तदुद्भटसम्भोग-समुदितधर्मजलबिन्दुसन्दोहसञ्जाततादात्मिकरमणीयतादर्शनेन वर उत्कृष्ट उद्दीप्त इत्यर्थः । ईदृशो यो मदनस्तेन मदो मत्तः । तस्मादतिलोलमतिशयेन चञ्चलं सतृष्णं वा द्विगुणित-सुरतव्यापारमित्यर्थः । 'लोलश्चलः सतृष्णयो' इत्यमरः ।

कोकिलकलरवकूजितया जितमनसिजतन्त्रविचारम् ।

श्लथकुसुमाकुलकुन्तलया नखलिखितघनस्तनभारम् ॥ ५

अनन्तरं तस्य तादृश सुरताटोपेन कोकिलकलरवयोः पिकपारावतयोः
कूजितमिव कूजितं यस्यास्तया । रतिकूजितप्रकारो यथा- रतिरहस्ये-
'दात्यूहलावकमयूरकपोतहंसपारावतादिरुतवद्ध्वनितं रतेषु' इति । 'पारावतः
कलरव' इत्यमरः । अनन्तरं मम तादृशरमणीयमणितश्रवणेन जितः स्ववशीकृतो
मनसिजतन्त्रविचारो वात्स्यायनादिप्रणीतकामशास्त्राणां सिद्धान्तो येन तम् ।
स यथा पञ्चसायके-

आश्लेषं प्रथमं कुर्यात् द्वितीयं चुम्बनं तथा ।

तृतीयं नखदानं च दंष्ट्राघातं चतुर्थकम् ।

पञ्चमं क्षेपणं प्रोक्तं षष्ठं प्रहरणं तथा ।

सप्तमं कण्ठशब्दश्च बन्धनं चाप्यनन्तरमिति ॥”

‘तन्त्रं प्रधानशास्त्रयोरिति विश्वः । अनन्तरं तत्कृतविविधबन्धसम्पादित-
सुरतसंमर्दनेन श्लथाः शिथिलाः कुसुमैर्मल्लिकादिभिराकुला व्याप्ताः कुन्तलाः
कवरीबन्धो यस्यास्तया । अनन्तरं मद्धिकीर्णप्रसूनकवरीबन्धविस्त्रंसनेनापलक्षित-
रतिमध्यसमयनिःसहतानिराकरणाय नखेन लिखितः करजाग्रेणाङ्कितो घनो
निविडस्तनभारो येन तम् । स्तनयोरतिपृथुलत्वात् भारत्वेन रूपणम् ।

चरणरणितमणिनूपुरया परिपूरितसुरतवितानम् ।

मुखरविशृङ्खलमेखलया सकचग्रहचुम्बनदानम् ॥ ६

तत्रखाग्रस्पर्शेन निःसहताऽपगमानन्तरं मम चरणयो रणितौ शब्दायमानौ
मणिनूपुरौ रत्नखचितमञ्जीरौ यस्यास्तया । अनेन भ्रमरिको नाम
नायिकाकृतबन्ध-विशेषो दर्शितः । एतल्लक्षणं पञ्चसायके द्रष्टव्यम् । अनन्तरं
मम तादृशरतिचेष्टितेन परिपूरितः पूर्णतां नीतः सुरतस्य वितानं विस्तारो
येन तम् । यथेष्टविविधबन्धसुरतापादनपर्याप्तोत्साहमित्यर्थः । अनन्तरं
वीरायितमाह- तस्य तादृशप्रौढसुरताभोगमाकलय्य मुखरविशृङ्खलमेखलया
आदौ मुखरा रतिव्यापारेण रणन्ती पश्चात् विशृङ्खला परिहितनिजदेशसन्निवेशात्
त्रुटितगुणमेखला काञ्ची यस्यास्तया । अयं प्रेङ्खलेलितनामकविपरीतरतिविशेषः ।

अनन्तरं सकचग्रहं कचग्रहणसहितं चुम्बनदानं यस्य तम् । मम तादृशरति-
कौशलमालक्ष्य पारितोषिकतया वामकरेण चिवुरमानमय्य दक्षिणेन
चिबुकमुन्नमय्य पुनः पुनः चुम्बनं कृतवन्तमित्यर्थः । उक्तं च- 'विपरीत-
रतेर्नार्याः सकचग्रहचुम्बन' मिति ।

रतिसुखसमयरसालसया दरमुकुलितनयनसरोजम् ।

निःसहनिपतिततनुलतया मधुसूदनमुदितमनोजम् ॥ ७

अनन्तरं रतिसुखसमयस्य सुरतावसानसमयस्य यो रसः
अलौकिकसुखस्वादलक्षणः, उक्तं च- 'अलौकिकसुखस्वादः रस
इत्यभिधीयते' इति । तेनालसया, तत् पारवश्यसञ्जातमोहयेत्यर्थः । तत्समय
एवानन्दपारवश्येन दरमुकुलिते ईषन्मुद्रिते नयनसरोजे नेत्रपद्मे यस्य तम् ।
अनन्तरं निःसहः असहनवलत्वं तेन निपतिता कान्तोरसि नितरां परिवर्तनादि-
ज्ञानशून्यतया पतिता तनुलता यस्यास्तया । अनेन सुरतान्त उपलक्षितः ।
अनन्तरं मम तादृशभावदर्शनेन उदितः पुनरुद्भूतो मनोजः सम्भोगाभिलाषो
यस्य तम् । मधुसूदनमिति अश्रान्तिसूचनापादकविशिष्टनामनिर्देशः । उदितमनोजं
त्वत् रतिकरणाय । श्लिष्टार्थेन भृङ्गो यथान्यकुसुमानां मधून्यास्वादयन् पद्मिन्या
एवोत्कर्षमनुभूयात्यासक्तो भवति तथा अयं मय्यपीति ध्वनितम् ।

श्रीजयदेवभणितमिदमतिशयमधुरिपुनिधुवनशीलम् ।

सुखमुत्कण्ठितगोपवधूकथितं वितनोतु सलीलम् ॥ ८

उत्तरलीलावर्णनाकर्णनाय कविः श्रोतृन् प्रोत्साहयन् गीतं समापयति-
श्रीति । श्रीजयदेवेन भणितमिदं गीतमास्वादकानां प्रेमसौख्यं वितनोतु-
विस्तारयतु । सुखविस्तारे हेतुः कीदृशः- अतिशयोऽस्यास्तीति अतिशयम् ।
अर्शादित्वादच् अतिशयं यन्मधुरिपोः श्रीकृष्णस्य निधुवनं सुरतक्रीडा तस्य
शीलं स्वभाववर्णनं यत्र तत् । 'शीलं स्वभावे सद्वृत्ते' इत्यमरः । किं
वाऽतिशयेन मधुरिपोर्निधुवनं शीलयति स्मारयति तत् । यतः सलीलं
रहस्यलीलया सह वर्तमानं, पुनः कीदृशम्- उत्कण्ठिताया गोपवध्वाः
श्रीराधिकायाः कथितं यत्र तत् किं वा सलीलमनायासं यथा स्यात् तथा सुखं
विस्तारयतु इत्यर्थः । वाससज्जादशाशेषे मानस्य विरतावपि पारतन्त्रे तथा
यूनोरुत्कण्ठा स्यादसंगमादिति । मानापगमानन्तरमस्या उत्कण्ठा ।

हस्तस्त्रस्तविलासवंशमनृजुभूवल्लिमद्वल्लवी
 वृन्दोत्सारिदृगन्तवीक्षितमतिस्वेदार्द्रगण्डस्थलीम् ।
 मामुद्वीक्ष्य विलक्षितं स्मितसुधामुग्धाननं कानने
 गोविन्दं व्रजसुन्दरीगणवृत्तं पश्यामि हृष्यामि च ॥९

अथ सखीप्रोत्साहनाय पूर्वदृष्टं गोपीमण्डलस्थश्रीकृष्णकृतनिजविषयक-
 प्रणयचेष्टितं स्मृत्वा पश्यन्ती सा सोल्लासमाह- हस्तेति । कानने गोविन्दं
 पश्यामि, हृष्यामि च दृष्ट्वा हृष्यामीति न अपि तु पश्यामि हृष्यामीत्युक्ति-
 दर्शनहर्षयोः पौर्वापौर्यकार्यकारणभावं निरुन्धानाऽनयोः समसमयत्वं तुल्यकारण-
 प्रभवत्वं विपरीतं वा कार्यकारणभावं व्यनक्ति । चकारः पौनःपुन्यार्थः ।
 कीदृशं, व्रजसुन्दरीगणवृत्तम् । ननु मुग्धासि त्वं यद्वल्लवीगणवृत्तं तं पश्यसि,
 हृष्यसि चेत्याशंक्य विशेषणचतुष्टयेन परिहरति । कीदृशं सन्ततचित्तोपनीतां
 मामुद्वीक्ष्य उद्वीगो भूत्वा विशेषेण दृष्ट्वा हस्ताभ्यां स्त्रस्तो भूमौ स्खलितो
 विलासवंशो यस्य तम् । वादनाय धृतो वेणुभूमौ पतितः, तं न ज्ञातवानिति
 भावः । पुनः कीदृशम्, अनृजु, भूवल्लीमतीनां कथमकस्मादेवं सम्पन्नः अयमिति
 कोपकुटिलितभूलतानां वल्लवीनां वृन्दस्य उत्सारि, शीघ्रमितोऽपसरत इति
 रुक्षभावाभिव्यञ्जकं दृगन्तवीक्षितमपाङ्गनिरीक्षणं यस्य तम् । अनेनात्मनो
 मदधीनतां प्रकाशयन्तमित्यर्थः । ततो मां निकटवर्तिनीं वीक्ष्यातिस्वेदेन
 मधुपसर्पणसमुदितसाध्वसजनितधर्मजलातिशयेनार्द्रं क्लिनं गण्डस्थलं यस्य तम् ।
 अनन्तरं मदवलोकितसंवलितविलोकनः किममुमनुनयामि किं प्रणमामि किं
 वा निवेदयामि मदीयावस्थामित्यादि विविधमनोरथावकाश-सूचकतया विलक्षितं
 प्राप्तवैलक्ष्यं यत् स्मितं तदेव मम सन्तापोपशमनतया सुधा तया मुग्धं
 मनोहरमाननं मुखं यस्य तम् । अत्र विलक्ष इति भावप्रधान-निर्देशः । विलक्षः
 विस्मयान्विते इत्यमरः ।

दुरालोकस्तोकस्तवकनवकाशो कलतिका-
 विकासः कासारोपवनपवनोऽपि व्यथयति ।
 अपि भ्राम्यद् भृङ्गीरणितरमणीया न मुकुल-
 प्रसूतिश्चूतानां सखि ! शिखरिणीयं सुखयति ॥३

एवं स्मृतिविजृम्भितोत्कण्ठातिशयनिरूपणेन प्रस्थानोन्मुखीं सखीं त्वरयन्ती त्वदागमनावधि मज्जीवितमिति स्वीयानामपि अशोकलतादीनां व्रूरतापादनेन सूचयन्ती सदैन्यमाह- दुरालोकेति । हे सखि ! स्तोकाः स्वल्पोद्गमाः स्तवका गुच्छा यासु तादृशीनां नवकानां नूतनानामशोकलतिकानां विकासः पुष्पोद्भेदो दुरालोको दुःखेनालोक्यते यस्तादृशः । 'स्याद्गुच्छकस्तु स्तवकः' इत्यमरः । याः खलु अशोकलतिकाः मयाऽतियत्नेन संवर्ध्य चूतसुकुमारैर्विवाहितास्ता इमाः प्राप्तप्रथमपुष्पोद्भेदोत्सवा जाता इति कौतुकेन विलोकिताः सत्यः कथं मयि क्रौर्यं वितन्वत्यो दुर्दर्शनीया भवन्तीति भावः । स्तोकस्तवकेति निकटकृतदोहदत्वं नवकमिति अचिरारोपितत्वम् । हे सखि ! तथा कासारोपवनपवनोऽपि मां व्यथयति । मत्क्रीडासुखसम्पादकः यः कासारः पद्माकर उपवनं च तयोः संसर्गेण प्राप्तसुशीतलधीरत्वादिसद्गुणसौभाग्योऽपि समीरणोऽयं न मया किमपि याचितो न सम्भाषितो नापि विलोकितः, तथापि स्वयमकाण्ड एवं मां पीडयन्तीति भावः । अपि च तथा चूतानां मुकुलप्रसूतिः कुङ्मलोद्गमः न सुखयति, कीदृशी शिखरिणी, प्रशस्तः शिखरोऽग्र- भागोऽस्यास्तीति तादृशी, प्राप्तमन्मथतीक्ष्णसायकपदवीतया प्राणग्राहिणी भवतीति भावः । पुनः कीदृशी- भ्रमन्तीनां भृङ्गीनां रणितैः कूजितैः रमणीया मनोहरापि नवविवाहिता अशोकलता, प्रथमपुष्पोद्भेदसामयिकोत्सवसम्भ्रमजाततया तद्भृङ्गाङ्गनाप्रस्तुतमङ्गलगानसन्तोषसञ्जातपुलका रसालयुवानो मत्पालिता इमे । आस्तां तावत् पारितोषिकदानं, किन्तु विप्रियमाचरन्तीति भावः । अत्र अस्मदोऽनुक्तिर्न चाहम् आत्मानं तथा शोचामि यथा विरहकातरमाति- सुकुमारप्राणेश्वरं कदाचित् दैवात् ईदृशात्मीयानिष्टकरणप्रवणाशोकलतादिषु गोचरतां जातेषु किं भावीति बोधयति । दुरालोकादिप्रतिनियतक्रियावैचित्र्य उक्तमेवार्थभृपोद्वलयति । शुद्धकार्यसमारोपहेतुकसमासोक्त्यनुप्राणित- विभावनाविशेषोक्त्योः संसृष्टिः संकरो वा ।

साकूतस्मितमाकुलाकुलगलद्धम्मिलभुल्लनासित-
भूवल्लनीकमलीकदर्शितभुजामूलोद्ध्वदृष्टनम् ।
गोपीनां निभृतं निरीक्ष्य विगताकांक्ष्यश्चिरं चिन्तय-
न्नन्तर्मुग्धमनोहरं हरतु वः क्लेशं नवः केशवः ॥ ४

अथ कविरपि श्रीराधयोन्नीतं श्रीकृष्णाभिप्रायमनुसंधानस्तदनुवर्णनेन
 एवं सर्गान्तं सूचयति । साकूतेति । केशवो वो युस्माकं क्लेशं हरतु नाशयतु ।
 कीदृशः, गोपीनां निभृतं भावप्रकाशनरहस्यं निरीक्ष्य मुग्धं मनोहरमव्याजसुन्दरं
 राधारूपवस्तु अन्तर्मनसि चिरं चिन्तयन् विगताकाङ्क्षः निवर्तितेतरसजातीय-
 रमणीयवस्तुदर्शनाभिलाष इत्यर्थः । अत एव नवः तद्विरहवृत्त-
 काश्यपाण्डिमादिवशेनान्यादृश इव विभावनीय इत्यर्थः । किं तन्निभृतं, तदाह-
 आकूतेन सह उद्गतं स्मितं यत्र तादृशम् । आकुलादप्याकुलः अत्याकुलोऽति-
 शिथिल इत्यर्थः । अत एव गलन् विस्त्रंसन् धम्मिल्लः केशबन्धो यत्र तत् ।
 'धम्मिल्लः संयताः कचाः' इत्यमरः । उल्लासिता नर्तिता भूवल्ली यत्र
 तत् । अलीकेन कुन्तलसमीकरणादिव्याजवाहूत्तोलनेन दर्शितं यत् भुजामूलं
 तेन हेतुना अर्धदृष्टः स्तनो यत्र तत् ।

इति श्रीगीतगोविन्दे अक्लेशकेशवो नाम द्वितीयसर्गः ।

अत एव क्लेशरहितः केशवः यत्र तन्नामायं सर्गः ।

॥ इति श्रीगीतगोविन्दव्याख्यायां रसिकरङ्गदाख्यायां द्वितीयसर्गः ॥

तृतीयसर्गः

कंसारिरपि संसारवासनाबन्धशृङ्खलाम् ।

राधामाधाय हृदये तत्याज गोपसुन्दरीः ॥१॥

अथ श्रीराधिकोत्कण्ठावर्णनानन्तरं श्रीकृष्णोत्कण्ठां वर्णयति- कंसारिरिति । कंसारिरिति पदं ब्रजसुन्दरीत्यागस्यापाततो नैष्ठुर्यकार्यविषयतया प्रतीयमानस्य बलवत्प्रयोजनानुरोधेन करणाददोषत्वसूचनाय इति बोद्धव्यम् । यथा श्रीराधा कृष्णे उत्कण्ठिता तथा कंसारिरपि राधिकायामित्यपि शब्दार्थः । हृदयं राधायामाधाय इति न अपि तु राधां हृदये आधाय इत्युक्तिः । विरहबहिज्वाला-कुलेऽतिकठिने चेतसि सुकुमारतराङ्गीं तां कथमिव निवेशयामि । न च सा निमेषमात्रमपि अस्मादपक्रामति । तत् कोऽत्र प्रतिकार इति पुनः पुनः निमीलितनेत्रे विचारितवानिति बोधयति । ब्रजसुन्दरीरिति त्यक्तुमनर्हा अपि तत्याज इति उक्तवान् । कीदृशीम्- संसारवासनाबन्धशृङ्खलां समन्ततः सर्वासु अवस्थासु सारभूतानि यावन्ति रमणीयवस्तूनि, तद्विषया या वासना, पूर्वानुभवजनित-स्मरणसाधारणसंस्कारः । तस्या बन्धे तिरोधाने शृङ्खलां निगडरूपां सजातीयवत्स्वन्तरस्मरणनिराकरण-धुरन्धरामित्यर्थः । किं वा सम्यक् सारभूताया वासनायाः पूर्वानुभूतस्मृत्युपस्थापित-विषयस्पृहायाः स्वनिष्ठप्रेमरूपाया बन्धाय दृढीकरणाय शृङ्खलां परमाश्रयामित्यर्थः । अनेन श्रीकृष्णस्य श्रीराधायामनुकूलनायकत्वं दर्शितम् । उक्तं च-

राधायामेव कृष्णस्य सुप्रसिद्धानुकूलता ।

तदालोके कदाऽप्यस्य नान्यासङ्गः स्मृतिं व्रजेत् ॥ इति ।

अनुकूलनायकलक्षणं यथा-

“अतिरिक्ततया नार्या त्यक्त्वाऽन्यललनास्पृहः” इति ।

इतस्ततस्तामनुसृत्य राधिकामनङ्गबाणव्रणखिन्नमानसः ।

कृतानुतापः स कलिन्दनन्दिनीतटान्तकुञ्जे विषसादमाधवः ॥२॥

अनन्तरकृत्यमाह- इतस्ततेति । सः श्रीराधाप्रणयभङ्गचिन्ताकुलो माधवस्तां मानग्रस्तचित्ततया निजसमीपादन्तर्हितां राधिकां निजप्रणयसर्वस्वरूपाम् इतस्ततः

पूर्वव्रगीडाप्रसङ्गेन परिचितेषु अनुसृत्य क्वचिन्मदकलमरालमञ्जुगुञ्जितं तन्मञ्जीरकलशिञ्जितं विभाव्य क्वचन मन्दानिलान्दोलितस्थलारविन्दसन्दोहे तच्चरणविन्यासबुद्ध्या क्वचिच्च स्फुटत् कनकयूथिकावीथीं तदङ्गौरकान्तिरियमिति तत्तदभिमुखमनुधावन् तत्र तत्र तददर्शनसमुदितशोकमोहसमय एव प्राप्तावसर-स्यानङ्गस्य बाणैः सम्मोहनशोषणसन्तापनादिविविधास्त्रैर्ये व्रणा मर्मग्रहव्यथास्तैः खिन्नं राधानुसरणप्रतिबन्धकखेदध्वस्तं विवेकधीरं मानसं यस्य सः । अत एव कृतोऽनुतापो येन सः । स्वयमुत्थापितराधाविरहसन्तापमुत्प्रेक्ष्य- उत्प्रेक्ष्य किमाचरितं मया दुर्विदग्धेन, न हि शिरीषकुसुमसौकुमार्यं वज्रकठिनघनताडनेन मन्दधियोऽपि कदाचित् परीक्ष्यन्ते, इत्यादिविविधपश्चात्तापाकुलचित्तं इत्यर्थः । तथा सन् कलिन्दनन्दिनीतटान्तकुञ्जे यमुनातीरसमीपवर्तिनि राधासङ्केतवसतितया प्रसिद्धे वानीरकुञ्जे विषसाद । निजानुचितकरणोदितविविधविलापो बभूवेत्यर्थः ।

मामियं चलिता विलोक्य वृतं वधूनिचयेन ।

सापराधतया मयाऽपि न वारिताऽतिभयेन ॥

हरिहरिहतादरतया गता सा कुपितेव ॥ ३

विलापमेव प्रपञ्चयति- मामियमित्यादिना गीतेन । इदमपि गुञ्जरीरागेण गीयत इत्युक्तम् । तत्र मामिति- 'हरिहरि' इति विषादाभिव्यञ्जकप्रातिपदिकरूपको निपातसमाहारः । सा चिरं प्रणयबहुमानोपलालिता राधा हतादरतया हतः प्रतिहतः आदरः सम्मानो यस्यास्तस्या भावस्तत्ता तया । प्रतिलवोपचितप्रणयबहुमानयो-रनुचितपरिहासकृतखण्डनेनात्मनो लघुतां मत्वेति भावः । कुपितेव साहजिकभावाभिव्यञ्जकभङ्गिविशेषतिरोधानेनान्तर्गतप्रणयप्रसरं निरुन्धाना गता । मदनुयादवकाशं निराकुर्वाणा झटित्यन्तर्गता । ननु कथं तादृशं त्वत्प्रणयमनुरुध्य तथा कुपितेत्यत आह- मामिति इयं मत्प्राणेश्वरी राधा वधूनां निजनिजभावोद्योतकविलासवतीनां निचयेन गण्डलेन वृतं वेष्टितं मां तत्प्रेमवशीकृतमिव प्रतीयमानं विलोक्य विशेषेण दृष्ट्वा कथमिदमदृष्टचरं पश्यामीति मन्युशोकावेशाद् भ्रान्तचित्ततया चलिता अन्यथाभावं प्राप्ता । तादृशप्रणयमनुरोद्धुं न समर्थेति अर्थः । अनेन परस्परालोकनमात्रं जातमिति आयातम् । ननु तथापसूता सा मालतीमल्लीजातिषु भ्रमतां कालयोगतः अयि पद्मिनि ! जानीहि तवैवेष मधुव्रतो मधुसूदन इत्यादि अनुनयेन किमिति न निवारितेत्यत आह- सापराधतया कृताकृतपूर्वदृग्विधापराधतया हेतुभूतयातिभयेन

अतिशयं भयं यस्य तथाभूतेन प्रथमं तां प्रमाणातिगतिः श्वसितोत्तम्भितकुचोत्तरी-
यामालक्ष्य सञ्जातकम्पेन ततः स्मिततिरोधानितवदनां निरीक्ष्य प्राप्तातिकातर्येण
ततश्च कोपकुटिलितभूलतामालोक्य कथं दर्शयाम्यात्ममुखमस्यै । निरपत्रप-
स्तिष्ठामि वा पुरतोऽस्याः कथमतिसाहसिकमित्यादि समुदितसाध्वसेन मयाऽपि
न निवारिता । न निरोद्धुं शक्या इत्यर्थः ।

किं करिष्यति, किं वदिष्यति सा चिरं विरहेण ।

किं धनेन जनेन किं मम किं सुखेन गृहेण ॥ ४

अथ तस्या गमनानन्तरामवस्थामुत्प्रेक्षते । किं करिष्यतीति- या हि
पद्मिनीपत्रमात्रान्तरितस्य प्रियतमस्यावलोकने अतिव्याकुलां चक्रवाकीं विलोक्य
'प्रापेश्वर' पश्य पश्य महच्चित्रम् । यदियं निजप्रेयांसमपश्यन्त्यपि प्राप्तितीत्याश्चर्य-
सम्भृतहृदया मां दर्शितवती सा चिरविरहेण युगसहस्रायमाननिमेषार्धकालोऽप्यधिक-
दशाविशेषानुभावकेन विप्रयोगेन किं करिष्यति । चिन्तयामि किमप्यत्याहिताचरणं
वा करिष्यतीति भावः । विचारशून्ये । कथमकारणकोपग्रहेणात्मानं कंदर्थयसि,
जानीहि त्वदेकवशंवदं प्राणेशमिति प्रबोधयन्तीं सखीं प्रति किं वदिष्यति ।
कथमेवं जल्पन्ती ज्वलदग्नौ तृणं विक्षिपसीत्यादि प्रतिकूलवादं कथयिष्यतीति
भावः । धनजनादिसुखसम्पन्नतया पूर्णकामस्य तस्य को वा मत्स्मरणावकाश
इति सा कदाचित् मन्येत । दुःखिते मनसि सर्वमसह्यमिति तद्विरहसन्तप्तस्य
मम धनेन किं भूषणवसनानुलेपनमाल्यताम्बूलाद्युपभोगसाधनीभूतेन द्रविणेन किं
प्रयोजनम् । न किमपीत्यर्थः । तथा जनेन बन्धुगोष्ठीरभाभिनिवेशेन वा किम् ।
सुखेन गीतवाद्यनृत्यादिविविधविनोदानन्देन किम् ? गृहेण रत्नविनिर्मित-
चन्द्रशालिकादिविचित्रमन्दिरनिवासेन वा किम् । एतत्सर्वं तत्सहितस्यैव मम
सुखाय एव । तद्रहितस्य तु केवलं दुःखाय एवेति भावः ।

चिन्तयामि तदाननं कुटिलभूकोपभरेण ।

शोणपद्ममिवोपरि भ्रमताऽऽकुलं भ्रमरेण ॥ ५

तस्यागमनसमयसुखमाधुर्यमनुमोदमान आह- चिन्तयामीति । अहं तदाननं
तस्या राधाया मुखं चिन्तयामि, ध्यानेन पश्यामीत्यर्थः । कीदृशं कोपभरेण
क्रोधातिशयेन कुटिले वक्रीभूते भ्रूवौ यत्र तादृशं, तेन च मुखस्यारुणत्वमप्यायातम् ।
किमिव, उपरि भ्रमता ऊर्ध्वभागे सञ्चरता भ्रमरेणाकुलं व्याप्तं शोणपद्ममिव

दर्शनीयमित्यर्थः । 'शोणः कोकनदच्छवि' रित्यमरः । आस्तां तावत् प्रसादकालीनस्य, कोपकालीनस्यापि मुखमाधुर्यस्य चिन्तनेनापि तदधीनः अस्मि इति भावः ।

तामहं हृदि सङ्गतामनिशं भृशं रमयामि ।

किं वनेऽनुसरामि तामिह किं वृथा विलपामि ॥ ६

मुखचिन्तनाध्यवसायेन सर्वाङ्गीणतया चेतसि आविर्भूतां राधामनुभवन्नाह-
तामिति । तदेकजीवनोऽहं तां कोपपरिचितां राधामनिशं निरन्तरं हृदि सङ्गतां
हृदये निवसन्तीं भृशमित्यर्थः । रमयामि, अनुनयादिना सन्तोषयामि । या सदा
हृदये निवसन्ती तां किमर्थमिह वने कण्टकादि सङ्कीर्णं विपिनेऽनुसरामि अन्वेषयामि ।
तामुद्दिश्य किमिति वृथा व्यर्थं विलपामि परिदेवनं करोमि । नहि गृहे स्थितं वस्तु
वने मृग्यत इति न्यायात् ।

दृश्यसे पुरतो गतागतमेव मे विदधासि ।

किं पुरेव ससम्भ्रमं परिरम्भणं न ददासि ॥ ७

एवं तन्मयत्वमवाप्तेन चेतसा साक्षात्कृतां राधां सोत्कण्ठमाह- दृश्यसे
इति । हे प्रिये ! मे त्वदन्वेषणकातरस्य मम पुरतः अग्रतः एव दृश्यसे, दृष्टासि ।
अत्र त्वं मयेति अनुक्तिर्नाहं त्वामन्वेषणेन पश्यामि । किन्तु मदैकल्यमसहमाना
करुणया स्वयमेवाविर्भूतासीति सूचयति । एवं चेत् तर्हि किमर्थं गतागतं गमनागमनं
विदधासि करोसि । यावदेवाहमनुनेतुमुपसर्पामि तावदेव तिरोहसि । कथमधन्यो
भ्रान्तोऽस्मीति मूर्च्छाभ्युपागमसमये एव पुनराविर्भवसि । इदमनुचितं चारुशीलाया
इति भावः । किं च निवेदयामि, पुरवे पूर्ववत् ससम्भ्रमं सम्भ्रमेण सहितं यथा
स्यात्तथा परिरम्भणमालिङ्गनं न ददासि । पूर्वं यथा सौरभलोभेन मुखमनुपतन्तं
मधुकरमवलोक्य नाथ ! वारयेमं भीषणमिति सम्भ्रमेणानवहितमपि मामालिङ्गितवती
तथेदानीमपि विरहव्याकुलितं त्वदभिकांक्षिणं जानत्यपि केनापि व्याजसम्भ्रमे गा-
लिङ्गनदानेन किं नानन्दयसीति भावः ।

तन्वि ! खिन्नमसूयया हृदयं तवाकलयामि ।

तन्न वेद्मि कुतो गतासि न तेन तेऽनुनयामि ॥ ८

अथ स्मृत्युपगमे तस्याः कोपमनुसंधानः सातङ्कमाह- तन्वीति । हे
तन्वि ! खेदासहनगात्रि ! सहजस्निग्धमपि तव हृदयं मदभिप्रायस्यान्यथात्वं ग्राहयन्ती

असूयया खित्रं खेदयुवतं भावान्तरं प्राप्तमिति त्वद्वाम्येनाहमाकलयामि तर्कयामि ।
न च तादृशोदारस्य हृदयस्य इदं सम्भावितमिति भावः । वृत्तः कारणात्
क्रीडाप्रदेशादन्यतो गतासि । तत्कारणत्वरूपं मदपराधं न वेद्यि । बहुशः
चिन्तयन्नपि किञ्चिदपि न निश्चिनोमीत्यर्थः । तेन हेतुना त्वां नानुनयामि, अनुनयेन
प्रसादयितुं न शक्नोमि । किन्तु स्वयं सौशील्येन एव उपेत्य मामनुगृहापेति भावः ।

क्षमतामपरं कदापि तवेदृशं न करोमि ।

देहि सुन्दरि ! दर्शनं मयि मन्मथेन दुनोमि ॥ ९

पुनर्लतान्तरिततया सन्निहितां मन्यमानः स्वापराधमङ्गीकृत्य सदैव्यं प्रार्थयते-
क्षमतामिति । हे सुन्दरि ! मनोहराङ्गि ! मन्त्रेवचकोरचन्द्रिके ! राधे ! मयि दर्शनं
देहि । आस्तां तावत् परिरम्भणादिकं तव दर्शनमात्रेण जीविष्यामीति भावः ।
सापराधजने दर्शनदानमपि अनुचितमिति चेत्, क्षम्यताम् । महानुभावाः खलु
कदाचित् कमपराधं क्षमन्त एव । तथा त्वमपि क्षमस्वेति प्रार्थये । ननु वारं
वारमेवं कृते अपराधे कथं क्षमा स्यादिति चेत् तव सम्बन्धे ईदृशमपरमपराधं
किंवा ईदृशमन्यादृशं वा अपराधं कदापि न करोमि इति जानीहि । ननु क्षमा
माऽस्तु ततस्तव का हानिः स्यादत आह मन्मथेन दुनोमि सन्तप्तोऽस्मि । यदि न
क्षमसे भवतु नाम, विधेयजनस्य शिक्षणमुचितमेव । तदा त्वयैवास्य दण्डो
विधेयः । पामरमन्मथेन कदर्थितं मां मा पश्येति भावः ।

वर्णितं जयदेवकेन हरेरिदं प्रवणेन ।

किन्दुबिल्वसमुद्रसम्भवरोहिणीरमणेन ॥ १०

वर्णितमिति । जयदेवकेन हरेरिदं विलपनं वर्णितम् । स्वार्थे कः ।
कीदृशेन प्रवणेन, ईदृशरहस्यवर्णनसमर्थेनापि भक्तिस्वभावादतिनम्रेण इत्यर्थः ।
पुनः कीदृशेन- किन्दुबिल्व इति जयदेवस्य निवासग्रामः । तस्यातिविपुलत्वात्
समुद्रेण उपमा । तत्सम्भवो रोहिणीरमणश्चन्द्रः, तद् ग्रामवासिजनजातस्यातिरहस्य-
भगवल्लीलानुवर्णनेन समुद्रस्य चन्द्र इवानन्दजनकस्तेन । किन्दुबिल्व इति
'वरणादिभ्यश्च' इत्यदूरभवार्थस्य 'ण' प्रत्ययस्य लोपः । किन्दुबिल्वयोरदूर-
भवत्वात् ग्रामस्य किन्दुबिल्व इति नामनिर्देशः ।

हृदि विसलताहारो नायं भुजङ्गमनायकः

कुवलयदलश्रेणी कण्ठे न सा गरलद्युतिः ।

मलयजरजो नेदं भस्म प्रियारहिते मयि

प्रहर न हरभ्रान्त्याऽनङ्गं क्रुधा किमु धावसि ।।११

अथ मन्मथेन दूनोमीति यदुक्तं तद्भयभ्रान्तिचित्ततया तं स्वमारणायागच्छन्तं विभाव्य सविनयमाह- हृदीति । हे अनङ्ग ! मदन ! क्रुधा क्रोधेन किमु धावसि द्रुतमागच्छसि । मदर्थं चेत् तर्हि हरभ्रान्त्या त्वत् प्रतिपन्थिरुद्रभ्रमेण मयि न प्रहर । शरप्रहारं मा कुरु । अहं हरो न भवामीति जानीहि । मयि कीदृशे, प्रियया रहिते, विरहिते । स तु प्रियया सहित इति भावः । तल्लक्षणाणि त्वयि दृश्यन्त इति चेत् हृदि वक्षसि विसलताहारोऽयं मृणाललतिकया रचितो यो हारः सोऽयं विरहितापोपशान्त्यै धार्यते । भुजङ्गमनायकः सर्पश्रेष्ठवासुकिर्न भवति । ‘मृणालं विसमित्यमरः ।’ शुक्लवर्णत्वेन द्वयोः सादृश्यात् । कण्ठे कुवलयदलश्रेणी नीलोत्पलपत्रपंक्तिर्विरहदाहोपशमाय धृता सा हरकण्ठस्थिता गरलद्युतिर्विषकान्तिर्न भवति । सर्वाङ्गे इदं मलयजरजश्चन्दनरेणुः भस्म न । अतो मयि हरभ्रान्तिं त्यज इति भावः । यद्वा विरहदुःखमसहमानं स्वप्रहरणाय कामं प्रेरयन्नाह- हे अनङ्ग धन्यः खलु त्वम् । यतोऽङ्गवियुक्तत्वादङ्गक्लेशं न जानासि । अतोऽहं प्रार्थये प्रहरणार्थमागतश्चेत् प्रियाविरहदूषिताङ्गभारवहनाक्षमे मयि प्रहर । प्रहरेणात्मतुल्यतां प्रापयन् परं मित्रत्वं सम्पादयेति भावः । किमित्यनुमित्या त्वन्नाशकरहरबुद्ध्यात्म-संरक्षणपरो धावसि । पलायसे । न धाव । अशक्तोऽस्मीति चेत् । परापकरणलब्धफलया क्रुधा उपलक्षितः शक्तोऽसि । कथमशक्त इति भावः । नाहं हरः, किन्तु त्वदानुकूल्यमेव कृतवानस्मीत्याह- हृदि विसलंतेत्यादिना । प्रगाढसन्तप्तहृदयासङ्गमुखनिःसरद्भूमरेखे मृणालखण्डे वाष्पयुतविषज्वाला-जटिलवासुकिधियं मा विधेहि । किन्तु तत्पाशतया प्रसिद्धस्य तस्य हृदये धारणात् तत्त्वदानुकूल्यमेवाचरामि । शीघ्रं प्रहरेति भावः । तथा कण्ठे विधृतेन्दीवरश्रेणीं मदङ्गसन्तापसञ्जातमुर्मुरतया प्राप्तचूर्णतायां स्वेदसम्प्लुतायां मा कुरु विषबुद्धिं, किन्तु त्वद्बाणश्रेष्ठतया प्रसिद्धानामिन्दीवराणां संहतिः साऽपि कण्ठे प्राप्तास्ति । किमतः परं करोमिति भावः । तथानुलिप्तायां चन्दनद्रवघटायां सन्तापाङ्गसम्बन्ध-सम्प्राप्तरजोभरायां स्वसन्निधानविरोधिभूतधियं नोपोहि । किन्तु विरहिसम्मोहनचूर्णतया ख्यातं चन्दनरजोऽपि गात्रे प्रक्षिप्तमिति कथं विलम्बमिति भावः । अथवा हे अनङ्ग । निजापकारि हरवैरनिर्यातनधिया मयि न प्रहर । प्रहरन् निष्फलोद्यमे

लज्जामवाप्स्यसि । क्रुधा किमु धावसि । क्रोधधावनयोरनुपयोगितां विचारयन्
आत्मगौरवं रक्षेति भावः । हरभ्रान्तिं निरस्य मरणोपायवैफल्यं दर्शयति । अयं
हरभ्रान्तिकरो भुजङ्गमनायको न । किन्तु विसलताहारो मया एव मरणोपायतया
हृदये धृतः । स तु विधिवैमुख्यात् भस्म जातम् । भस्मेति अकिञ्चित्कारार्थ-
पर्यवसायि । तद् द्वितीयवाक्यार्थविधेयतया विसलताहारः इत्यादौ सम्बन्धनीयम् ।
तथा कुवलयदलश्रेण्यपि भस्मत्वं जाता । तथा चन्दनरजोऽपि ।

पाणौ मा कुरु चूतसायकममुं मा चापमारोपय

क्रीडानिर्जितविश्वमूर्च्छितजनाघातेन किं पौरुषम् ।

तस्या एव मृगीदृशो मनसिज प्रेङ्खत् कटाक्षाशुग-

श्रेणीजर्जरितं मनागपि मनो नाद्यापि संघुक्षते ॥ १२

पश्याद्य त्रिभुवनविजयिनो मम बाणस्य प्रभावमिति । करधृतसायकं तं
विभाव्य पुनः सवगर्पण्यमाह- पाणाविति । हे मनसिज ! मनः प्रभवत्वाद्
विचारचतुरमदन । अमुं नूतनप्रभवतयाऽतिघातुकं चूतमुंकुलरूपं सायकं बाणं
पाणौ ममसन्धानैककुशले, करे मा कुरु, मा गृहाण । यदि लीलया पाणौ धारयसि
तर्हि पाणावेवास्तां, चापं मा रोपय । चापारोपितबाणस्य प्राणघातुकत्वस्या-
वश्यकत्वात् । ननु सन्धानाय गृहीतस्यास्त्रस्य प्रयोगमन्तरेण प्रतिसंहरणं
वीराणामयशस्करमिति चेत्तत्राह- हे क्रीडानिर्जितविश्व ! क्रीडया अनायासेन इत्यर्थः ।
निर्जितं निःशेषेण पराभूतं विश्वं विश्वस्थितब्रह्मेन्द्रादिप्राणिमात्रं येन तादृश । तद्यथा-

“अहल्याया जारः सुरपतिरभूदात्मतनयां

प्रजानाथोऽयासीदभजत गुरोरिन्दुरवलाम् ।

इति प्रायः को वा न पदमपदेऽकार्यत मया,

श्रमो मदबाणानां क इह भुवनोन्माथविधिषु ॥ इति ।

एवं लज्जप्रतिष्ठस्य तव मूर्च्छितस्य मूर्च्छां प्राप्तस्य जनस्य मम मारणेन किं
पौरुषम् । पुरुषार्थो न किमपीत्यर्थः । प्रत्युत पुरुषार्थहानिरिति भावः । कथं
मूर्च्छितोऽसि, इत्यत आह- तस्याः, राधाया एव न त्वन्यस्याः प्रेङ्खन्तश्चलन्तः
विविधविलासगतिमन्त इत्यर्थः ये कटाक्षाः अपाङ्गदृष्टयस्त एव मम घातुकत्वात्
आशुगा बाणास्तेषां श्रेणी परम्परा तया जर्जरितं खण्डं खण्डं कृतं मे मनः
अद्यापि वर्तमानक्षणमपि मनाग् स्वल्पमपि न संघुक्षते सुस्थं न भवति । मृगीदृश

इति पुरुषजात्यपेक्षया स्त्रीजातीनां नेत्रशोभाधिव्यात् मृगीशब्दोपन्यासः । 'जर्जरो ददुरि मेघे' इत्युत्पलिनी । घुक्ष सन्दीपनक्लेशनजीवनेषु धातुः ।

भूपल्लवं धनुरपाङ्गतरङ्गितानि

बाणा गुणः श्रवणपालिरिति स्मरेण ।

तस्यामनङ्गजयजङ्गमदेवताया-

मस्त्राणि निर्जितजगन्ति किमर्पितानि ॥ १३

राधाकटाक्षप्रभावानुभवेन तत्प्रसादादेव कामस्य जगज्जेतृत्वमुत्प्रेक्षमाणः साश्चर्यमाह- भूपल्लवमिति तस्यां राधायां स्मरेण कामेन अस्त्राणि अभिमन्त्रित- शस्त्राणि किमर्पितानि, स्थापितानीति मन्ये । कुतः अर्पितानि, यतो निर्जितानि पराजितानि जगन्ति जगत्स्थितप्राणिमात्राणि यैस्तानि । तस्यां कुतोऽर्पितानि, तत्राह- कीदृश्यां, अनङ्गस्य जयाय जयसम्पादनाय जङ्गमदेवतायां शिलादिमयीनामपि देवतानां प्रभावेण जयः सम्पाद्यते, किमुत जङ्गमरूपाया इति जयस्यातिशयद्योतनार्थं जङ्गमशब्दोपन्यासः । तत्प्रसादलब्धानि अस्त्राणि जगज्जयानन्तरं तानि पुनः तस्यामेवार्पितानीति भावः । 'मन्त्राभिमन्त्रितं शस्त्रमस्त्रमित्यभिधीयते' । यान्यर्पितानि तानि कान्यस्त्राणि, भूपल्लवं धनुः, वक्रत्वेन तत्सादृश्यम् । अपाङ्गतरङ्गितानि कटाक्षास्तानि बाणाः, मर्मघातुकत्वांशेन श्रवणपालिः श्रुतेः प्रान्तभागः, किं वा अधोभागः । गुणसादृश्यात् सगुण इति । "वेधितश्रुत्यधोभागे पालिरग्रासु पंक्तिषु" इति विश्वः ।

भूचापे निहितः कटाक्षविशिखो निर्मातु मर्मव्यथां

श्यामात्मा कुटिलः करोतु कवरीभारोऽपि मारोद्यमम् ।

मोहं तावदयं च तन्वि तनुतां बिम्बाधरो रागवान्

सद्वृत्तः स्तनमण्डलस्तवकथं प्राणैर्मम क्रीडति ॥ १४

कन्दर्पं किं कथयामि, विरहव्यथाया राधैव मूलं कारणमिति तां समुद्दिश्य प्राह- 'भूचाप' इति । हे तन्वि ! कोमलाङ्गि ! अनेन त्वं स्वभावकोमलाऽसि । तव परिकरभूता भूनेत्रादयः कथं क्रूरा जातास्तत्र वेद्मीति ध्वनितम् । तदेव प्रपञ्चयति- असूयासक्तचित्तायास्तव भूचापे ईषच्चलनमात्रेण कामकार्मुकादपि अधिकव्यथाजनके अद्भुतधनुषि निहितः, अलक्षिततया योजितः कटाक्षविशिखः संघातूनैरपेक्ष्येण स्वयमेव कार्यानुकूलयातायतचेष्टाशालिमोहनशोषणादिविविध-

शक्तियुक् विचित्रबाणः मम मर्मव्यथां करोतु । इति किं वदामि, अपि तु निर्मातु
पीडां मूर्तिमतीं घटयतु । नैतदनुचितम् । चापनिहितबाणस्य तादृशताऽवश्यक-
त्वात् । तथा श्यामात्मा अन्तर्मलिनः पक्षे नीलिस्वरूपतयाऽतिरमणीय इत्यर्थः ।
'श्यामं मलिनकृष्णयोः' इति धरणिः । 'आत्मा देहे मनो ब्रह्मे'ति विश्वः ।
कुटिलः, अकारणतापकारी, पक्षे कुञ्चिततयाऽतिशोभनः । ईदृशः कवरीभारो
धम्मिल्लभारोऽपि मारोद्यमं विविधबाधाविधायिस्वाभीप्सितमरणोद्यमं मम करोतु ।
पक्षे मारस्य मन्मथस्य उद्यमं मत्पराभावोद्यमं करोतु । नीलकुञ्चितकवरीभारस्य
कामोत्पादकत्वात् । 'मारो मृते विषेऽनङ्गे' इति विश्वः । नात्रापि अनुचितमिति
मन्ये । मलिनात्मनः कुटिलस्वभावस्य तथात्वसम्भवात् । तथाऽयं च बिम्बाधरः
पक्वबिम्बसदृशोऽष्टः यावदिति वाक्यालङ्कारे मम मोहं मूर्च्छां तनुतां विस्तारयतु ।
यतोऽयं रागवान्, मात्सर्यवान् । मात्सर्येण युक्तायुक्तविचारमूढः । पक्षे रागो
रक्तिमा, अरुणवर्णत्वात् अतिरुचिरः । "रागोऽनुरक्ते मात्सर्ये क्लेशादौ
लोहितादिषु" इति विश्वः । किन्तु एकस्यैव विषमाचरणेन चिन्तितोऽस्मीत्याह-
सद्वृत्त इति । सत् साधुः, वृत्तं चरितं यस्य सः । गाढालिङ्गनपीडनेनापि
निजौन्नत्यमहत्तरक्षणपर इत्यर्थः । पक्षे सुवर्तुलः । 'वृत्तं पद्ये चरित्रे च वर्तुले
चेति' विश्वः । ईदृशः स्तनमण्डलः कथं मम जीवनकारणभूतैः प्राणैः सह
क्रीडति । क्रीडां करोति । कदा च गृह्णाति, नात्मीयतां बुद्धिं विधत्ते । क्वचन
मुञ्चति, स्वच्छन्दाचरणाय नानुमन्यते । पुनः छिन्नति, न च द्वैधीभावं गमयति ।
क्वचित् ज्वलयति, न भस्मसात् करोति । पुनर्मुर्च्छयति, न चानुसन्धानं लुम्पति'
इत्यादि विविधचेष्टाभिर्मरणान्तदशापादनेन कुतुकी भवतीत्यर्थः । इदं तु सोढुं न
शक्नोमीति भावः । बापत्वेन निरूपितस्य कटाक्षस्य मर्मघातुकत्वेऽपि तस्याभिमुख-
परिहारेण निराकरणीयतामाशङ्क्यालक्षितमारणप्रयोगनिपुणाभिचारिकमान्त्रिकत्वेन
कवरीभारे निरूपिते तस्यापि प्रतिमन्त्रयन्त्रादिना प्रतिकारो वा स्यादिति मोहकारितया
बिम्बाधरो निरूपितः ।

तानि स्पर्शसुखानि ते च तरलाः स्निग्धा दृशोर्विभ्रमा-
स्तद्वक्त्राम्बुजसौरभं स च सुधास्यन्दी गिरां वक्रिमा ।
सा बिम्बाधरमाधुरीति विषयाऽसङ्गेऽपि मन्मानसं
तस्यां लग्नसमाधिं हन्त विरहव्याधिः कथं वर्तते ॥१५

एवं कटाक्षादिगाढचिन्तनाध्याससमुदितस्मृतिविशेषेण चेतसा तां साक्षादनुभवन् राधाया अत्र को दोषः यदसौ मया सङ्गता, 'तथापि विरहदुःखं नापगच्छति' इत्याह- तानीति मानसं मम चेतः तस्यां राधायां चेत् यदि लग्नसमाधि, प्राप्तसाक्षात्कारानन्दैकरसं जातं तदा विरहव्याधिः, काश्यपाण्डिमदाहश्चसिताद्या-पादको वियोगरोगः कथं वर्तते, तिष्ठति । वर्धत इति क्वचित् पाठः । तदा प्रतिक्षणविलक्षणविविधव्यथापादको भवतीत्यर्थः । वियुक्तयोस्तु विरहः स्यादेव । अत्र तु 'न तनुसङ्गम एव सुसङ्गमः हृदयसङ्गम एव सुसङ्गम' इति मनसा सुसंयोगेऽपि कथमस्तीति भावः ।

ननु स्थितेऽपि मनः संयोगे बहिरिन्द्रियाणामसंयोगे विरहः स्यादेव इति चेत् तत्राह- तानीत्यादिना । यानि पूर्वानुभूतानि राधास्पर्शसुखानि सुचारुकपोलचिबुकस्तनजघनचरणाद्यवयवानां मकरिकाचित्रलिखनाङ्गरागादिरचन-यावकरञ्जनचुम्बनालिङ्गनादिसमयजायमानानि त्वगिन्द्रियानन्दजनकान्यासन्, तानि सम्प्रति तथैवानुभूयन्ते इति भावः । ये च पूर्वमनुभूता राधाया दृशोर्विभ्रमा नेत्रयोर्विलासाः । किम्भूतास्तरलाः स्निग्धाश्च । न खलु ममेदृशं चापलं सख्यो जानन्तीति तत्समयोचितभावाभिव्यञ्जकविविधभङ्गितरङ्गितैः प्रतिदिशं यातायाताः चञ्चला मत्कृतविचित्रवेशादिसमुदितसन्तोषभरेण स्निग्धाः प्रेमगर्भितास्ते च तथैवाधुनाप्यनुभूयन्ते । चकारोऽवधारणार्थः इति । चक्षुरिन्द्रियसंयोगः तथा यच्च वक्त्राम्बुजसौरभं मुखकमलसौगन्ध्यं पूर्वं मया रहस्यकथनव्याजेन सलालसं पुनः पुनराघ्राणेन घ्राणसाफल्यं कृतं तदिदानीमपि तथैवानुभूयते । तथा तत्कालीनः गिरां वक्रिमा, धूर्त ! किं कथयसि वारं वारमिति मुखं तिरयन्ती या खलु बुद्ध्येत, त्वद्वचनार्थं तामेव कथयेत्यादि कर्णामृतस्त्रावी यो व्यंग्योक्तिक्रमः पूर्वं श्रुतः, सोऽपि अधुना एव तथा श्रूयते । तथा बिम्बाधरमाधुरी सुपवित्रमबिम्बानुकरण-धुरिणाधरसम्बन्धिनी, विशिष्य वक्तुमशक्याऽनुभवैकवेद्य। माधुरी, मुबुरे सम्भोगचिह्नदर्शनसक्तायास्तस्या निभूतमागतेन मया या सरसमास्वादिता, रसनालाभधन्यताधायिका अभूत् सा अधुनापि तथा स्वाद्यते, इति भावः । इत्युक्तप्रकारेण विषयैः आसमन्तात् सङ्गेऽपि त्वगिन्द्रियादीनां स्पर्शादिविषया सङ्गेऽपि विशेषेण सिन्वन्ति बध्नन्तीति विषयास्तै सुखेऽपि अनुभूयमानेऽपीत्यर्थः । न हि बहिरन्तरिन्द्रियाणां तदैकतानत्वे विरहः सम्भवति । नापि समाध्यवस्थायां

व्याधेरुद्भवः । नितरां तस्य वृद्धिरिति हन्त महत् कष्टमाश्चर्यं च । अत्र विभावना-
विशेषोक्त्याक्षेपसंस्पृष्टोन्मादविबोधभावसाङ्कर्यं सूचितम् ।

तिर्यक्कण्ठविलोलमौलितरलोत्तंसस्य वंशोच्चरद्-
गीतस्थानकृतावधानललनालक्षैर्न संलक्षिता ।

संमुग्धे मधुसूदनस्य मधुरे राधानेन्दौ मृदु-

स्यन्दं कन्दलिताश्विरं ददतु वः क्षेमं कटाक्षोर्मयः ॥ १६

एवं श्रीकृष्णस्य राधाविषयकप्रणयोत्तरङ्गामवस्थां निरूप्य राधाविरहवर्षन-
समुत्सुकः ऋविः तदुपयोगितया तस्य च राधाप्रणयपराधीनतां दर्शयन् तेनैव
श्रोतृणामाशिषं कुर्वाणः सर्गान्तं सूचयति- तिर्यगिति । हे श्रोतृजनाः ! मधुसूदनस्य
कटाक्षोर्मयः अपाङ्गदृष्टितरङ्गा वो युष्मभ्यं क्षेमं शुभं ददतु । कीदृशाः, मधुरे
कटाक्षास्वाद्यमानमाधुर्याधरे राधायाः आननेन्दौ स्मितचन्द्रिकासहजप्रसादशालिनि
मुखचन्द्रे मृदुस्यन्दं तद्दर्शनसञ्जातजडतामन्धरसंचरणं सम्मुग्धम् अन्यैरविभाव-
नीयाभिप्रायं च यथा स्यात्तथा कन्दलिता पल्लविता अन्यगोपीवदनोद्गुणमपह्राय
तत्रैव उल्लासिता इत्यर्थः । कथमनेकासु गोपिकासु सन्निहितासु तत्र साकूतावलोकनं
सिद्धमित्यत आह- वंशेति । वंशात् मुरलीमुखात् उच्चरन्ति यानि गीतस्थानानि
स्वरग्राममूर्च्छनादीनि तेषु कृतावधानैः समर्पितचित्तवृत्तिर्भिललनालक्षैः कामिनीवृन्दैर्न
लक्षिता न विदिता इत्यर्थः । अनेन तादृशैरप्यलक्षितत्वेन चातुर्यातिशयः सूचितः ।
न केवलं गीतमाधुर्येणैव तासां पारवश्यं सम्पादितम् । किन्तु तात्कालिकविलास-
माधुर्येणापीति सूचयितुं मधुसूदनस्य तिर्यगिति । तिर्यक् तिरश्चीनः कण्ठो यस्य,
विलोलो मौलिः शिरो यस्य, तरल उत्तंसः कर्णभूषणं यस्य, स च स च स च
तस्य । तिर्यगिति राधाभिमुखवलितकन्धरत्वं, विलोलेति तदाभिरूप्यानुमोदनं,
तरलेति तद्विलासपारवश्यं च प्रकटयतो बहुवल्लभस्य तस्य तासां सन्निधानेऽपि
राधां प्रति प्रणयप्रकाशनचातुर्यं तस्याश्च सौभाग्यं किं वक्तव्यमिति भावः ।

इति श्रीगीतगोविन्दे मुग्धमधुसूदननामा तृतीयः सर्गः । अत एव मुग्धः

रसविशेषे आस्वादनचतुरः मधुसूदनः यत्र स इत्ययं सर्गः ।

॥ इति श्री गीतगोविन्दव्याख्यायां रसिकरङ्गदाख्यायां तृतीयसर्गः समाप्तः ॥

चतुर्थसर्गः

यमुनातीरवानीरनिकुञ्जे मन्दमास्थितम् ।

प्राह प्रेमभरोद्भ्रान्तं माधवं राधिकासखी ॥ १

अथ सखीमुखेन एव श्रीराधाविरहमुदघाटयितुमुपक्रमते । यमुनेति । सः कामः पूर्वोक्तरीत्या प्रेम एव भरोऽधिको यस्याः सा राधिका, तस्या सखी तद्विरहदुःखासहमानतया श्रीकृष्णसमागमाय कृतयत्ना सहचरी माधवं मन्दं गद्गदिका-निरुद्धकण्ठतया क्षीणस्वरं यथा स्यात् तथा प्राह, प्रकर्षेणाह, यथोत्साहमुवाचेत्यर्थः । कोदृशं, प्रेमभरेण राधाविषयप्रणयातिशयेन उद्भ्रान्तमनवस्थितचित्तं, अत एव अन्वेषणमपहाय विरहव्यथाया किंकर्तव्यतासूचितया यमुनातीरसम्बन्धेनातिशीतले वानीरकुञ्जे, आ, ईषद्स्थितं विरहवैकल्येन क्षणं स्थित्वा पुनरुत्तिष्ठन्तं पुनश्च तिष्ठन्तमित्यर्थः । 'वेतसे शीतवानीरवञ्जलाः' इत्यमरः ।

निन्दतिचन्दनमिन्दुकिरणमनुविन्दति खेदमधीरम् ।

व्यालनिलयमिलनेन गरलमिव कलयति मलयसमीरम् ॥

माधव ! मनसिजविशिखभयादिव भावनया त्वयि लीना

सा विरहे तव दीना ॥ ध्रुवम् ॥ २

यत् प्राह तद् विवृणोति निन्दतीत्यादिना गीतेन । कर्णाटरागेण गीयत इत्युक्तम् । अस्य रूपम्-

कृपाणपाणिर्गजदन्तपत्रमेकं वहन् दक्षिणकर्णपूरम् ।

संस्तूयमानः सुरचारणोघैः कर्णाटरागः शिखिकण्ठनीलः ॥ इति ।

हे माधव ! लक्ष्मीवन्महाकूलप्रसूतत्वेन पूर्णकामतया अविदितपरसन्ताप श्रीकृष्ण ! या खलु त्वया बहुतरप्रणयोपलालिता सा राधा कयाऽपि दैवगत्या कृततत्प्रणयभङ्गस्य तव विरहे सत्तामात्रेणापि विविधदुरवस्थासंपादिनि विप्रयोगे दीना उपायान्तरशून्यतया प्राप्तदैव्या वर्तत इति शेषः । तर्हि किं करोति । मनसिजस्य सदाऽऽसन्नवर्तितया अनिर्वार्यस्य मदनस्य विशिखेभ्यः सन्तापनशोषणादिविविधशक्तियुक्तेभ्यः शरेभ्यः यद्भयं, कथमशरणाऽस्मि । मन्दभाग्या, किं करोमि, क्व यामीत्यादिना विविधार्तिसम्पादकं साध्वसं तस्माद्धेतोः त्वयि

मदनबाणाभेदनचेतसि भावनत्वात् तदेकाग्रचित्ततया लीना इवास्ते । त्वयि प्रसन्ने तद्भयं न भविष्यतीति त्वामेव सदा ध्यायन्ती स्थितेति अभिप्रायः ।

ननु विरहतापोपशान्त्यै सन्ति बहव उपचारास्तर्हि किमर्थं नोपचर्यते इति चेत् तर्हि आह- निन्दतीति । सा चन्दनं निन्दति, विरहसन्तापोपशमकतयाऽति-प्रशस्तस्य सुषुष्टचन्दनद्रवस्य तद्विरहतापप्रभावानभिज्ञाभिः सहचरीभिरन्तिकमानीतस्य स्वयं मरणोपायतया अनुमोदितस्य हृदयस्पर्शमात्रेणैव रजोऽवशिष्टस्य ततः प्रखरश्चसिताघातेन इतस्ततो विक्षिप्तस्य धिक् ! निःसारमिदं चन्दनमिति निन्दां करोति । तथा इन्दुकिरणं च निन्दति । कथमुदितो भगवान् सन्तापावसाननिदान-मिन्दुरिति पुनः पुनः पृच्छन्ती विदिततद्व्याहितकृत्याभिः सखीभिः नेति नेति प्रतारिता प्रयत्नेनान्तर्गृहस्थापिताऽपि गवाक्षमार्गप्रविष्टकिरणकपपिधानसावधानाभि-स्ताभिर्यावदेव यो यः किरणो न पिधीयते, तावदेव तदभिमुखं गात्रं विक्षिपन्ती किञ्चित् स्पर्शेण साऽपि अकिञ्चित्करत्वमिति निन्दां करोति । स्वभावतोऽति-शीतलावपि एतौ चन्दनचन्द्रकरौ मयि किञ्चदपि नोपकृतवन्तौ । तन्ममैव दुर्दैवमिति अनु पश्चात् अधीरं यथा स्यात् तथा खेदं विन्दति । पूर्वखेदादपि अधिकतरं लभत इत्यर्थः ।

किं च मलयो नाम दक्षिणदिक्स्थितचन्दनोत्पादकः पर्वतविशेषः, तत्सम्बन्धिनं समीरं पवनं गरलमिव कालकूटमिव कलयति मनुते, केन व्यालानां सर्पाणां निलय आवासश्चन्दनतरुरिति प्रसिद्धिः । 'भोगिवेष्टनमार्गेषु चन्दनानां समर्पितम् । नास्त्रंसत् करिणां ग्रैवम्' इति कालिदासोक्तिश्च । तस्य मिलनेन सम्पर्केण हेतुना तत्र यत् सर्पभुक्तोज्झिततया विषमिश्रितत्वात् विषमेवायमिति उत्प्रेक्ष्य मरणानुकूलौषधिविशेषतया सम्भावितं क्षौमाञ्जलावरणादिना सखीभिरपि अशक्यप्रतिकारं मलयमारुतं स्वयमङ्गीकरोति । न च तत्फलं प्राप्नोतीति भावः । 'घड्' अर्थ 'क' प्रत्ययान्त मिलशब्दात् तत् करोतीति पिचि ल्युडिति मिलनं साधु । विशेषोक्तिरलङ्कारः । 'विशेषोक्तिरखण्डेषु कारणेषु फलावचः' इति लक्षणम् ।

अविरतनिपतितमदनशरादिव भवदवनाय विशालम् ।

स्वहृदयमर्मणि वर्म करोति सकलनलनीदलजालम् ॥ ३

न च भावनया हृदि स्थापिते त्वयि निःशङ्कं निलेतुं शक्नोतीत्याह-

अविरतेति । हे माधव ! सा राधा स्वस्या हृदयममीणि यत्र ध्यानेन भवानुपस्थापितोऽस्ति, तत्र सजलनलिनीदलजालं जलसहितपद्मिनीपत्रसमूहं विशालं विपुलं वर्मकवचं करोति । उत्प्रेक्षते, निपतितेति भावे निष्ठा । अविरतं विश्रान्तिरहितं निपतितं यस्य । अविरतत्वविशेषणसामर्थ्यात् उत्पतनमपि बोद्धव्यम् । निपतति, उत्पतते पुनः पततीत्यर्थः । अनेन निरन्तरं दुःसहव्यथाजनकत्वं सूचितम् । ईदृशात् मदनशरात् मन्मथास्त्रात् सकाशात्, जातावेकवचनम् । तेषां पञ्चत्वे प्रसिद्धेऽपि मोहन-शोषण-सन्तापन-विदारण-मारणादिविविधवृत्तिमत्त्वेन बाहुल्यात् भवतो हृदयस्थितस्य तव अवनाय रक्षणाय इव निरन्तरं दुःसहविविधवेदनाकारिण-मतिदारुणं मन्मथशरं निजाङ्गसङ्गिन्मनुभवन्ती धिगस्तु मामतिनिर्धृषां यदात्मरक्षपैक-परायणा तादृशमतिकोमलाङ्गमनेन दारुणास्त्राञ्चितनिजाङ्गसङ्गेन दूषयामीति भयशङ्काकुलितचित्ता सा त्वदुपयोगिनं तथा कवचं कल्पितवतीति भावः । सजलेति शोषणदाहादि प्रशमाभिप्रायेण । जालमिति प्रत्यैकमसामर्थ्यशङ्कया तानि सङ्घीकृत्येत्यर्थः । विशालमिति परिणां हिकुचमण्डलशालितया हृदयप्रदेशस्या-पर्याप्तिशङ्क्येति भावः ।

कुसुमविशिखशरतल्पमनल्पविलासकलाकमनीयम् ।

व्रतमिव तव परिरम्भसुखाय करोति कुसुमशयनीयम् ॥४॥

नलिनीदलकवचान्तर्हितत्वेन भावनया त्वयि लीयमानाऽपि कामविशिख-भयात् न मुच्यत इति उपायान्तरमुपकल्पयन्त्याह कुसुमेति । यैः कुसुमैर्बाणतां नीतैर्मदनो मां पीडयति, तैरेव शरतल्परूपं व्रतमाचरामीति सा राधा अनल्पा या विलासकला बहुविधसम्भोगचेष्टितानि, तदर्थं कमनीयमभिलषणीयं यत् कुसुमशयनीयं पूर्वं विनिर्मितमभूत् तदेवाधुना विरहसमये कुसुमविशिखस्य कामस्य शरतल्पं जातम् । तद्रूपं व्रतं करोतीवेत्युत्प्रेक्षते । ननु किमर्थमिति दुष्करं जीवन-सन्द्वाहापादनं व्रतमाचरति । तत्राह- तव परिरम्भसुखाय, शरसंघाञ्चितमिदं गात्रं तदालिङ्गनयोग्यं न भवतीति शरतल्पव्रतप्राप्तेन देहान्तरेण तस्यातिसुकुमारस्य आलिङ्गनसुखं सम्पादयामीति कृत्वा तथा करोतीति भावः । अनेन त्वरितमागच्छ इति सख्यभिप्रायः ध्वनितः ।

वहति च विगलितलोचनजलधरमाननकमलमुदारम् ।

विधुमिव विकटविधुन्तुददन्तदलनगलितामृतधारम् ॥५॥

तथा कृतातित्रूरव्रतवैफल्येन विगलितधैर्या भवतीत्याह- वहति च । कुसुमशयनीयमधिशयाना एव सा विगलितं विशेषेण गलितं निरन्तराविच्छिन्न-धारारूपेण पतितमित्यर्थः । ईदृशं यल्लोचनयोर्जलं तस्य धरं, आननकमलं मुखपद्मं वहति धारयति, कीदृशं, तथाभूताश्रुपीडितमप्युदारमुत्कृष्टं दर्शनीयमित्यर्थः । किमिव, विकटः करालो यो विधुन्तुदो राहुस्तस्य दन्तदलेन दशनाघातेन गलिता निःसृता अमृतधारा यस्मात् तादृशं, विधुमिव, पाण्डुतैकसारचन्द्रमण्डलमिव । एतेन माधुर्यमुक्तम् ।

“तन्माधुर्यं भवेत् या तु सर्वावस्थासु चारुता” इति लक्षणात् । अभूतोपमया न चेदृशी दृष्टा श्रुता वा दशा इत्यतः परं किं भावीति न जानामि । अतो गमने विलम्बः मा विधेय इति वस्तुध्वनिः ।

विलिखति रहसि कुरङ्गमदेन भवन्तमसमशरभूतम् ।

प्रणमति मकरमधो विनिधाय करे च शरं नवचूतम् ॥ ६

किमिति एवं व्रतादिना विलश्यामि, कन्दर्पस्याप्यत्र को दोषः मूलकारणं स एव । यद्वैमुख्यादेव ईदृशीं दशामनुभवामि । अतः आराध्य तमेव प्रसादयामीति कारुरूपेण त्वामाराधयतीत्याह- विलिखतीति । सा राधा सख्यो न पश्यन्तीति रहसि एकान्ते अनुकृतत्वदङ्गवर्णसौरभेण कुरङ्गमदेन कस्तूरिकारसेन असमशरभूतं भवन्तं निजवैषम्याचरणेन कन्दर्पात्तव भेदमपश्यन्ती तद्रूपेण त्वां विलिखति । लिखितुं अध्यवस्यन्ती त्वदङ्गमाधुरीस्मरणसञ्जातस्तम्भकम्पादि-प्रतिबन्धकतया आत्मानं शोचन्ती कथमपि धैर्यमवलम्ब्य लिखतीति ‘वि’ उपसर्गेण सूच्यते । कामस्वरूपं दर्शयति, अधश्चरणतले मकरं विनिधाय करे दक्षिणकरे च नवचूतं नूतनरसालमुकुलं विनिधाय वामकरे चापारोपणानन्तरमिति ज्ञेयम् । प्रणमति नमस्करोति । लिखति प्रणमतीति त्वत् सादृश्यानुकारिरेखादशनेन त्वत् सौन्दर्यस्मृतिसमुदितविस्मयान्विता त्वदङ्गसौन्दर्यलेशेनापि मदः।स्य पराजयं निश्चित्य कथमिव तादृशसौभाग्यैकनिधानं स्मरेण सदृशीकर्तुं प्रवृत्तास्मीति स्वापराधं क्षमयितुं प्रणामस्य पौनःपुन्यं बोधयति ।

प्रतिपदमिदमपि निगदति माधव ! तव चरणे पतिताहम् ।

त्वयि विमुखे मयि सपदि सुधानिधिरपि तनुते तनुदाहम् ॥ ७

एतदनन्तरकृत्यमाह- प्रतिपदमिति । सा प्रतिपदमनुक्षणमपि इदं निगदति

नितरां निवेदयतीत्यर्थः । इदमिति किम् । हे माधव ! मत् प्राणनाथ श्रीकृष्ण । पक्षे कन्दर्पत्वेन सम्बोधनम् । हे मधोः सखे ! अहं तव चरणे पतिताऽस्मि । किमर्थं मयि विषये त्वयि विमुखे पराङ्मुखे सति सपदि तत्क्षणादारभ्य न त्वन्यदेति भावः । अतनुमनल्पमियदिति वक्तुमशक्यं दाहं सन्तापं तनुते, विस्तारयति प्रतिक्षणं विलक्षणतया आपादयतीत्यर्थः । तनोः शरीरस्य दाहमिति वा । उक्तं च श्रीहंसदूते-

“प्रभौ मुक्तापेक्षे व्रजति न हि को वा विमुखताम्” इति ।

अतो मयि प्रसीदेति भावः । एवं स्वमुखेन साक्षान्निवेदनात् लज्जापरित्यागः सूचितः ।

ध्यानलयेन पुनः परिकल्प्य भवन्तसतीव दुरापम् ।

विलपति हसति विषीदति रोदिति वञ्चति मुञ्चति तापम् ॥८

लज्जापगमानन्तरावस्थामाह- ध्यानेति । हे माधव ! सा राधा अतीव दुरापं दूतीप्रेषणादिबहुयत्नेनापि दुष्प्रापं भवन्तं त्वां ध्यानलयेन, ध्यानं नाम विषयान्तरपरिहारेण ध्येयवस्तुनि चित्तस्य स्थिरीकरणम् । तेन लय इष्टवस्तुमिलनं, तेन पुरः परिकल्प्य, अग्रे साक्षात्कृत्य विलपति, नाथ । चिरेण दृष्टोऽसि । कोपावेशेनातिदारुणत्वं कृतं मया पापिन्या, पुनरपि नेदृशं करोमि, इति विज्ञापयामि, कुरु मे प्रसादमिति सकरुणं वदति । ततस्त्वां मन्दमन्दमुपसर्पन्तं विभाव्य समागतः खलु मज्जीवातुरिति सञ्जातानन्दसन्दोहं हसति हसं करोति । ततः ससम्भ्रममासनं सन्त्यज्य अभ्युत्थानसमय एव तिरोहितं मत्वा । अनन्तरं रोदिति । समागतश्चेत् विरहदुःखितां मां किञ्चिदपि असम्भाष्य किमिति गत इति क्रन्दति । ततो वञ्चति, पुनरागत्य आशिलष्यन्तं विभाव्य वाम्येनापसरति । वनुर्गतौ प्रलम्बने च धातुः । चञ्चतीति पाठे स एवार्थः । ततस्तापं मुञ्चति । इदानीमेवासौ दुरवग्रहो वशीकृत इति विरहतापं त्यजति । क्षणं स्वस्थैव भवतीत्यर्थः । सर्वमेतद् विरहोन्मादचेष्टितमेवेति ज्ञेयम् ।

श्रीजयदेवभणितमिदमधिकं यदि मनसा नटनीयम् ।

हरिविरहाकुलवल्लवयुवतिसखीवचनं पठनीयम् ॥९

अथ कविर्वर्णितस्य गीतस्य निजोक्तिमध्येऽपि आधिक्यं सूचयन् आस्वादकान् प्रति उपदिशति । श्रीति । हे भक्तजनाः ! भवन्निर्यदि श्रीजयदेवस्य

भणितमधिकं यथा स्यात्तथा मनसा नटनीयम्, आवर्त्तनीयम्, अतिरमितास्वप्नित्य-
मित्यर्थः तदा हरिविरहेणाकुलाया वल्लवयुवत्याः श्रीराधायाः सखीनामप्यस्मिन्
इदं गीतं पठनीयमभ्यसनीयम् ।

आवासो विपिनायते प्रियसखीमालाऽपि जालायते

तापोऽपि श्वसितेन दावदहनज्वाला करालायते ।

साऽपि त्वद्विरहेण हन्त ! हरिणीरूपायते हा कथं

कन्दर्पोऽपि यमायते विरचयन् शार्दूलविक्रीडितम् ॥१०

सा त्वां विना क्वापि निवृत्तिमलभमाना अशक्यप्रतिकारां दशां
अनुभवतीत्याह- आवासेति । हे नाथ ! या त्वत्कृतबहुप्रयोपलालनवर्धितसौभाग्या
राधा, साऽपि त्वद्विरहेण तव दुरन्तविप्रयोगेन हन्त खेदे, हरिणीरूपायते ।
हरिणीरूपमिवाचरति । क्षीपोपाया शोचनीयावस्थामार्प्नोतीति भावः । तदनुरूपोप-
करणान्याह- आवासेत्यादिना । आवासो विचित्रमणिनिर्मितगीतनृत्यादिविविधसुख-
सङ्कुलनिजनिवासो विपिनायते । कण्टकशिलादिसंकीर्णभल्लूकादिनिनदादि-
भीषणारण्यमिव भवतीत्यर्थः । त्वद् विना दुःखजनकत्वात् । तथा
प्रियसखीमालाऽपि समानवयोरूपालङ्कारनिःसीमसौन्दर्यादिहार्दहृद्यसखीश्रेणिरपि
जालायते । जालमिव आचरति । अत्यहिताचरपशङ्कया जालवत् त्वरितवेष्टनात्
तथा तापोऽपि त्वत्प्रेमसौभाग्यप्रकाशकतया समुचितोदयः शान्त्ववादात्,
आश्वासनैर्हिमजलघनसारमलयजाद्युपचारैः सम्भावितप्रशमो हृत्कायसम्भवसन्तापोऽपि
श्वसितेन निरवधिनिःसृतबाधाद्योतकदीर्घोष्मनिःश्वाससमीरपेन दावदहनो वनवह्निस्तस्य
ज्वाला प्रज्वलनं तद्वत् करालायते, भयङ्करो भवतीत्यर्थः । ‘वने च वनवह्नौ च
दवो दावो प्रकीर्तितः’ इत्यमरः । यथा प्रखरपवनात् प्रज्वलितः वनाग्निरशक्य-
प्रतिकारः समीपस्थानामपि दाहकः स्यात् तथायमपीति भावः । ‘ज्वाला कलापायते’
इति क्वचित् पाठः स्पष्टार्थः । तथा कन्दर्पोऽपि कामिनीजनविविधविलासकौशल-
देशिकः कामदेवोऽपि ‘हा’ अतिकष्टं कथमिति महदन्याय्यं शार्दूलस्य व्याघ्रस्य
विक्रीडितं क्रीडां विशेषेण रचयन् यमायते, यम इवाचरति । व्याघ्रो यथा हरिणीं
गृह्णाति, विक्षिपति, विलोडयति, आजिघ्रति, अपसारयति, आसादयते, अनुमोदते,
अयमपि तथा कुर्वन् यम इव अतिदारुणः प्राणहरो भवतीत्यर्थः । ईदृशीं दुःसहां
तदीयावस्थां त्वमेव श्रोतुं समर्थः । तथाऽहमपि वक्तुम् । न त्वन्यो जन इति

भावः । पूर्वं यथा दावानलादिभयात् बहुशः रक्षितवानसि, तथेदानीमपि मन्मथभयाद्रक्षेति वस्तुध्वनिः ।

स्तनविनिहितमपि हारमुदारं सा मनुते कृशतनुरिव भारम् ।
राधिका विरहे तव केशव ॥ ध्रुवम् ॥ १

पुनस्तस्या विरहावस्थां विशेषेण वर्णयति, स्तनेत्यादिना गीतेन ।
देशाख्यरागेण गीयत इत्युक्तम् । अस्य रूपम्-

“अस्फोटनाविष्कृतरोमहर्षो निबद्धसन्नाहविशालबाहुः ।

प्रांशुः प्रचण्डद्युतिरिन्दुगौरः देशाख्यरागः किल मल्लराजः ॥ इति
तत्र प्रथमं तस्या विरहदौर्बल्यमाह, स्तनेति । हे केशव ! केशमाधुर्येण विमोहित-
राधाहृदयश्रीकृष्ण ! सा त्वत्प्रेमैकपरायणा राधिका तव प्रणयभङ्गदुःखानभिज्ञस्य
विरहे विविधवाधाविधायिजीवनसन्दोहपादके विप्रयोगे कृशतनुः प्रतिपच्चन्द्रलेखेव
क्षीणा सती स्तनविनिहितमपि हारं भारमिव मनुते । न युक्तेदानीं ते भूषणरिक्ततेति
सखीभिराग्रहेण वलयाद्यपेक्षया लघुभारं मुक्तांहारं त्वदुपहततया अतिस्पृहणीयं
स्तनोपरि विन्यस्तमात्रं न तु प्राप्तकण्ठदेशं चिरमूढगुरुभारमिव मन्यमाना
तूर्णमपसारयेति लपन्ती मूर्च्छितेव लङ्किता सखीजनान् आकुलयतीति भावः ।

सरसमसृणमपि मलयजपङ्कम् ।

पश्यति विषमिव वपुषि सशङ्कम् ॥ २

अन्यत् किं कथयामि, चन्दनाद्युपचारोऽपि अपचारयतीत्याह- सरसेति ।
विरहतापोपशान्त्यै सखीजनसुम्पादितं मलयजपङ्कं चन्दनानुलेपं सरसं द्रवसहितं
मसृणं सुस्निग्धमपि वपुषि गात्रे स्पर्शमात्रेण विषमिव सशङ्कं लब्धाधिकवेदनं यथा
स्यात्तथा व्यथाव्यञ्जकदृष्ट्या पश्यति मात्रम् । न च किञ्चिदपि वक्तुं शक्नोतीति
भावः ।

श्वसितपवनमनुपमपरिणाहम् ।

मदनदहनमिव वहति सदाहम् ॥ ३

एतदनन्तरावस्थामाह- श्वसितेति । अयि सरले ! कथमेवं खिद्यमाना
सखीजनं सन्तापयसि, समाश्वसिहि मुहूर्त्तमिति सखीगिरं निशम्य कथमेतासां
परिहासपात्रतां याता जीवामीति निर्वेदसूचकमनुपमपरिणाहमतीव दीर्घमित्यर्थः ।
‘परिणाहो विशालता’ इत्यमरः । सदाहं दाहं दाहसहितमत्युष्णमित्यर्थः । ईदृशं

क्षसितपवनं निःश्वाससमीरणं मदनदहनमिव वहति, धारयति । कामानलेनात्मानं
दिधक्षुरिव इति भावः ।

दिशि दिशि किरति सजलकणजालम् ।

नयननलिनमिव विगलितनालम् ॥ ४

पुनरवस्थान्तरमाह- दिशि दिशीति । अयि हितावमानिनि ! कथमधीरासि ।
जानीहि, विरहकातरमन्तिकमागतं प्रियमिति सखीवचनं यथार्थमवधारयन्ती सा
तत् दिदृक्षया दिशि दिशि प्रतिदिशं नयननलिनं नेत्रपद्मं किरति, विक्षिपति ।
किम्भूतं, जलकणजालेन सहितम् । दिदृक्षाद्विगुणितशोकाश्रुकणसंघपूर्णतयाऽति-
क्लान्तमित्यर्थः । किं वा जलकणजालेन सहितं यथा स्यात्तथानेत्रपद्मं किरति ।
कनिष्ठाङ्गुलिनखाग्रेणाश्रुबिन्दुप्रक्षेपपूर्वकं त्वदागमनमार्गं पश्यतीत्यर्थः ।
स्त्रीजात्यनुकरणमिदम् । किमिव, विगलितं खण्डितं नालं मृणालं यस्य तदिव ।
खण्डितमृणालं हि कमलं स्ववसहितं दिक्प्रक्षेपणसौकर्याय च भवतीति अभिप्रायः
त्वत्कोमलपदसुखविन्यासार्थं मार्गेषु वृन्तविहीनकमलैः शय्यां प्रकल्पयन्तीवं
त्वदागमनमपेक्षत इति भावः ।

अत्र नयनं नलिनमिवेत्युपमायां पूर्वपदार्थप्राधान्ये सजलकणजालमिति
नयनविशेषणम् । नयनमेव नलिनमिति रूपके उत्तरपदार्थप्राधान्ये विगलितनालमिति
नलिनविशेषणं सुगमम् ।

त्यजति न पाणितलेन कपोलम् ।

बालशंशिनमिव सायमलोलम् ॥ ५

अनन्तरचेष्टामाह- त्यजतीति । हन्त । याः खलु सख्यः प्राणसमा
भवन्ति, ताभिश्चेत् प्रतारिताऽस्मि, तर्हि किं करोमि, को वा अत्र प्रतिकारः इति
चिन्तासम्भृतचित्ता पाणितलेन कपोलं न त्यजति, न विमोचयति । सदा
पाणितलसक्तकपोला भवतीत्यर्थः । कीदृशं, अलोलं स्थिरम् । इदमयुक्तमिति
निरवच्छिन्नाश्रुजलाविलन्नतयाऽतिक्लान्तं गण्डमण्डलं कराश्रयं विना पतनशङ्कया
शनैः शनैः सखीभिः करतलात् विश्लेषितमपि न चलतीत्यर्थः । करतलासक्तकपोल-
मुपनयति किमिव सायं बालशंशिनमिव । करपिहिततया संध्यासमयपरिदृश्यमाना
कतिपयकलेन्दुमण्डलमिव दर्शनीयमित्यर्थः । अरुणवर्णत्वात् पाणितलस्य संध्यया
साम्यम् । पाणिपिहितत्वेन कपोलस्य बालचन्द्रेण । अथ वा सायंकाले पाणितलेन

कपोलं न त्यजति । दिवसस्तु महत्कष्टेन नीतः । कथं नेतव्येयं युगशतायमाना
रजनीति चिन्तयेति भावः ।

नयनविषयमपि किसलयतल्पम् ।

कलयति विहितहुताशनकल्पम् ॥ ६

अनन्तरचरितमाह- नयनेति । अयि खेदासहनगात्रि ! स्वप्नलब्धप्रियतम-
समागमकारिणीमिमां शय्यामधिशयाना क्षणमात्मानं विनोदयेति सखीभिर्यत्नेन
सम्पादितं किसलयतल्पं नवपल्लवशयनीयं प्रजागरदोषेण तदप्यसम्भावयन्ती
नयनविषयमपि आस्तां दूरे स्पर्शः । दृष्टिगोचरमात्रमपि विहितहुताशनकल्पं
कृतप्रज्वलनप्रक्षिप्तवस्तुभस्मसात् करणक्षमवहितुल्यं कलयति, मनुते ।
नवपल्लवानामरुणवर्पत्वात् विरहोद्दीपनत्वाच्च वह्निसाम्यम् ।

हरिरिति हरिरिति जपति सकामम् ।

विरहविहितमरणेव निकामम् ॥ ७

अनन्तरकृत्यमाह- हरिरिति । एवमुपचारेभ्यः निर्विद्यमाना सती सकामं
साभिलाषं निवगमं यथेष्टं च यथा स्यात्तथा हरिरिति हरिरिति जपति ।
सर्वदुःखापहारितया अन्वर्थसंज्ञं त्वामेव स्मृत्वा मुहुर्मुहुः कीर्तयतीत्यर्थः । केव
विरहेण विहितं सन्निहितं मरणं दशम्यवस्था यस्याः सेव । मरणे या मतिः, सा
गतिरिति सकामत्वम् ।

श्रीजयदेवभणितमिति गीतम् ।

सुखयतु केशवंपदमुपनीतम् ॥ ८

अथ गीतमुपसंहरति । श्रीरिति, इत्यनेन प्रकारेण श्रीजयदेवेन भणितं
वर्णितं गीतमिदं केशवस्य पदमुपनीतं तच्चरणयोः सख्या समर्पितमतिदैव्येन
तस्मै निवेदितमित्यर्थः सुखयतु । तं केशवं सुखीकरोतु, श्रोतृन्वा ।

सा रोमाञ्चति सीत्करोति विलपत्युत्कम्पते ताम्यति ।

भूयो ध्यायति सीदति प्रतपति क्षौणौ प्रमीलत्यपि ।

एतावत्यतनुज्वरे वरतनुः प्रोद्याति संमूर्च्छति

स्वर्वैद्यप्रतिम ! प्रसीदसि रसात् किन्तेन जीवेत्तदा ॥ ९

उपचारादिभिरसाध्यां यथोत्तरमुपचीयमानां राधाविरहवेदनां निरुपयन्ती
वाक्चातुर्येण श्रीकृष्णमुपालभते । सेति । हे स्वर्वैद्यप्रतिम ! अश्विनिकुमारवत्

सुचिकित्सक-। पक्षे अतिसुन्दर-। त्वं यदि प्रसीदसि, अनुगृह्णासि, तदा एतावति वक्तुमशक्येऽतनुज्वरेऽनल्पज्वरे विविधोपद्रवसंकुलतया अविदितस्वरूपे इत्यर्थः । अनल्पज्वरे पक्षे मन्मथज्वरे सा त्वत्प्रीतिप्रभावलब्धविविधवेदना वरतनुरनवद्याङ्गी राधा ते तव रसाद्यौषधात् पक्षे शृङ्गारात् किं न जीवेत् । अपि तु जीवेदिति छलोक्तिः । यद्वा ते रसात् अभिलाषात् सकाशात् उद्धूतेऽतनुज्वरे यदि त्वं न प्रसीदसि, उपेक्षसे तदा सा किं जीवेत् । न जीवेदित्यर्थः । वैद्यानामिदमहदयशो, यन्निजौषधादुदितव्याधिः स्वयमुपेक्षत इति भावः । वरतनुरिति अन्या तत्समाना नास्ति । अतस्तस्या रक्षणं युक्तमिति भावः । ज्वरोपद्रवानाह- रोमाञ्छति । पुलकाञ्छिता भवति, सीत्करोति, सीदति व्यथाव्यञ्जकशब्दविशेषं करोति । विलपति, विधिना किं विहितमित्यादि परिदेवनं करोति । उत्कम्पते, अतिशयेन कम्पते, यत्नेन अवष्टम्बिताऽपि कम्पं न जहातीत्यर्थः । ताम्यति, क्लान्तिमाप्नोति, भूयो ध्यायति, भवान् कथं लभ्य इति सा वारंवारं चिन्तयति । सीदति, उपायमलब्ध्वा विषण्णा भवति । ततो वैकल्यातिशयेन क्षौणौ प्रकर्षेण पतति । निश्चेष्टिता भवतीत्यर्थः । प्रमीलति, तन्द्रामुद्रितलोचना भवतीत्यर्थः । ततः प्रोद्याति, पुनरुत्थातुमिच्छति, तदसक्ता मूर्च्छति, मूर्च्छां प्राप्नोति, मन्ये मूर्च्छासख्याश्वासितेव कियत्कालं सुप्तेवाऽऽस्ते इति भावः ।

कन्दर्पज्वरसंज्वरातुरतनोराश्चर्यमस्याश्चिरं

चेतश्चन्दनचन्द्रमःकमलिनीचिन्तासु सन्ताम्यति ।

किन्तु क्लान्तिवशेन शीतलतरं त्वामेकमेव प्रियं

ध्यायन्ती रहसि स्थिता कथमपि क्षीणा क्षणं प्राणिति ॥१०

एतदेव पुनः प्रकारान्तरवर्णनेन द्रढयति- कन्दर्पेति । हे नाथ !

कन्दर्पसम्बन्धिनो विरहिजनेषु वर्धमाना ये ज्वरास्तेषां संज्वरः संघीभूतविविधशक्ति-युक्तसन्तापः । 'सन्तापः संज्वरः समा' इत्यमरः । तेनातुरातिपीडिता तनुः, तानवातिशयेन प्रतिक्षणाविष्टशङ्कापादकं शरीरं यस्याः, अस्या राधायाश्चेतः, चित्तं चन्दनचन्द्रमः कमलिनीनां, मलयजेन्दुपद्मिनीनां सकलसन्तापहरत्वेनाति-प्रसिद्धानामपि चिन्तासु, आस्तां तावद्दूरे दर्शनस्पर्शनादिकं प्रसङ्गादन्यकृतप्रस्तावो-दितस्मरपमानेषु चिरसन्तापमिति अदृष्टपूर्वां ग्लानिमाप्नोति । ननु एवं चेत् तर्हि कथं जीवति तत्राह- किन्तु क्लान्तिवशेन चन्दनादिस्मरपसञ्जातवलमवशेन शीतलतरं, तेभ्योऽपि

अधिकशीतलमेकमेव प्रियं निजावमानकारिणमपि असाधारणप्रेमविषयं त्वां ध्यायन्ती रहसि स्थिता ध्यानभङ्गशङ्कया सखीनामपि अविदिते स्थाने निवसन्ती सती, क्षीणा लावण्यमात्रविशेषा कथमप्यतिकष्टेन क्षणं प्राणिमिति श्रसिति, श्वासमात्राधिगम्यजीवना भवतीत्यर्थः । चन्दनादिशीतलवस्तूनां ध्यानेन ताम्यति चेत् तर्हि ततोऽप्यधिकशीतलस्य तव ध्याने कथं जीवतीत्याश्चर्यम् ।

क्षणमपि विरहः पुरा न सेहे

नयननिमीलनखिन्नया यया ते ।

श्रसिति कथमसौ रसालशाखां

चिरविरहेण विलोक्य पुष्पिताग्राम् ॥ ११

एवं दुरन्तदशमारूढायास्तस्या सम्प्रति जीवनप्रतीतिरस्माकं न जायत इत्याह- क्षणमिति । हे नाथ ! यया राधया पुरा पूर्वस्मिन् काले परमजीवातु भूतस्य ते तव विरहः क्षणमात्रमपि न सेहे, न सोढुं शक्यते स्म । क्षणमिति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । कीदृश्या, नयननिमीलनखिन्नया, हा कथं विधात्रा नयनयोर्निमेषो निर्मितो येन प्रियदर्शनं विहन्यते, इति नयननिमीलनमात्रेण प्राप्तखेदया, सा असौ चिरविरहेण पुष्पिताग्रां, पुष्पितोपरिभागां रसालस्य शाखां विलोक्य कथं श्रसिति, श्वासमात्रैकसम्बन्धजीवना सम्प्रति कथं वर्तते, न जानामीति भावः । आक्षेपोविभावना च ध्वनिः । छन्दोऽपि पुष्पिताग्रा ।

स्मरातुरां दैवतवैद्यहृद्य ! त्वदङ्गसङ्गमृतमात्रसाध्याम् ।

विमुक्तबाधां कुरुषे न राधामुपेन्द्रवज्रादपि दारुणोऽसि ॥ १२

अतिकठिनोऽसि त्वं यत् परमप्रेयस्यास्तस्या ईदृश्यवस्थां शृण्वन्नपि न द्रवसीति स्पष्टं भर्त्सयन्त्याह- स्मरेति । हे दैवतवैद्यहृद्य । दैवतवैद्यावश्विनीसुतौ ततोऽपि हृद्यः स्पृहणीयः, किं वा हे दैवत । हे वैद्य ! हे हृद्येति सम्बोधनत्रयम् । व्याधिपीडिते हि जने एषामवश्यमपेक्षणीयत्वात् । इन्द्रवज्रादुप अधिकम् उपेन्द्रवज्रं, तदपि चेत् ततोऽपि त्वं दारुणोऽसीति मन्ये । उपोऽधिकार्थः । कथमेव मन्यसे । यतः स्मरातुरां स्मरव्याधिपीडितां तां राधां मम सखीं विमुक्तबाधां बाधातो विमुक्तां न कुरुषे, ननु सिद्धमन्त्रौषधादिमन्तरेणासाध्यव्याधिमोक्षणं दुष्करमिति चेत्, तत्राह- त्वदङ्गसङ्ग एवामृतं, तन्मात्रेण साध्यां न तु मन्त्रौषधिप्रयोगप्रयत्नेन

इति भावः । मात्रं कात्स्न्येऽवधारणे' इत्यमरः । उप स्यादधिकार्थे च हीनार्थासन्नयोरपीति मेदिनी ।

वृष्टिव्याकुलगोकुलावनरसादुद्धृत्य गोवर्धनं

विभ्रद्वल्लववल्लभाभिरधिकाऽनन्दाच्चिरं चुम्बितः ।

स्निग्धः कामवशार्पितोऽधरतटे सिन्दूरमुद्राङ्कितो

बाहुः गोपशिशोस्तनोतु भवतां श्रेयांसि कंसद्विषः ॥१३

अथ कविः परमकल्याणगुणवारिधेः श्रीकृष्णस्य व्रजसम्बन्धिजनसामान्येष्वीदृक् प्रणयशालिता किमुत परमप्रेयसीभूतायां श्रीराधायामिति प्रकाशयन् कृष्णौदासीन्यशङ्काकलङ्कितान्तःकरणभक्तजनान् प्रति बोधयितुं श्रीगोवर्धनोद्धरणलीलामुपक्षिपन् तेन च तेषामाशिषं प्रयुञ्जानः उत्तरलीलावर्णनोत्सुकः सर्गमुपसंहरति वृष्टीति । गोपशिशोः श्रीनन्दनन्दनस्य कंसद्विषः कंसशत्रोर्बाहुर्वामभुजदण्डः भवतां श्रेयांसि मङ्गलानि तनोतु विस्तारयतु । कीदृशः, वृष्टिभिः इन्द्रकृतातिवृष्टिभिर्व्याकुलस्य गोकुलस्य, गोकुलस्थितजनमात्रस्यावने रक्षणे यो रसोऽभिलाषस्तस्मात् गोवर्धनं गिरिराजमुद्धृत्य विभ्रत् छत्राकारतया दधत्, पुनः कीदृशः, वल्लववल्लभाभिर्गोपललनाभिरधिकानन्दात्, तन्माधुर्यसौन्दर्यादिदर्शनोच्छलितप्रमोदाच्चिरं चिरकालमभिव्याप्य चुम्बितः । किं च स्निग्धः गुरुभाराक्रान्तोऽपि शोभायुक्त इत्यर्थः । अत एव ताभिः स्व स्वाधरतटे कामवशेनार्पितो योजितः सन् तासां ललाटसिन्दूरमुद्रयाङ्कितश्चिह्नितः ।

इति श्रीगीतगोविन्दमहाकाव्ये जयदेवकविरचितोऽमन्दमधुसूदनो नाम

चतुर्थसर्गः । अत एवायं सर्गोऽमन्दः सदा प्रेमसम्पन्नहृदयः मधुसूदनो यत्र स

इति नाम । तन्नामाऽयं सर्गः ।

॥ इति श्रीगीतगोविन्दव्याख्यायां रसिकरङ्गदाख्यायां चतुर्थसर्गः समाप्तः ॥

पञ्चमसर्गः

अहमिह निवसामि याहि राधामनुनयमद्वचनेन चानयेथाः ।

इति मधुरिपुणा सखी नियुक्ता स्वयमिदमेत्य पुनर्जगाद राधाम् ॥१॥

अथ कृष्णः सखीमुखात् तदार्त्तिश्रवणातिव्याकुलोऽपि स्वापराधचिन्तया-
ऽतिभीतः सहसा गमनेन तस्या मानः अतिगाढः स्यात्, इति शङ्क्या स्वयमगच्छन्
निजार्त्तिनिवेदनपूर्वकानुनयेन कोपशिथिलीकरणाय सखीं प्रेषितवान् इत्याह- अहमिति ।
हे सखि ! राधाविरहवृत्तान्तश्रवणपद्विगुणितशोकसाध्वससमुदितजडतया पदात् पदमपि
यातुमसमर्थोऽहमिह राधाप्रपयचेष्टादिस्मारकतया अतिसुरभिते वानोरकुञ्जे निवसामि,
त्वदनुनयप्रमुदितप्रियासमागमप्रणीताशावलम्बिजीवनतया यावत्त्वदागमनं
तिष्ठामीत्यर्थः । त्वं राधां प्रति याहि, त्वदागमनानन्तरं द्विगुणितोत्कण्ठाकृतविविधां-
निष्ठशङ्काकुलितां तामुद्जीवयितुं गच्छ । तथा मद्वचनेनानुनय । मद्वचनप्रतिरूपक-
कथनेन प्रार्थय । नाहमात्मनोऽवस्थां तव पुरतो निवेदयितुं विविच्य शक्नोमि ।
पश्यसि साक्षात् त्वमेव । यथा सा मामेकान्तनिष्ठुरं न जानाति, नाशङ्कते च, मद्
कैतवमङ्गीकरोति च । मत्प्रार्थनां तथा कुर्वित्यर्थः । यदि त्वत्प्रार्थनया प्रसीदति,
तदा अत्र आनयेथाः, आनयस्व । प्रार्थनायां विध्यादौ लिङ् । अत्र द्वयोरपि
प्राणरक्षणपुण्यभागिनी भवेति भावः । इत्यनेन प्रकारेण मधुरिपुणा श्रीकृष्णेन
नियुक्ता राधाप्रसादनविधावधिकृता सखी तत्कृतबहुगौरवद्विगुणितोत्साहा स्वयं
पुनरेत्य परावृत्त्यागत्य राधामिदं वक्ष्यमाणं जगाद । अवभाषे । सखीलक्षणं
यथा उज्ज्वलनीलमपौ-

“आत्मनोऽप्यधिकं प्रेमकुर्वाणाऽन्योन्यमच्छला ।

विस्त्रम्भिणी वयोवेशादिभिस्तुल्या सखी मता” इति ॥

अस्याः क्रिया यथा तत्रैव-

मिथः प्रेमगुणोत्कीर्तिस्तयोरासक्तिकारिता ।

अभिसारो द्वयोरेव सख्या कृष्णे समर्पणम् ॥

नर्माश्वासननेपथ्यं हृदयोद्घाटपाटनम् ।

छिद्रसंवृत्तिरेतस्याः पत्यादेः परिवञ्चनम् ॥

शिक्षासङ्गमनकाले सेवनं व्यजनादिभिः ।

तयोर्द्वयोरुपालम्भः सन्देशप्रेरणं तथा ॥

नायिकाप्राणसंरक्षाप्रयत्नाद्याः सखीक्रियाः ॥

दूतीलक्षणं तु यथा तत्रैव-

न विश्रम्भस्य भङ्गं या कुर्यात् प्राणात्ययेष्वपि ।

स्निग्धा च वाग्मिनी चासौ दूती स्याद् गोपसुभ्रूवाम् ॥ इति ।

अमितार्था निःसृष्टार्था पत्रहारीति सा त्रिधा ।

ज्ञात्वेङ्गितेन या भावं द्वयोरेकतरस्य वा ॥

उपायैर्मेलयेत्तौ द्वावमितार्था भवेदियम् ॥

विन्यस्तकार्यभारा स्यात् द्वयोरेकतरेण वा ।

युक्त्योभौ घटयेदेषा निःसृष्टार्था निगद्यते ॥

सन्देशमात्रं या यूनोर्नयेत् सा पत्रहारिणी ।

ताः शिल्पकारी दैवज्ञालिङ्गिनी परिचारिका ॥

धात्रेयी वनदेवी च सखी चेत्यादयो व्रजेत् ॥ इति ।

अत्रेयं सखीरूपा निःसृष्टार्था दूती ।

वहति मलयसमीरे मदनमुपनिधाय, स्फुटति कुसुमनिकरे ।

विरहिहृदयदलनाय, तव विरहे वनमाली सखि ! सीदति ॥ १

यद् जगाद तदेव प्रपञ्चयति, वहतीत्यादिना गीतेन । वराडीरागेण गीयत

इत्युक्तम् । अस्या रूपम्-

“विनोदयन्ती दयितं सुकेशी सुकङ्कणं चामरचालनेन ।

कर्णे दधाना सुरपुष्पगुच्छं वराङ्गनेयं कथिता वराडी ॥ इति ।

ततः वहतीति । हे सखि ! वञ्चनानर्हे राधे ! अनेन मद्बचनं सत्यमवधारयेति

सूच्यते । चिरप्रणयमनुरुद्धय अकारणकोपवशेन अन्तरितायास्तव विरहेण

तृतीयार्थे सप्तमी, वनमाली श्रीकृष्णः सीदति- विविधबाधाव्याकुलः संताप्यति ।

वनमालीत्यनेन त्वत्करगुम्फितवनमालाश्रासितहृदयः केवलं जीवतीति सूचितम् ।

कथय कथय, कथमकाण्ड एवातिगभीरस्य पुरुषप्रकाण्डस्य तादृशः अवसान

इत्यत आह- वहतीति । मलयसमीरे कौटिल्यापरपर्यायमालिन्यशालिमलयशैल-

सम्बन्धिमन्दमारुते, मदनं, निष्करणं विरहिजनदुरवस्थापादनैकपरायणं मन्मथम्

उपनिधाय पश्याद्य मम सामर्थ्यमिति साक्षित्वेन सहायत्वेन वा । समीपे स्थापयित्वा वहति सति अप्रतिहतगतिरित्या प्रसरति सति, किमर्थं, विरहिहृदयस्य कवचीभूतप्रियाकुचमण्डलवियुक्तहृद्वर्मणः दलनाय पीडनाय तथा कुसुमनिकरे, अहमेवास्य हृदयदलने प्रथमपौरुषं सम्पादयामीति अहमहमिकया कृतैकमत्यौ केतव्यादिप्रसूनसंघे स्फुटति सति, अन्तरामोदोद्भेदेन विकसति सति किं न सम्भवेदिति भावः ।

दहति शिशिरमयूखे मरणमनुकरोति ।

पतति मदनविशिखे विलपति विकलीकरोति ।। २

पुनस्तस्य दशाविशेषस्मरणसमुदितशोकगद्गदिकानिरुद्धकण्ठतया क्षणं स्थित्वा प्रयत्नेनात्मानं संस्तभ्य सातङ्गमाह- दहतीति । हे सखि ! शिशिरोऽतिशीतः मयूखः किरणो यस्य तस्मिन्, अखिलसन्तापहारिणि चन्द्रमसि दहति सति, दाहं जनयति सति, मरणमनुकरोति मरणसदृशीं मूर्च्छामावहतीत्यर्थः । किं वा मरणहेतुकं कञ्चन व्यापारं करोतीत्यर्थः । किं च मदनविशिखे पतति सति, जातावेकवचनम्, किं वा एकत्वं विवक्षितम् । एकस्मिन् विशिखे पतति सति किमुत पञ्चस्विति अर्थः, विलपति समीपस्थितचूतमुकुलपतने हृद्विध्यत् कामबाणभ्रमेणातिविह्वलः 'ह हतोऽस्मी'त्यादि विलापं करोति । तथा विलपन् समीपस्थितान् विकलीकरोति, व्याकुलयति ।

ध्वनितमधुपसमूहे श्रवणमपि दधाति ।

मनसि वलितविरहे निशि निशि रुजमुपयाति ।। ३

दैवापयातमूर्च्छानन्तरावस्थामाह- ध्वनतीति । हे सखि ! मधुपसमूहे, एकस्यापि मधुपानासक्तस्य चेष्टितं सुदुःसहं स्यात्, किमुत तेषां समूहे । निजोद्वेजनैकमत्यकृतसंघे इत्यर्थः । तस्मिन् ध्वनति, ध्वनिं कुर्वति सति, तं भ्रन्मथवज्रनिर्घोषं मन्यमानः किमशरणः करवाणीति श्रवणमपि दधाति । पाणिभ्यां कर्णौ आच्छादयतीत्यर्थः । किं च निशि निशि निशायाः क्षणे क्षणे इत्यर्थः, मनसि वलित उदीप्तः विरहः यत्र तादृशे सति, त्वत्सङ्गमाशाविघटनातिमांसल-वियोगदुःखे सतीत्यर्थः, रुजं पीडामुपयाति, दिवसापेक्षया अधिकमाजोतीत्यर्थः । निशायास्त्वत्सम्भोगयोग्यसमयत्वात् ।

वसतिविपिनविताने त्यजति ललितधाम ।

लुठति धरणिशयने बहुविलपति तव नाम ॥४

न च तस्य सुहृदादिसन्निधानात् दरोऽप्यस्ति, येन क्षणमात्रमपि आश्वासितो धैर्यमवलम्बते, इत्याह- वसतीति । हे सखि ! वनमाली ललितं धाम त्यजति, सङ्गीतसाहित्यादिरसविनोदशालिसुहृज्जनसङ्कुलतयाऽतिमनोहरं विविधमणि-संघटिततया नयनानन्दकरं गृहं त्वां विना बहुतरोद्वेजकं मत्वा मुञ्चति । तर्हि क्वाऽऽस्ते, विपिनविताने वनविस्तारे वसति । पिकमाकन्दादिबहुविधप्रतीपयुक्ततया एकस्यापि प्रदेशस्य क्षणमात्रमपि सुखहेतुत्वाभावात् विरहवैकल्येन क्षणमेकत्र वसन् पुनरन्यत्र पुनश्चापरत्र निवसतीति निमेषमात्रमपि कुत्रापि स्वास्थ्येन स्थातुं न शक्नोतीति । किं च धरणीशयने भूमिशय्यायां लुठति निमीलितलोचनो भूमौ पतितः, स्मृत्वा पार्श्वस्थितां त्वामवलोकयितुमुन्मीलितनेत्रस्तत्रापश्यन् ततः पार्श्वं परिवर्त्तयन् तत्राप्यपश्यन् एवं त्वद्दृक्षया पार्श्वयोः परिवर्त्तनावर्त्तनं मुहुर्मुहुः करोतीति भावः । ननु बहुवल्लवस्य इदं चेष्टितं कस्याश्चिदन्यस्य विरहेण भवेत्, कथं मद्विरहेण इति आशङ्क्याह- तव नाम बहुप्रकारेण विलपति । अपि निरनुरोधे राधे कथमसम्भाव्य एवं माऽऽगताऽसि । हे प्रिये ! वार्षभानवि ! नैतादृशमुपेक्षितुं युक्तोऽयं दुःखितो जनः । हे राधिके ! कथमकाण्ड एव ईदृशं नैष्ठुर्यं जातं सुशीलायास्तव, इत्याद्यनेकविधत्वन्नामग्रहणपूर्वं सकरुणं वदतीति भावः ।

भणति कविजयदेवे विरहविलसितेन ।

मनसि रभसविभवे हरिरुदयतुं सुकृतेन ॥ ५

एवं प्राणपरार्थनिर्मन्यनीयाचरणस्य निजप्रियतमस्य विरहवैकल्यश्रवणेन मूर्च्छितायां स्वसंख्यां तस्याः सख्या अपि वाक्स्तम्भो जायत इत्यनुस्मरन् कविः पदचतुष्टयेनैवं विरहं वर्णयन् गीतमुपसंहरति । भपतीति । विरहस्य, हरिविरहस्य विलसितं विलासस्तेन, इत्यम्भावे तृतीया । विरहविलसितरूपमित्यर्थः । गीतमिति शेषः । सहार्थे वा तृतीया । विरहविलसितेन सहितमित्यर्थः । कविजयदेवे भणति सति मनसि, आस्वादकानां चेतसि सुकृतेन तदास्वादजनितमहापुण्येन हरिरुदयतु, आविर्भवतु । सुष्ठु कृतेन वर्णितेन इति विरहविलसितविशेषणं वा । कीदृशे मनसि, तदास्वादोच्छलितहर्षस्य विभवाधिक्यं यत्र तादृशे ।

पूर्वं यत्र समं त्वया रतिपतेरासादिताः सिद्धय-

स्तस्मिन्नेव निकुञ्जमन्मथमहातीर्थे पुनर्माधवः ।

ध्यायन् त्वामनिशं जपन्नपि तवैवालापमन्त्रावलीं

भूयस्त्वत् कुचकुम्भनिर्भरपरीरम्भामृतं वाञ्छति ॥ २

एवं श्रीकृष्णस्य विरहार्तिविज्ञापनेन स्वसखीमपगतमानां विधाय पुनरभिसरणाय प्रसादाभिमुखीं कर्तुं तस्योत्कण्ठावस्थामाह- पूर्वमिति । हे सखि ! माधवः पूर्वं पूर्वस्मिन् काले कालस्य सन्निकृष्टत्वेऽपि विरहान्तरिततया चिरविप्रकृष्टत्वेन प्रतीयमानत्वात् पूर्वमित्युक्तम् । यत्र वासभवनसौभाग्यभाजि निकुञ्जे त्वया सम्भोगाभिलाषाभिव्यंजकविलासशालिन्या समं सार्धं रतिपतेः सिद्धयश्चुम्बनालिङ्गनादिसम्भोगानन्दसंदोहा आसादिताः प्राप्ता आसन्, तस्मिन्नेव निकुञ्जमन्मथमहातीर्थे, निकुञ्जस्य सङ्केतवसतितया मन्मथसम्बन्धिमहातीर्थत्वं झटिति तत्तत्कामनासफलसाधकत्वात् । पुनरपि भूयोविश्लेषरहितं तव कुचकुम्भयोर्ये निर्भरपरिरम्भा गाढाश्लेषास्त एव विरहसन्तापहन्तृत्वान्निरतिशयानन्ददातृत्वात् च अमृतं सुधा तत् वाञ्छति कामयते । भूयः प्रचुरं वाञ्छतीति वा । परिरम्भेति उपसर्गस्य घञ् मनुष्ये बहुलमिति दीर्घः । ननु अतिदुर्लभं हि वाञ्छितमिष्टदेवताराधनं विना तीर्थगमनमात्रेणापि कथं सिद्ध्येत् । अत आह- माधवः कीदृशः आनशं निरन्तरं त्वां ध्यायन् चिन्तयन्, त्वमेव तस्याभीष्टफलदात्री देवतेति अभिप्रायः । मन्त्रपुरश्चरणमन्तरेण ध्यानमात्रेणापि स्वेष्टदेवतापि झटिति कथं प्रसीदतीत्यत आह- तवैव । न त्वन्यस्या ये आलापास्त्वदाभिमुख्यसंपादकवचनानि, राधे ! माधवि ! माधवप्रियतमे ! गान्धर्विके ! राधिके ! इत्यादि रूपाणि, तान्यैव त्वत्प्रसादजनकत्वात् मन्त्राः, तेषामावलिः परम्परा, तां जयन्, प्रणयगौरवाभ्यामावर्तयन् एवेत्यर्थः । लोकेऽपि हि यथा कश्चन साधको यस्मिन् तीर्थे श्रेयः प्राप्तवान् तमेव तीर्थं पुनरभीष्ट-प्राप्त्यर्थं गच्छन् जातविश्वासतया जपादिकं करोति, तथायमपि प्राक्तनत्वत्सम्भोग-सुखसम्पादकप्रदेशं प्राप्य पुनरपि तथैवात्र तत्तत्सुखमनुभविष्यामीति द्विगुणितोत्कण्ठातुरो भवतीति भावः ।

रतिसुखसारे, गतमभिसारे मदनमनोहरवेशम् ।

न कुरु नितम्बिनि गमनविलम्बनमनुसर तं हृदयेशम् ।

धीरसमीरे यमुनातीरे वसति वने वनमाली ॥ ध्रुवम् ॥ ११

अपि नाम कदाचित् अन्यासक्तः स्यादत आह- नामेति । आनयामि
तामिति प्रतिज्ञया निर्गतायां मयि त्वदागमनबिलम्बमसहमानः नाम समेतं राधे !
हे प्राणेश्वरि ! इत्यादि त्वन्नाममुद्राङ्कितमित्यर्थः, तद् यथा स्यात् तथा, कृतसङ्केतम्,

अन्येनाविभाव्यमानाभिप्रायं निजावस्थाव्यञ्जकं मृदु श्रोत्रानन्दकरं च यथा स्यात्
तथा वेपुं वादयते ।

‘अयि सुधाकरमण्डल ! मण्डय त्वमटवीं मृदुपादविसर्पणैः ।

उदयशैलतटीनिहितेक्षणो ननु चकोरयुवा परितप्यते ॥’

इत्यादि वेपुगानेन त्वदागमनं प्रतीक्षते इति भावः । महाधूर्तः कदाचित् प्रतारणाय
एवं करोतीति चेत् तत्राह- ननु सम्बोधने- हे राधे ! किं वदामि तस्य
त्वदागमनोत्कण्ठातिशयं ते तव तनुसङ्गतेन पवनचलितं तनु सूक्ष्मं रेपुं धूलिमपि
बहु मनुते, श्लाघते । त्वदागमनसम्भावनया इति भावः । यद् वा बहु मनुते,
धन्योऽयं रेपुः, यः खलु तदङ्गस्पर्शातिसुभगस्य समीरणस्य स्पर्शसुखमनुभूय
सात्त्विकादुत्कम्पते । नेदं भाग्यं मम जातमिति भावः । ‘प्रश्नावधारणा-
नुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु’ इत्यमरः ।

पतति पतत्रे विचलति पत्रे शङ्कितभवदुपयानम् ।

रचयति शयनं सचकितनयनं पश्यति तव पन्थानम् ॥३

पुनरुत्कण्ठातिशयं वर्णयति- पततीति । हे सखि ! पतत्रे, पतत्रिणि
पक्षिणि, अवयवेनावयवी लक्ष्यते, पतति वृक्षात् भूमौ विशति सति तथा पत्रे
विचलति सति, पवनाघातेन सशब्दं शुष्कपर्णे चलति सति, किं वा पतत्पक्षि
पतत्रास्फालनेन पर्णे कम्पमाने सति शङ्कितं तर्कितं भवत्यास्तव, उपयानं, समीपागमनं,
यत्र तद् यथा स्यात्तथा, शयनं रचयति । औत्सुक्येन त्वदुपवेशाय शय्यां
सज्जीकरोतीत्यर्थः । तदनन्तरं त्वदागमनमपश्यन्, न खलु मया किञ्चित् एतन्मध्य
एवापराद्धम्, कथं परावृत्य गतेति सचकितनयनं भयसहितलोचनं यथा स्यात्तथा
तव पन्थानं त्वदागमनमार्गं पश्यति । औत्सुक्य-विषादयोः साङ्कर्यम् ।
भवदुपयानमिति ‘सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद् भावः’ इति पुंवद्भावः । ‘गरुत् पक्षछदाः
पत्रं पतत्रं च तनूरुहम्’ इत्यमरः । ‘पत्रं पलाशं छदनं दलं पर्णं छदः पुमान्’ इति च ।

मुखरमधीरं त्यज मञ्जीरं रिपुमिव केलिषु लोलम् ।

चल सखि ! कुञ्जं सतिमिरपुञ्जं शीलये नीलनिचोलम् ॥४

एवं प्रियस्य औत्सुक्यातिशयश्रवणेन सुप्रसन्नमुखीं समीक्ष्य सम्प्रति
अभिसारानुरूपं वेशमुपदिशति- मुखरमिति । हे सखि ! हितोपदेशविषयभूते
राधे ! मञ्जीरं नूपुरं त्यज, चरणात् बहिष्कुरु । किमर्थम्- यतो मुखरम् ।

चरणोत्क्षेपनिक्षेपयोर्वाचालत्वेन गमनसूचकातङ्कापादनमधीरं धीरतया धारयितुमशक्यम् । केलिषु लोलम्, रतिक्रीडासु निजस्थानपरित्यागेन यथा तथा सञ्चारितया रतिवेगप्रतिबन्धकमित्यर्थः । किमिव, रिपुमिव, अभीष्टविरोधित्वादिति भावः । एतत्प्रयोजनमाह- कुञ्जं कृष्णैकनिवासभूतं लतागृहं चल, अभिसर । जनसञ्चारशङ्कापरिहाराय कुञ्जं विशिनष्टि, कीदृशं, तिमिरपुञ्जेन गाढान्धकारेण सहितम् । अतो नीलनिचोलं शीलय, परिधेहि । नीलवर्णवगुण्ठनवस्त्रं विदधाना गौरकान्तिमुद्गिरन्तं निजदेहं तिरोधेहीति भावः । 'निचोलः प्रछदपटः' इत्यमरः । 'मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम्' इत्यपि ।

उरसि मुरारेरुपहितहारे धन इव तरलवलाके ।

तडिदिव पीते रतिविपरीते राजसि सुकृतविपाके ॥५

गमनानन्तरफलाविष्कारेण प्रोत्साहयति- उरसीति । हे पीते ! गौराङ्गि ! मुरारेरुरसि वक्षसि रतिविपरीते, विपरितरतिसमये राजसि, राजिष्यसि । वर्त्तमानसामीप्ये लट् । उरसि किम्भूते । उपहितो धृतो हारो मुक्ताहारो यत्र तस्मिन् । उपहतेति क्वचित् पाठः, तदा समर्पितो हारो यस्मिन् । तरला चञ्चला वलाका विसपंक्तिर्यत्र तादृशे, घने सुस्निग्धनीलमेघे तडिदिव, विद्युल्लेखेव, कस्मिन् सति सुकृतस्य बहुजन्मार्जितप्रेमलक्षणपुण्यपुञ्जस्य विपाके, फलोन्मुखत्वे सति, उरसो विशेषणं वा । तव सुकृतस्य फलरूपे इत्यर्थः । किं वा विपरीतरते-र्विशेषणमिदम् । चपलवकपंक्तियुक्तनीलमेघदर्शनीयहरिवक्षसि संचितपुण्य-फलायमानपुरुषायितरतिसञ्जातस्फुरणाद्विद्युल्लतेव शोभमाना तमानन्दयिष्यसीति भावः । 'वलाकावकपंक्तौ स्यात् वलाका विसकण्ठिका' इति विश्वः । 'पाकस्तु कीर्तितः स्वादे, परिणामे च दुर्गतौ' इति च ।

विगलितवसनं परिहृतरसनं घटय जघनमपिधानम् ।

किसलयशयने, पङ्कजनयने निधिमिव हर्षनिधानम् ॥६

पुनरुत्कण्ठातिशयवर्धनाय प्राह- विगलितेति । हे सखि ! किसलयशयने कोमलपल्लवशयनीयोपरि पङ्कजनयने त्वदङ्गशोभादर्शनोत्फुल्ललोचने श्रीकृष्णे जघनं कट्यधोभागं प्रदेशं घटय, योजय । कीदृशम्, कृष्णेन विगलितमुत्सारितं वसनं यस्मात्तत् । किञ्चिदावरणमसहमानेन तेनैव परिहृता रशना किङ्किणीयुक्तकाञ्ची यस्मात्तत् । अत एव अपिधानमावरणशून्यं तस्यैव हर्षस्य सन्तोषस्य निधानमास्पदम् ।

किमिव, निधिमिव । यथोद्धाटितो निधिः हर्षमातनोति, तद्वत् । ईदृशं जघनं तस्मिन् घटयन्ती आत्मानं सफलयेति भावः ।

हरिरतिमानी रजनिरिदानीमियमपि याति विरामम् ।

कुरु मम वचनं सत्वररचनं पूरय मधुरिपुकामम् ॥७

एवं प्रोत्साहितामपि वेशादिव्याजेन विलम्बितामालक्ष्य भेदगर्भप्रकारान्तरेण त्वरयति । हरिरिति- हे सखि ! हरिः स्पृहणीयरूपगुणतया सर्वचित्तहरः श्रीकृष्णः अतिमानी, अतिशयेन त्वां मानयितुं सम्मानयितुं शीलं यस्य सः एवं वर्तते इति शेषः । रजनिः, उभयोः संघटनसम्पादयित्री रात्रिः, इयमपीत्यूर्ध्वाऽवलोकनेन दर्शयति- इदानीमेव न तु विलम्बेन विराममवसानं याति, प्राप्नोति । रात्रिविरामं दृष्ट्वा अतिमानी स तु हरिः, 'सा नागता चेत्, नागच्छतु', सर्वकामिनीचित्तहरोऽस्मीति प्ररूढमानः सन्, अन्यमभिसरति चेत् किं भावीति भेदगर्भार्थोऽपि व्यञ्जकः । अतस्त्वत् प्रियैषिण्या मम त्वरासहिता रचनापरिपाटी यत्र तादृशं वचनं कुरु । स्विकुरु इत्यर्थः । किं तत् कथयेत्याह- मधुरिपोः श्रीकृष्णस्य कामं त्वत्सम्भोगाभिलाषं पूरय, पूर्णं कुरु । अन्यथा मधुर्वसन्तस्त्वद्विरहे रिपुर्भूत्वा तस्य दुःसहदुःखप्राप्तिनिदानं भविष्यतीति श्लिष्टमधुशब्देन आक्षेपोक्तिध्वनिता ।

श्रीजयदेवे कृतहरिसेवे भणति परमरमणीयम् ।

प्रमुदितहृदयं हरिमतिसदयं नमत सुकृतकमनीयम् ॥८

हे भक्ताः ! श्रीजयदेवे परमरमणीये निरुपममनोहरं पूर्वोक्तक्रमं भणति सति प्रमुदितं प्रकर्षेण मुदितमानन्दितं हृदयं यत्र तद् यथा स्यात्तथा हरिं नमत, नमस्कुरुत । कीदृशम्, अतिशयेन ज्ञासहितं किंवा, यावन्तः सदया देवा मनुष्यादयश्च सन्ति तानतिक्रामतीत्यतिसदयस्तम् । अनेन नमस्कारमात्रेणापि परमरहस्यप्रेमरसास्वादरूपां कृपां करिष्यतीति भावः । कथमस्येदृशं रमणीयवर्णनं शक्तिरित्यत आह- कीदृशे- कृता हरेः सेवा येन तादृशे, हरिसेवयैव ईदृशी शक्तिरिति भावः । अन्ये कथं तादृशं न सेवन्ते, अत आह- ईदृशं सुकृतं भक्तिलक्षणं भाग्यमस्यास्तीति सुकृतः, तस्यैव कमनीयमभिलषणीयं न त्वन्येषामिति भावः ।

विकिरति मुहुः श्वासानाशां पुरो मुहुरीक्षते

प्रविशति मुहुः कुञ्जं गुञ्जन् मुहुर्बहु ताम्यति ।

रचयति मुहुःशय्यां पर्याकुलं मुहुरीक्षते

मदनकदनक्लान्तः कान्ते ! प्रियस्तव वर्तते ॥३

पुनस्तस्य उत्कण्ठातिशयवर्णनेन प्रोत्साहयति- विकिरतीति । हे कान्ते ! कमनीयरूपगुणसम्पन्नतया कृष्णोत्कण्ठाविषयभूते ! राधे ! तव प्रियः निरुपाधित्वात् प्रणयविषयभूतः श्रीकृष्णः मदनस्य कदनेन पीडनेन क्लान्तः सन्तप्तः सन् वर्तते । क्लान्तत्वं विवृणोति- विकिरतीत्यादिना । अद्यापि नावाति सा, नागमिष्यति वा इत्यादि चिन्ताकुलो मुहुर्वारं वारं श्वासान् निःश्वाससमीरणान् विकिरति, विशेषेण मुञ्चति । तथा किमागतैव सा विनोदिनी, कुत्रचित् निलीनाऽऽस्ते इति आशां दिक्प्रदेशं पुरोऽग्रे पुनः ईक्षते, पश्यति । तथा कदाचिदन्यपथेन निभृतमागत्य कुञ्जे तिष्ठति वेति कुञ्जं मुहुः प्रविशति । तत्राप्यपश्यन् पुनर्बहिरागच्छति । पुनरन्तर्यातीति वारं वारं प्रविशति । तथा गुञ्जन् मुहुर्बहुं ताम्यति । अतिकठिना खलु राधा यदीदृशीं दशमापन्नमपि मां नानुकम्पते । तस्याः सखी चानृतभाषिणी, यया वञ्चितोऽहमित्यादि जल्पन् कदाचित् आगच्छन्ती श्रोष्यतीति अव्यक्तं बहुप्रकारं लपन् पुनः पुनः ताम्यति, ग्लानिमाप्नोति । तथा कलहंसकूजितं मञ्जीरशिञ्जितं विभाव्य त्वदागमनधिया शय्यां क्रीडातल्पं मुहुः रचयति । पुनः पुनः सज्जीकरोति । ततस्त्वामदृष्ट्वा पर्याकुलमुद्वृष्टदृष्टिप्रसरं यथा स्यात्तथा तरुलतादिकं मुहुरीक्षते । अहमशरणोऽस्मीति सकरुणमवलोकते इति भावः ।

त्वद् वाम्येन समं समग्रमधुना तिग्मांशुरस्तङ्गतो-

गोविन्दस्य मनोरथेन च समं प्राप्तं तमः सान्द्रताम् ।

कोकानां करुणस्वनेन सदृशी दीर्घा मदभ्यर्थना

तन्मुग्धे ! विफलं विलम्बनमसौ रम्योऽभिसारक्षणः ॥४

एवं स्वजीवितनाथस्य उत्कण्ठातिशयश्रवणेच्छलितप्रेमाधिनिमग्नचित्तायाः स्वसख्या राधाया वेशादिविलम्बमप्यसहमाना गमनसमयानुकूल्यमाह- त्वद् वाम्येनेति । हे मुग्धे ! यस्मादधुनाऽसौ सकलकारणसमवेतोऽभिसारस्य क्षणः समयः, अभिसारोत्सवः इति वा कारणसम्पन्नत्वात् । निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः' इत्यमरः । रम्यो रमणीयः स्पृहणीय इत्यर्थः । ततस्माद् विलम्बनं वेशप्रसाधनाङ्गमार्जनादिना विलम्बकरणं विफलं, फलविघातकमित्यर्थः । अभिसारक्षणस्य रम्यत्वे कारणान्याह- त्वद्

वाम्येनेत्यादिना । अकारणरोषवशीकृतचित्तायास्तव वाम्येन समं, प्रियान्तिकगमन-
विरोधितयाऽतिदारुणेन वक्रत्वेन सार्धं तथा गमनविघ्नकारितया अतिक्रूरकर्मा
तिग्मांशुः सूर्यः समग्रं साकल्येन अस्तं गतः । अदर्शनं प्राप्तः । सधर्मणोरनयोः
सहनिर्गमनमुचितमिति भावः । प्रायशस्तरूपीनां रात्रौ कोपशैथिल्यं, तत्रानङ्गस्योदयात् ।
उक्तं च-

परिपतति पयोनिधौ पतङ्गः, सरसिरुहामुदरेषु मत्तभृङ्गः ।

उपवनतरुकोटरे विहङ्गो युवतिजनेषु शनैः शनैरनङ्गः ॥ इति ।

तथा गोविन्दस्य, वशीकृतत्वत्सकलेन्द्रियवृत्तेः श्रीकृष्णस्य मनोरथेन, मयि
गाढानुरागिणी सा अवश्यमेवागमिष्यति, आश्लेषचुम्बनादिनाः मद्भिरहक्लेश-
मपनेष्यतीत्यादिवाञ्छया च समं तमः अन्धकारः सान्द्रतां त्वदभिसरपयोग्यनिविडत्वं
प्राप्तम् । तथा च दीर्घा बहुकालव्यापिनी मदभ्यर्थना तामवश्यमानयामीति
कृतप्रतिज्ञाया मम 'चल सखि ! कुञ्जमिति पूरय मधुरिपुकाम्' इत्यादिना प्रार्थना ।
कोकानां रात्रिविरहचक्रवाकांख्यपक्षिणां करुणस्वनेन दैन्यसूचकाव्यक्तशब्देन
सदृशी यातेति शेषः । निष्फले खलु ममोद्यमे इतः परं युवयोः कां दशां
द्रक्ष्यामि मन्दभाग्येति दैन्यव्यञ्जिका । कथमसौ मद्वचनं न गृह्णातीति
शोकगद्गदिका निरुद्धकण्ठतया अव्यक्तशब्दाच्चेति भावः ।

आश्लेषादनुचुम्बनादनुनखोल्लेखादनुस्वान्तज-

प्रोद्बाधादनुसम्भ्रमादनुरतारम्भादनुप्रीतयोः ।

अन्यार्थं गतयोर्भ्रमात् मिलितयोः सम्भाषणैर्जनितो

दर्पत्योरिह को न को न तमसि व्रीडाविमिश्रो रसः ॥५॥

कोपनायाः स्वयमभिसरणं लघुतापादकमिति शङ्कामन्थरितामालक्ष्य
उपायकुशला सखी चिरविरहोत्कण्ठयोर्निजनिजगौरवं संरक्षतोः अभिसरतोः
कामिनोर्वृत्तान्तकथनव्यपदेशेन गमनमुपदिशति, आश्लेषादिति । हे सखि !
इहाभिसारानुरूपे निविडतरे तमसि अन्धकारे अन्यार्थं गतयोः परस्परविरहा-
सहमानतया निजनिजदूतिकान्वेषणार्थं पर्यटतोर्भ्रमान्मिलितयोर्भ्रमणवशात्
ववचिदेकान्तस्थाने यदृच्छया मिलितयोः सङ्गतयोः परस्परसंश्लिष्टगात्रयोरित्यर्थः ।
ईदृशोदर्पत्योः कामिनोः कः को रसः आश्लेषादिशृङ्गारः व्रीडाविमिश्रो
लज्जासम्बलितो नेति न । अपि तु सर्व एव व्रीडासम्बलितोऽभूदिति अर्थः ।

व्रीडाविमिश्रो रसः को न को नाऽभूत् । अपि तु सर्व एवाभूदिति वा योजना ।
कथं परिचितिमनिश्चित्य सहसैवमाचरितमिति व्रीडाविमिश्रत्वम् । केषां रसानां
व्रीडाविमिश्रमित्यपेक्षायां तानाह- आश्लेषादित्यादि । प्रथममाश्लेषमालिङ्गनम् ।
तस्मादनु, अनन्तरं कपोलादिस्थले चुम्बनम् । तस्मादनु नखोल्लेखः स्तनजघनादिषु
नखाग्रचालनं, तस्मादनु स्वान्तजस्य मदनस्य प्रोद्बोधः प्रकर्षेणोदयः । तदनु
सम्भ्रमः, सुरतार्थं वैराग्यम् । तदनु रतारम्भः, सुरतव्यापारः, तदनु प्रीतयोः
सन्तुष्टयोस्ततः सम्भाषणैस्तत्कालोचितप्रेमसंलापैर्जानतोरन्योन्यस्वरूपं
निश्चितवतोरित्यर्थः ।

सभयचकितं विन्यस्यन्तीं दृशौ तिमिरे पथि

प्रतितरु मुहुः स्थित्वा मन्दं पदानि वितन्वतीम् ।

कथमपि रहः प्राप्तामङ्गैरनङ्गतरङ्गिभिः

सुमुखि ! सुभगः पश्यन् स त्वामुपैतु कृतार्थताम् ॥६॥

इति सकौतुकवृत्तान्तश्रवणोत्फुल्लवदनां तां गमनोद्यतां समालक्ष्याभीष्टफल-
सूचनेन प्रोल्लासयति, सभयेति । हे सुमुखि ! मानापगमे सुष्ठु लब्धप्रसादत्वात्
सुमुखीति सम्बोधनम् । सः त्वन्निष्ठसत्प्रपयशालितयाऽतिप्रसिद्धः सुभगस्त्वनिरूपम-
प्रेमेकविषयतया लब्धसौभाग्यः श्रीकृष्णः त्वां तन्नेत्रचकोरचन्द्रिकारूपां पश्यन्
सफलेन्द्रियवृत्तिर्दृगिन्द्रियवृत्तौ अध्यास्य साक्षात् कुर्वन् कृतार्थतामुपैतु । प्राप्नोतु ।
कृत्यकृत्यो भवत्वित्यर्थः । त्वां कीदृशीं, सतिमिरे पथि, तमसावृत्तमार्गे सभयचकितं
न खलु कोऽपि मां द्रक्ष्यतीति भयं, कथं सख्यैकसहाया व्रजामीति चकितं,
विस्मयः आभ्यां सहितं यथा स्यात्तथा दृशौ, विविधविभ्रमयुक्ते नेत्रे, कृष्णदर्शन-
लालसया किञ्चित् विषयान्तरमगृह्णन्त्यौ अपि निम्नोन्नतप्रदेशनिरीक्षणाय विशेषेण
न्यस्यन्तीं बलात् क्षिपन्तीमित्यर्थः । पुनः कीदृशीम्- प्रतितरु प्रतिवृक्षं मुहुर्वारं
वारं स्थित्वा कियदूरे कञ्चन वृक्षं निरीक्ष्य अयमेव सङ्केतकुञ्जचिह्नभूत इति
सत्त्वरगमनश्रान्तिवशेन तत्र तत्र स्थायं स्थायं श्रमलब्धस्तब्धतया गमनकुण्ठितानि
पदानि पादन्यासानि मन्दं सालसं वितन्वतीम् । मद्बचनगौरवरक्षणार्थं विस्तारेण
क्षिपन्तीमित्यर्थः । अत एव कथमप्यतिकष्टेन रहः एकान्तकुञ्जवसतिं प्राप्ताम् ।
रहःप्राप्तौ हेतुः- यतोऽनङ्गतरङ्गिभिरनङ्गतरङ्गचन्द्रिरनङ्गतरङ्गितैरिति पाठे, सञ्जाता-
नङ्गतरङ्गैरङ्गैरुपलक्षितं, दर्शनालिङ्गनचुम्बनसौरभाभिरामं नमोक्तिश्रवणादिषु

प्रत्येकमहमहमिकामुत्कूलयन्दिश्वक्षुरादिभिरवयवैः कलितकरावलम्बामिव
सङ्केतकुञ्जमुपनीतामिति भावः । अभिसारिकालक्षणं यथा-

‘याऽभिसारयते कान्तं स्वयं वाऽभिसरत्यपि ।

सा ज्योत्स्नी तामसी यानयोग्यवेशाऽभिसारिका ॥

लज्जया स्वाङ्गलीनेव निःशब्दाखिलमण्डना ।

कृतावगुण्ठा स्निग्धैका सखीयुक्ता प्रियं व्रजेत् ॥ इति ।

राधा मुग्धमुखारविन्दमधुपस्त्रैलोक्यमौलिस्थली

नेपथ्योचितनीलरत्नमवनी भारावतारान्तकः ।

स्वच्छन्दं व्रजसुन्दरीजनमनस्तोषप्रदोषश्चिरं

कंसध्वंसनधूमकेतुरवतात् त्वां देवकीनन्दनः ॥ ७

अथ कविरेवं सखीमुखेन तस्या अभिसारिकावस्थां निरूप्य वर्षयिष्यमाण-
विरहश्रवणातिव्याकुलितभक्तजनं प्रति समाश्वासयितुं श्रीकृष्णस्य तदेकतृष्णप्रेमतामनु-
स्मारयन् सर्गमुपसंहरति । राधेति । देवकीनन्दनः त्वां स्वच्छन्दं चिरमवतात्,
रक्षतात् । कीदृशः श्रीराधाया मनोहरमुखपद्मस्य मधुपस्तन्माधुरी लोलुपतया
भ्रमरायमाण इत्यर्थः । अनेन तदेकासाधारपप्रेमत्वम्, त्रिलोकस्थितजनशिरो देशस्य
नेपथ्योचितं भूषणयोग्यं नीलरत्नं, महेन्द्रमणिरूपः, अनेन सर्वाराध्यत्वम् । किं
वा ‘अहो मधुपुरी धन्या वैकुण्ठाच्च गरीयसी’ इत्याद्युक्तेस्त्रैलोक्यमणिस्थली
श्रीवृन्दावनं, तस्यालङ्कारयोग्यं नीलरत्नम्, व्रजसुन्दरीजनस्य मनसः परितोषाय
प्रदोषः रजनीमुखायमानः, अनेन नारीगपमनोहरत्वम् । किं च कंसध्वंसाय धूमकेतुः
कालाग्निस्वरूपः । यतोऽवनेर्भारावतारस्य अन्तःकारकः, अनेन महप्रतापित्वमिति ।

इति श्रीगीतगोविन्दे साकांक्षपुण्डरीकाक्षो नाम पञ्चमसर्गः ।

श्रीराधादर्शनाकांक्षासहितत्वात् साकांक्षपुण्डरीकाक्षनाभाऽयं सर्गः ।

॥ इति श्रीगीतगोविन्दव्याख्यायां रसिकरङ्गदाख्यायां पञ्चमसर्गः समाप्तः ॥

षष्ठसर्गः

अथ तां गन्तुमशक्तां चिरमनुरक्तां लतागृहे दृष्ट्वा ।

तच्चरितं गोविन्दे मनसिजमन्दे सखी प्राह ॥१

अथ कविस्तस्या वासकसज्जावस्थां सखीमुखेन वर्णयितुमुपक्रमते । अथेति । अथ विविधोपायप्रोत्साहनानन्तरं तां गमनोद्यतां राधां गन्तुमशक्तां प्रियमभिसर्तुं विरहपरिक्षीणाङ्गतया अस्पृष्टसामर्थ्याम् । एवं चेत् तर्हि मा यातु, तत्राह- चिरमनुरक्तां कृष्णदर्शनं विना क्षणमपि स्थातुमशक्तामित्यर्थः । एवं गन्तुं स्थातुं चासक्तां लतागृहे स्वयमुषितकुञ्जे दृष्ट्वा किं वा लतागृहे चिरमनुरक्तां तत्रैव कुञ्जे समागमाभिलाषिणीमवगत्य तदुभयोः सम्मेलनातिव्यग्रा सखी तस्याश्चरितं वासकसज्जावृत्तान्तं गोविन्दे प्राह प्रकर्षेणाह । कृष्णोऽपि कुतस्तत्र नागतवान्, यतो मनसिजमन्दे, कन्दर्पशराभिभूततया एकपदमपि चलितुमसमर्थे इत्यर्थः ।

पश्यति दिशि दिशि रहसि भवन्तम्,

तदधरमधुरमधूनि पिबन्तम् ।

नाथ ! हरे ! सीदति राधा, वासगृहे ॥ ध्रुवम् ॥ १

चरितं विवृणोति, पश्यतीत्यादिना गीतेन । इदमपि गुण्डक्रियारागिण्या गीयत इत्युक्तम् । प्रस्तुतश्रीराधावस्थासादृश्याभिप्रायेणात्र रागिणीयं प्रयुक्तेति ज्ञेयम् । रूपन्तु पूर्वमुक्तम् । पश्यतीति । हे नाथ ! अनुरक्तजनानुतापक । त्वयि अनुरक्ततया सन्ताप एवानुभूत इति भावः । नाथ ! नाध्याचञ्जोपतापैश्वर्याशिःपु धातुः । एवं चेत् तर्हि विवेकधैर्यवती सा कथं मय्यनुरज्यते, तत्राह- हे हरे ! इति तस्या विवेकधैर्यादिकं त्वमेवापहरसीति भावः । किं वा नाथ हरे इति एकपदम् । 'हरतेर्दृतिर्नाथयोः पशा'विति सूत्रात् नाथोपपदात् हरतेरिन् प्रत्ययः । पूर्वमागत्य नया बहुशः निवेदितामपि राधावस्थां समाकर्ष्यैव पशुवत् अकृतावधान इत्यर्थः । यद् वा हे नाथ ! हे स्वामिन् ! बहुशो दृष्टेऽपि त्वदसमीक्ष्यकारित्वे किञ्चिदपि उपालब्धुमशक्योऽसि इति भावः । ननु किमर्थमेवं कुप्यसे, तत्राह- सीदतीति, राधा त्वदेकाराधनपरा मम सखी वासगृहे त्वदागमननिश्चयेन क्रीडोचित-विविधोपहारयुक्तसङ्केतवसतौ सीदति । त्वामपेक्ष्य दुरवस्थामनुभवतीत्यर्थः । अवसादप्रकारमाह- पश्यतीति । सा रहसि एकान्ते दिशि दिशि प्रतिदिशं भवन्तं

त्वां पश्यति । कीदृशम्- तस्याः राधाया अधरसम्बन्धीनि, अत एव मधुराणि,
त्वल्लोभजनकानि मधूनि पिवन्तमास्वादयन्तम् । प्रगाढोत्कण्ठास्मृतिविशेषोऽयम् ।
यः खलु स्वाभीष्टतमं वस्तु साक्षादिवाविर्भावयति । यथाह श्रीहंसदूते-

कदाचित् वासन्ती कुधरभुवि धृष्टः सरभसं

हसन् पृष्ठालम्बी स्थगयति कराभ्यां मम दृशौ ।

दिधीर्षौ जातेर्ष्यं मयि सखि ! तदीयाङ्गुलिशिखां,

न जाने कुत्रायं व्रजति कितवानां कुलगुरुः ॥ इति ।

त्वदधरेति पाठे त्वच्छब्दोऽन्यार्थः । त्वदागमनविलम्बात् हेतोः अन्यस्या गोपस्त्रियः
अधरमास्वादयन्तं भवन्तमुत्प्रेक्ष्य सर्वदिक्षु यावन्ति रहःस्थानानि तत्र तत्र पश्यति,
विचिन्वतीत्यर्थः ।

त्वदभिसरणरभसेन वलन्ती ।

पतति पदानि कियन्ति चलन्ती ॥ २

एवं चेत्तर्हि कथमत्र नानीतां, तत्राह- त्वदिति । सखि ! कथमेवं खिद्यसे ।
उत्तिष्ठ ! गच्छावः प्रियसन्निधानमिति मद्बचनेनाङ्गीकृतस्वास्थ्या, त्वदभिशरणाय
त्वामभिसर्तुं यो रभसो वेगो हर्षो वा तेन वलन्ती शीघ्रमुत्थाय कृतमत्करावलम्बा
कियन्ति पदानि, कतिपयानि पदानि चलन्ती, गच्छन्ती सती पतति ।
गमनौत्सुक्यमपरित्यजन्ती एव निःसहतया भूमौ पतिता मूर्च्छिता एव जायते,
इत्यतः कथं तामानयामि तत् कथ्यतामिति भावः ।

विहितविशदविसकिसलयवलया ।

जीवति परमिह तव रतिकलया ॥ ३

तर्हि सम्प्रति कथं वर्तते, तत्राह- विहितेति । विरहदुर्वहानि मणिमण्डनानि
त्यक्त्वा विहितानि कृतानि विशदविसानां स्वच्छमृपालानां तथा किसलयानां पल्लवानां
च वलयानि कङ्कणाणि यया सा । इह जीवनसंशयापादकदशावसरे तद्हृदयसन्निधानं
मुञ्चतस्तव रतिकलया त्वन्मुखचन्द्रमदृष्ट्वा एव कथं कृतार्थतां गमिष्यामीति एवं
रूपा या रतिस्तस्याः कलया कौशलेन परं केवलं जीवति । न तूपायान्तरेणेति
भावः । त्वत्प्रीतिर्मरणमपि निरुणद्धि इति भावः ।

मुहुरवलोकितमण्डनलीला ।

मधुरिपुरहमिति भावनशीला ॥ ४

पुनरुत्कण्ठातिशयस्मृतिविशेषं वर्णयति, मुहुरिति । हे नाथ ! श्रूयतां तस्या उत्कण्ठाचरितम् । मुहुरवलोकितानि, कथमद्यापि नायाति निर्घृणः, यदर्थं सम्पादितानैतानीति वारंवारमीक्षितानि यानि मण्डनानि, वनमालादीनि, तैर्लीला प्रियानुकरणं यस्याः सा । अत एव मधुरिपुरहमिति भावनशीला । कृष्ण एवाहमिति त्वदभेदचिन्तनस्वभावेत्यर्थः । आस्तां तावत् स्वरूपचिन्तनेन, त्वदर्थसम्पादित-मण्डनवीक्षणध्यासेनापि प्राप्तत्वादेकात्मभावेति भावः । लीलालक्षणं तु-
'प्रियानुकरणं लीला रम्यैर्वेशक्रियादिभिः' । सा यथा छन्दोमञ्जर्याम्-

मृगमदकृतचर्च्चा पीतकौशेयवासा,
रुचिरशिखिशिखण्डाबद्धधम्मिल्लपाशा ।
अनृजुनिहितमङ्गे वेणुमुत्ववाणयन्ती
कृतमधुरिपुवेशा मालिनी पातु राधा ॥ इति ।

किं च श्रीदशमे-

कस्यांचित् स्वभुजं न्यस्य चलन्त्याहपरा ननु ।
कृष्णोऽहं पश्यत गतिं ललितामिति तन्मना ॥ इति ।
त्वरितमुपैति न कथमभिसारम् ।
हरिरिति वदति सखीमनुवारम् ॥ ५

पुनः स्मृत्यपगमानन्तरावस्थामाह- त्वरितमिति । हे नाथ ! दुर्वारदैव-
व्यापारान्तरिताभेदभ्रमा सा, कथं केन हेतुना हरिर्मद्विवेकधैर्यादिहरः श्रीकृष्णः
अभिसारं भद्रसतिं प्रति आगमनं त्वरितं नोपैति, न प्राप्नोति । अहंशक्ता न
गच्छामि । स तु समर्थ एव कथं तूर्णं नागच्छतीति सखीमनुवारं वदति । उन्मत्ता
एवोत्तरमनाकर्ण्य पुनः पुनः पृच्छतीत्यर्थः ।

श्लिष्यति चुम्बति जलधरकल्पम् ।

हरिरुपगत इति तिमिरमनल्पम् ॥ ६

पुनरुत्कण्ठातिशयचेष्टितमाह- श्लिष्यतीति । समागत एवायमिति
सखीसमाश्वासवचनं यथार्थमधिगम्य जलधरकल्पं नीलमेघसन्निभमनल्पं तिमिरं
गाढान्धकारं, हरिर्मत् सन्तापहरः श्रीकृष्णः उपगतः मामनुरोद्धुं मदन्तिकमागत
इति कदाचित् आलिङ्गति, कदाचित् चुम्बति । अनेन उत्कण्ठायाः पराकाष्ठा
दर्शिता भवतीति ।

भवति विलम्बिनि, विगलितलज्जा ।

विलपति रोदिति वासकसज्जा ॥ ७

ततश्चुम्बनालिङ्गनयोर्वैफल्यमवगत्य कथं भ्रान्ताऽस्मि मूढेति शोचन्ती,
भवति विलम्बिनि त्वयि विलम्बमाने सति विगलितलज्जा, लज्जामनादृत्य
इत्यर्थः । विलपति, हते इमे लोचने, याभ्यां नालोक्यते, तन्मुखारविन्दम् ।
दग्धोऽयमधरः, नास्वाद्यते येन तच्चुम्बनसुखम् । विफलं चेदं कुचमण्डलं येन न
प्राप्यते तदालिङ्गनपीडनमित्यादि सदैव वदति । रोदिति, हा नाथ ! कथमुपेक्षितेवाहं
वर्तिष्ये इति मुक्तकण्ठं क्रन्दतीत्यर्थः । कीदृशी, वासकसज्जा, वासकसज्जावस्थां
प्राप्ता । वासको नाम प्रियसङ्गमहेतुः । तदुक्तम्-

वारश्च ऋतुकालश्च प्रवासादागतस्तथा ।

प्रसादनमतुष्टायाः सन्तुष्टाया प्रसाधनम् ॥

नबोढाभ्युपपत्तिश्च षडेते वासकाः स्मृताः ॥ इति ।

वासकेन सज्जा वासकसज्जेति व्युत्पत्तिः । लक्षणन्तु-

कान्तागमनवेलायां भूषयेत् या मुहुर्मुहुः ।

केलिगृहमथात्मानं सा स्यात् वासकसज्जिका' इति ॥

अन्यच्च- स्ववासकवशात् कान्ते समेष्यति निजं वपुः ।

सज्जं करोति गेहं च या सा वासकसज्जिका' इति ॥

चेष्टा चास्याः स्मरक्रीडा सङ्कल्पो वर्त्मवीक्षणम् ।

सख्यां विनोदवार्ता च मुहुर्दूतीक्षणादयः ॥ इति ।

अत्र विलपति रोदिति विलपनरोदनयोः समसमयतानिरूपणेन द्वयोः परस्परकार्य-
कारणतासूचनात् श्लोकस्य प्रगाढत्वेनास्माभिः सान्त्वनावसरोऽपि न लब्ध इति
ध्वनितम् ।

श्रीजयदेवकवेरिदमुदितम् ।

रसिकजनं तनुतामतिमुदितम् ॥ ८

गीतमुपसंहरति- श्रीति । श्रीजयदेवकवेरुदितं वर्णितमिदं गीतं रसिकजन-
मतिमुदितमतिशयेन सन्तुष्टं तनुतां कुरुताम् ।

विपुलपुलकपालिः स्फीतसीत्कारमन्त-

र्जनितजडिमकाकूव्याकुलं व्याहरन्ती ।

तव कितवविधायामन्दकन्दर्पचिन्तां

रसजलधिनिमग्ना ध्यानलग्ना मृगाक्षी ॥२

न केवलमात्मनश्चिन्तयैव सा सीदति, किन्तु तव चिन्तयाऽपीत्याह-
विपुलेति । हे कितव ! धूर्त ! विरहक्षीणां तां रात्रौ वनमानायात्र निश्चिन्तोऽसीति
कितवत्वेन सम्बोधनम् । मृगाक्षी, अव्याजमनोहराङ्गी राधा, अनेन सा खेदयितुमर्हति
सूच्यते । तत्प्रेमसर्वस्वभूतस्य, तवामन्दा महती कन्दर्पसकाशात् या चिन्ता किंवा
अमन्दः अतितीव्रो यः कन्दर्पस्तत् सकाशात् या चिन्ता, अतिदारुणा खल्वहं,
यस्याः कृते सकललोचनलोभनीयमाधुर्यैकसारमूर्तिः खिद्यते । किं करोमि कृतपापा,
कथमाश्वासयामि मदर्थानुभूतमन्मथकदर्शनं परमसुकुमारमित्यादिरूपा भावना ।
तां विधाय, हृदि कृत्वा ध्यानलग्ना त्वयि समाहितसकलेन्द्रियवृत्तिः सती रसजलधौ,
अभिलाषसमुद्रे निमग्ना । मग्नं त्वामुद्धर्तुमिव नितरां मग्ना भवतीति भावः ।
अभिलाषस्य बहुवृत्तित्वात् जलधित्वेन रूपणम् । निमज्जनलक्षणमाह- कीदृशी
विपुला सर्वाङ्गसंचारिणी पुलकपालिः, रोमाञ्चश्रेणी यस्याः सा, स्फीतः समृद्धः
सीत्कारो यत्र तत् यथा स्यात्तथा । अन्तर्मनसि जनित उन्मूलो यो जडिमा जाड्यं
तेन । काकूरन्तःस्थितभावव्यञ्जकस्वरविशेषस्तथा व्याकुलं च यथा स्यात्तथा
व्याहरन्ती । घनस्वीत्कारान्विता गद्गदिकानिरुद्धकण्ठतया किमपि जल्पन्तीत्यर्थः ।
वर्तत इति शेषः । यद् वा स्वसख्या उत्कण्ठातिशयं विशेषेण वर्णयतीति
आभासः । हे कितव ! मृगाक्षी स्वतः अनुकम्पनीया राधा शृङ्गाररससर्वस्वभूतस्य
तव ध्यानलग्ना, निरवच्छिन्नभावनासक्ता सती अमन्दा बहुविधा या कन्दर्पसम्बन्धिनी
चिन्ता, त्वया सह सम्भोगचिन्तनं तां हृदि विधाय अभिलाषसमुद्रे नितरां मग्ना
भवतीत्यर्थः । अन्यत् समानम् । प्रेमसरलचितां तामेवमुत्कण्ठापयन् विनोदम्
आरभस इति तव कितवत्वं सत्यमेवेति भावः । रोमाञ्चादयः सात्त्विकाः ।

स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः ।

वैवर्ण्यमश्रु प्रलयः इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः ॥ इति ।

अङ्गेष्वभरणं करोति बहुशः पत्रेऽपि सञ्चारिणि ।

प्राप्तं त्वां परिशङ्कते वितनुते शय्यां चिरं ध्यायति ।

इत्याकल्पविकल्पतत्परचनासङ्कल्पलीलाशत-

व्यासक्ताऽपि विना त्वया वरतनुर्नैषा निशां नेष्यति ॥३

पुनश्च वासकसज्जावस्थां विशेषेणाह- अङ्गेष्विति । एषा वासकसज्जा-
वस्थामापन्ना वरतनुर्विरहक्षीणाऽपि अनपहतसौन्दर्या राधा त्वया विना त्वत्सङ्गमन्तरेणा-
तिदीर्घतमां निशां रात्रिमपि सम्भावनायां न नेष्यति, गमयितुं समर्था न भविष्यति
इत्यर्थः । अतो न जाने कां दशामवाप्स्यतीति भावः । तत् चेष्टितमाह- त्वदागमन-
सम्भावनया अङ्गेषु करचरणादिषु आभरणं वलयनूपुरादिभूषणं बहुशो बहुवारं
करोति । त्वन्नयनोत्सवापादकमिदं न भवतीति पूर्वधारितमपि अलङ्कारमुत्सार्य
पुनरन्यं, पुनरन्यतरं पुनरन्यतममिति बहुप्रकारं करोतीत्यर्थः । इत्याकल्पः ।
पत्रेऽपि किमुतान्यस्मिन्निति भावः । सञ्चारिणि सति पवनवशेन चलिते सति त्वां
प्राप्तं समीपमागतं परिशङ्कते । तर्कयतीति विकल्पः । 'तर्को विकल्पः शङ्का
च' इत्यभिधानम् । ततः औत्सुक्येनापर्यवसितमण्डनैव शय्यां शयनीयं वितनुते ।
सज्जीकरोति । इति तत्परचना । चिरं ध्यायति । भाविसम्भोगचेष्टितानि एवं
करोमि, एवं करोमीति चिन्तयति । इति सङ्कल्पलीलाशतम् । इत्यनेन प्रकारेणा-
कल्पविकल्पतत्परचनाः करोति । सङ्कल्पलीलाशतेषु व्यासवंतापि त्वया विना
रात्रियापनमसम्भवम् 'आकल्पवेशौ नेपथ्यम्' इत्यमरः । सङ्कल्पः कर्ममान-
समित्यपि । तत्पुं च शयनीये स्यात् तत्पुमद्रिकलत्रयोरिति विश्वः ।

किं विश्राम्यसि कृष्ण भोगिभवने भाण्डीरभूमोरुहे

भ्रातर्यासि न दृष्टिगोचरमितः सानन्दनन्दास्पदम् ।

राधाया वचनं तदध्वगमुखात् नन्दान्तिके गोपतो

गोविन्दस्य जयन्ति सायमतिथिप्राशस्त्यगर्भां गिरः ॥४॥

अथ कविरीदृशोत्कण्ठाभिवर्णनव्याकुलस्तस्या अभिसारपूर्ववृत्तान्तवर्णनेन
रसान्तरमुपक्षिपन् सर्गं समापयति । किमिति- गोविन्दस्य गिरो वाचो जयन्ति ।
कीदृशस्य सायं सन्ध्यासमये नन्दस्य स्वपितुः व्रजराजस्य समीपे अध्वगस्य
पथिकस्य मुखात् राधायास्तत् साभिप्रायवचनं गोपतः गोपायतः । गिरः कीदृश्यः,
अतिथेस्तस्यैव प्राशस्त्यं प्रशंसादिरूपं, तदेव गर्भोऽभिप्रायः, यासां ताः । तथा
किं तद् राधाया वचनमिति अपेक्षायामाह- किमिति । हे भ्रातः ! सोदर इति
अनुकम्पोक्तिः । भाण्डीरभूमोरुहे भाण्डीरनामकवटवृक्षे, अर्थात्तस्य तले किं
विश्राम्यसि, विश्रामं मा कृथा इत्यर्थः । अविश्रामे हेतुमाह- कीदृशे, कृष्णभोगिनां
कालसर्पाणां भवने निवासभूते, रात्रौ अत्र कालसर्पाः आगच्छन्तीत्यर्थः ।

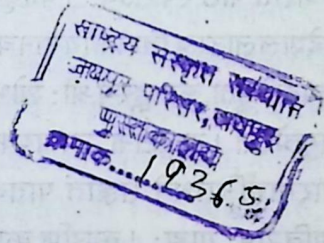
पक्षे कृष्णस्य सम्भोगव्रतीडास्पदे इत्यान्तरार्थः । तर्हि क्व यास्यामि, इतो दृष्टिगोचरं नातिदूरं सानन्दं कृष्णाधिष्ठितत्वादानन्दसहितं यन्नन्दास्पदं व्रजराजस्य मन्दिरम्, अनेन अतिथिविश्रामयोग्यत्वं सूचितम् । अत्रायं भावः, राधाया अभिप्रायमजानन् कश्चित् पान्थः समागत्य नन्दसमीपे कृष्णस्य समक्षं यथाश्रुतं कथितवान् । कृष्णस्तदभिप्रायं विदित्वा तत्कथनसमय एव तस्य प्रशंसावचनव्याजेन तत् वचनार्थं गुप्तं कृतवानिति ।

इति श्रीगीतगोविन्दे अकुण्ठवैकुण्ठनाम षष्ठसर्गः ।

अत एव अकुण्ठः प्रगल्भः वैकुण्ठो यत्र तन्नामाऽयं सर्गः ।

॥ इति श्रीगीतगोविन्दव्याख्यायां रसिकरङ्गदाख्यायां षष्ठसर्गः समाप्तः ।

-०-

सप्तमसर्गः

अत्रान्तरे च कुलटाकुलवर्त्मपात-

सञ्जातपातक इव स्फुटलाञ्छनश्रीः ।

वृन्दावनान्तरमदीपयदंशुदीपै-

र्दिक्सुन्दरीवदनचन्दनबिन्दुरिन्दुः ॥१॥

अथ तस्या विप्रलब्धावस्थां वर्णयितुं कविः कृष्णस्यानागमनशङ्कहेतुक-
चन्द्रोदयं वर्णयति । अत्रेति । अत्रान्तरे स्वप्राणेश्वरीश्रीराधायाविरहोत्कण्ठार्तिश्रवण-
द्विगुणितोत्साहं श्रीकृष्णं सखी यावन्नानीतवती, एतदभ्यन्तरे इन्दुः पूर्णचन्द्रः
अंशुदीपैः किरणप्रदीपैः वृन्दावनस्यान्तरं मध्यमदीपयत्, दीप्तं चकार ।
अंशुवृन्दैरिति पाठे स्पष्टोऽर्थः । कीदृशः, दिक्सुन्दर्याः प्राचीरमण्या वदनस्य
वदनैकदेशललाटस्य तिलकायमानचन्दनबिन्दुरिव दृश्यमान इत्यर्थः । किं च
स्फुटा व्यक्तीभूता कलङ्कस्य श्रीः शोभा यत्र सः । चन्द्रस्य पूर्णत्वात् कलङ्कस्य
स्फुटत्वमुत्प्रेक्षते । कुलटानां, उपनायकानुरागिणीनां कुलस्य समूहस्य वर्त्मपातेन
अभिसारमार्गनिरोधने सञ्जातं पातकं यस्य स इव । पातकसादृश्यत्वात्
कृतरोगविशेषः ग्राह्यः । कार्येण कारणमनुमीयते इति न्यायात् । यः खलु
पातकीभवति, सः कुष्ठादिरोगविशेषचिह्नितो भवति । धातूनामनेकार्थत्वात्, पातकस्य
निरोधार्थत्वम् । घात इति क्वचित् । तदा स्पष्टार्थः । फलोन्मुखकार्यस्य
विघातनाच्चन्द्रमसि कवेः परुषोक्तिरियम् ।

प्रसरति शशधरबिम्बे विहितविलम्बे च माधवे विधुरा ।

विरचितविविधविलापं सा परितापं चकारोच्चैः ॥ २ ॥

अनन्तरचरितमाह- प्रसरतीति । शशधरबिम्बे कलङ्किततया
परव्यसनसञ्जातप्रसादेन्दुमण्डले प्रसरति, विरहविषण्णराधामुखदर्शनसमुदितहर्षादिव
प्रकर्षेण सरति, उदयति सति, माधवे च विहितविलम्बे निजसौभाग्यातिभूमिका
निदानभूतायाः प्रियायाः प्रणयनिर्भरव्यापारादिदृक्षया आगत्य निलीनावस्थानेन
बुद्धिपूर्वं कृतविलम्बे सति, सा निर्निमेषतया कृष्णागमनं प्रतीक्षमाणा राधा विधुरा
सती कृष्णागमननैराशयसञ्जातवैक्लव्या सती उच्चैः मुक्तकण्ठं विरचितः कृतः
वक्ष्यमापात्मोपालम्भादिरूपविविधविलापो बहुप्रकारपरिदेवनं यत्र तद् यथा स्यात्तथा

परितापं साकल्येन तापं विषादं चकार । कृतवती । विप्रलब्धालक्षणम्-

“कृत्वा सङ्केतमप्राप्ते दैवाज्जीवितवल्लभे ।

व्यथमानान्तरा प्रोक्ता विप्रलब्धा मनीषिभिः ।।

निर्वेदचिन्ताखेदाश्रुमूर्च्छाभिः श्वसितादिभाक्” इति ।।

कथितसमयेऽपि हरिरहह न ययौ वनम् ।

मम विफलमिदममलरूपमपि यौवनम् ।

यामि हे ! कथमिह शरणं सखीजनवचनवञ्चिता ।। ध्रुवम् ।

विलापप्रकारमाह- कथितेत्यादिना गीतेन । गौरीरागेण गीयत इति प्रयुक्तायाः गुण्डक्रियारागिण्याः सपत्नीत्वप्रसङ्गादस्यास्तत्समीपावस्थानस्य युक्तत्वात् साधूक्तम् । कथितेति । अतिदुःखिततया सर्वेषामपि ताताम्बाभ्रातृ-बान्धवादीनां सम्बोधनाय हे इत्युपक्रम्य तेषां तादृशदशाभिज्ञानाक्षमतया, किं ते कुर्युरिति सूचनाय विशिष्य सम्बोधनम् । अतोऽदृष्टसम्भावितदैवमात्रादीन् प्रति स्वगतसम्बोधनम् । हे मयि दयालं वो देवादयः । इह दशावसरे कं शरणं यामि, यतः प्राणतुल्यसखीजनस्य वचनेनार्थशून्यप्रलोभनरूपेण वञ्चिता, प्रतारिताऽहम् । अतो नास्ति अवलम्बनं प्रतिकूलात्मीयाया इति भावः । कथं वञ्चिताऽसि, समयः प्रतीक्षतामिति चेत् तत्राह- कथितेति । कथितसमयेऽपि मामतिदुःखितामनवधार्य स्वतो नागत इति किं वदामि । अपि तु सखीमुखेन उक्तेऽपि सङ्केतसमये हरिर्मद्वैर्यादिसर्वस्वापहारचातुरीधुरिणः श्रीकृष्णः, सङ्केतस्थानं तु दूरे तिष्ठतु, वनं जनसञ्चारादिप्रतिबन्धकरहितं विपिनमपि न ययौ । नागतवानित्यर्थः । परितापमेवाह- अहह । अतिकष्टं मम तदुपेक्षिताया इदं तदर्थमेव परिष्कृतममलं लावण्यं जाज्वल्यमानरूपं तथा यौवनमपि तदभिमततया धन्यत्वेन सम्भावितम् । तारुण्यमपि विफलं निष्प्रयोजनमित्यर्थः । सखीप्रेषणादिना प्रारब्धसमागमकार्यस्यानिर्वाहत् उदितेन विधादेन हतापजननात् अनौचित्यापरपर्याय-दैन्यध्वनिः ।

यदनुगमनाय निशि गहनमपि शीलितम् ।

तेन मम हृदयमिदमसमशरकीलितम् ।। २

हन्त ! सखीवचनविश्वासेन एव दुर्विदग्धया मयाऽऽपादितोऽयमनर्थः इत्याह- यदिति । पूर्वं खलु हे सख्यो ! दुरासदोऽयमिति, वञ्चकोऽयं बहुवल्लभोऽयमिति

बहुधोदीरितोऽपि मया, त्वयैव निरुपाधिप्रेमवानसौ, त्वामपेक्ष्य एव पुरतः एवाभिसरन्
निकुञ्जे वसति । कथमसौ वञ्चक इत्यादिवचनैः सत्यतया प्रतीयमानैः यदनुगमनाय,
यस्यानुसरणाय निशि तमिस्त्रायां गहनमपि झिल्लीझङ्कारादतिभीषणं दुर्गमविपिनम्
अपि, किं वदामि, मया गतमिति, अपि तु शीलितं, निजगृहदाधिक्येनालोचितमित्यर्थः ।
तेन कृष्णेन निःसहायाया ममेदमसम्भावितमनोरथपरीततयाऽतिमूढं हृदयं
चित्तमसमशरेण दुर्बोधमन्मथेन कृत्वा कीलितम्, खण्डितं कारितमिति अर्थः ।

मम मरणमेव वरमिति वितथकेतना ।

किमिह विषहामि विरहानलमचेतना ॥३

एवं सखीषु दोषं समारोप्य सनिर्वेदमाह- ममेति । प्रियकृतप्रणयभङ्गतया
लज्जितजीवनाया मम वञ्चकसखीजनपादपतनादिदैव्यापेक्षया मरणमेव वरम्,
श्रेष्ठम् । कथमेव निर्विण्णासि, इत्यतः आह- श्रीकृष्णागमनाभावादतिवितथम्-
अतिशयेन व्यर्थं केतनं तदर्थसम्पादितविविधोपहारान्वितवासगृहं यस्याः ।
अतोऽचेतना, पूर्वोपायान्तरविचारमूढतया शून्यहृदया अहमिह दशायां विरहानलं
विच्छेदाग्निं किं विषहामि, किमर्थं कल्पितधैर्यावलम्बनेनात्मानं कदर्थयामीत्यर्थः ।

मामहह विधुरयति मधुरमधुयामिनी ।

कापि हरिमनुभवति कृत-सुकृत-कामिनी ॥४

केवलमत्र नागतमात्रमिति न, किन्तु अतिचञ्चलोऽन्यां कामपि रमयतीत्याह-
मामिति । कापि मदपेक्षयाधिकसौभाग्यवती कृतमनुष्ठितं सुकृतं प्रेमलक्षणपुण्य-
विशेषो यया सा चासौ कामिनी श्रीकृष्णसम्भोगभाग्यशालिनी रमणीत्यर्थः, हरिं
निजचित्तानुरञ्जनचतुरकृष्णमनुभवति । तेन क्रीडासुखमास्वादयतीत्यर्थः, मां तु
मधुरा, कृष्णसम्भोगसुखौचित्यसम्भावनयाऽतिस्पृहणीया मधुयामिनी,
विविधोन्मादहेतुवसन्तसम्बन्धिनी रात्रिरहह, कष्टं विधुरयति, विकलयति । 'विधुरं
विकलेऽपि च' इति विश्वः । अतो मरणमेव श्रेयः इति भावः ।

अहह कलयामि वलयादिमणिभूषणम् ।

हरिविरहदहनवहनेन बहुदुष्णम् ॥५

एवं निजनाथस्यासक्तत्ववितर्कद्विगुणितविरहसन्तापेन निजाङ्गभूषणं
निन्दन्त्याह- अहहेति । यदर्थं वलयादिमणिभूषणं कङ्कपप्रमुखरलालङ्कारं कलयामि,
तस्यान्यासक्तं जानन्त्यपि धारयामि, अतः निर्लज्जाऽहमिति खेदद्योतकाऽहहशब्दः ।

कीदृशं, यतो हरिविरह एव अतिसन्तापकत्वात् दहनः अग्निः, तस्य वहनेन धारणेन हेतुना बहूनि दूषणानि यस्य तत्, विरहसन्ताप्तायाः खलु मृणालाद्याभरण-मुचितम् । न तु रत्नाभरणमिति दूषणत्वम् । एतेषां विरहाग्निसन्दीपकत्वादिति भावः ।

कुसुमसुकुमारतनुमतनुशरलीलया ।

स्रगपि हृदि हन्ति मामतिविषमशीलया ॥ ६

मपिभूषणं किं दूषयामि, 'प्रभौ मुक्तापेक्षे व्रजति न हि को वा विमुखताम्' इत्यनुसारेण हृदि स्थिता मालाऽपि वैरायत इत्याह- कुसुमेति । हृदि वक्षसि स्थिता स्रक् पुष्पमालाऽपि अतनुशरलीलया मां हन्ति, हिनस्ति, हन्ति चेत् वेधः कथं न लक्ष्यते, अत आह- अतिविषममतिशयेन वक्रं शीलं स्वभावो यस्यास्तादृश्या, अतनुशरलीलयाऽनङ्गबाणविलासेन हन्ति । अन्ये हि बाणाः क्षतं कृत्वा व्यथयन्ति । अनङ्गसम्बन्धिनस्तु क्षतमकृत्वा एव मर्माणि भिन्दतीति विषमत्वम् । यथाह-

अपूर्वेयं धनुर्विद्या मन्मथस्य महात्मनः ।

शरीरमक्षयं याति भिनत्यन्तर्गतं मनः ॥

इति कुसुमस्रक्सम्बन्धिनीं व्यथां कथं न सहसे, अत आह- मां कीदृशीं, कुसुमादपि सुकुमारा कोमला तनुर्यस्यास्ताम् । अतस्तत् सहनसामर्थ्यं नास्तीति भावः ।

अहमिह वसामि न विगणितवनवेतसा ।

स्मरति मधुसूदनो मामपि न चेतसा ॥ ७

अभीप्सितवैफल्येनानुशोचति- अहमिह वसामीति । अहं तद्दर्शनाशादग्ध-हृदया, इह सङ्केतस्थाने समयावधिशून्यं वसामि । कीदृशी, न विगणितो नादृतो वनवेतसोऽतिभीषणसत्त्वनिवासभूतदुर्गमकष्टकारण्यसम्भववानीरवृक्षो यया सा । नन्वरागिण्या इयमेव अनुरागस्यातिभूमिता, यावत् तदागमनम्, अवस्थानमित्या-शंक्याह- मधुसूदनः श्रीकृष्णः, आस्तां तावद्दूरे, विरहदुःखिताया मम, प्रणयोपलालनं मां चेतसापि न स्मरति । अहो मे दौर्भाग्यमिति भावः । अत्र मधुसूदनपदोपन्यासेन मधुपः यथा धुतुरादिषु समासय्य पद्मिनीं विस्मरति, तथायमिति शिलष्टार्थः ध्वनितः ।

हरिचरणशरणजयदेवकविभारती ।

वसतु हृदि युवतिरिव कोमलकलावती ॥ ८

हरिचरणेति । हरिचरणौ एव शरणं यस्य तस्य जयदेवकवेर्मम भारती ईदृक् वर्णनरूपा वाणी हृदि चेतसि वसतु भक्तानामिति शेषः । तैरास्वाद्या भवत्वित्यर्थः । केव, युवतिरिति । युवतिर्यथा यूनां हृदये सदा वसति, तद्वत्, कीदृशी कोमलकलावती भारती, पक्षे कोमला माधुर्यगुणयुक्ता कलावती, साहित्य-सङ्गीतकलाशालिनी, युवतिपक्षे मृदुलाङ्गी रतिकलायुक्ता । अत्र युवतिरिवेति स्त्रिया विटानामिव साधुवार्त्तवत् बोद्धव्यम् ।

तत् किं कामपि कामिनीमभिसृतः किं वा कलाकेलिभि-
र्वद्धो बन्धुभिरन्धकारिणि वनाभ्यर्णे किमुद्भ्राम्यति ।

कान्तः क्लान्तमना मनागपि पथि प्रस्थातुमेवाक्षमः

सङ्केतीकृतमञ्जुवञ्जुललताकुञ्जेऽपि यन्नागतः ॥ ३

एवमात्मानमुपालम्भ्य सम्प्रति श्रीकृष्णस्यानागमनहेतून् तर्कयति । तत् किमिति । कान्तः, मादृशजनकामनापरिपूरणचतुरः कृष्णः, किं वदामि मम गृहमिति सङ्केतीकृते द्वयोः समागमस्थलतया अभिमतेऽपि मञ्जुवञ्जुललताकुञ्जेऽपि मनोहरवानीरलतागृहेऽपि यद् यस्मात् नागतः, तत् तस्मात्तर्कयामि, कामपि कामिनीं बहुदिवसोपचितातिप्रौढसम्भोगतृष्णावतीं युवतिमभिसृतः किम् । मत्प्रेमनियन्त्रितोऽसौ मां वनमानाय्य कथमन्यामभिसरिष्यतीति विचिन्त्य हेत्वन्तरमाशंकते । किं वा बन्धुभिर्भाविबन्धनचतुरैः प्रियनर्मसखैः कलाकेलिभिः गीतनृत्यादिविनोदकौतुकैः करणैर्वद्धो निरुद्धो मद्विरहोत्कण्ठातुरस्य प्राप्ताभिसारसमये तदपि न घटत इति अत्रापि अपरितुष्यन्ती पुनर्हेत्वन्तरं तर्कयति । मामभिसरन्, अन्धकारिणि, नीरन्ध्रतरुशाखाच्छन्नतया ज्योत्स्नाप्रवेशाभावात् तमोयुक्ते वनाभ्यर्णे घनतरु-संघटतयाऽव्यक्तमार्गे विपिनोपकण्ठे पन्थानमविदित्वा भ्राम्यति । पर्यटति किमु । अधिगतनिखिलमार्गतत्वातिनिपुणसखीसहितस्य स्वयमपि बहुशः परिचितवृन्दावना-खिलमार्गप्रवेशस्य चतुरशिरुमणेस्तस्य कुतो मार्गाज्ञानेन भ्रमणमित्यत्रापि अपरितुष्यन्ती, विदितं खलु मद्विरहक्षीणतया सुकुमारैकसारः पदात् पदमपि यातुमशक्त इति । यत्पूर्वं सखीमुखात् श्रुतं, तेनैव नागत इत्याशयेनाह-क्लान्तमनाः । सन्तप्तचित्तः पथि मार्गे मनाक् स्वल्पमिति प्रस्थातुमागन्तुमक्षमोऽसमर्थ एव नागत इति, हाहा किमत्र विधेयमिति भावः ।

अथागतां माधवमन्तरेण सखीमियं वीक्ष्य विषादमूकाम् ।

विशङ्कमाना रमितं कयाऽपि जनार्दनं दृष्टवदेतदाह ॥ ४

एवं जीवितनाथस्यागमनविलम्बेनातिव्याकुलाया राधायाः प्रणयोत्तरङ्गभूतेषु असम्भवोक्तकदम्बमुदघाटयितुं कविरुपक्रमते । अथेति । अथ श्रीराधाया वितर्कानन्तरं सखीमवश्यमेवासौ श्रीकृष्णं समानीय मद्विरहदुःखमपनेष्यतीति सम्भावितां सहचरीं माधवमन्तरेण आगतां, कृष्णं विनोपस्थितां विषादमूकां 'समानीतः खलु मज्जीवनौषधि'रिति बहुशः पृच्छ्यमानापि कृष्णागमनगोपनाय कल्पितविषादेन मुखवैवर्ण्यमभिनीय तूष्णीं स्थितां वीक्ष्य, अश्रुभरितनेत्रमार्जनपूर्वं दृष्ट्वेयं विविधशङ्काकुलिता राधा, पूर्वपक्षान्तरोद्भावनेन निराकृतमपि तत् किं कामपि इति प्रथमपक्षवितर्कं निश्चिन्वाना जनार्दनम् 'अर्द' हिंसायां धातुः अनुरक्तस्त्रीजन-हिंसनैकपरायणं श्रीकृष्णं कयापि सरसातिप्रगल्भया कामिन्या रमितं, सम्भोगवशीकृतं विशङ्कमाना सम्भावयन्ती दृष्टवत् उपपन्नमिव एतद्वक्ष्यमाणमाह, वदति स्म ।

स्मरंसमरोचितविरचितवेशा,

गलितकुसुमदरविलुलितकेशा ।

काऽपि मधुरिपुणा विलसति युवतिरधिकगुणा ॥ ध्रुवम् ।

यदाह तत् विशदयति- स्मरेत्यादिना गीतेन । तत्र स्मरेति । काऽपि लोकोत्तरसौभाग्यसम्पन्ना युवतिः विविधसुरतसम्पादनैकनिदानयौवनधन्या तरुणी, अधिकगुणा, मदपेक्षयाधिकगुणा यस्याः सा, कामशास्त्रोदितातिप्रौढरतिकलाभ्यास-कुशलेत्यर्थः । मधुरिपुणा विकटबन्धरचितविविधरताटोपपटीयः पुरुषरत्नेन कृष्णेन विलसति, स्वाभीप्सितसुरतसुखमनुभवतीत्यर्थः । रतिप्रौढं पुरुषायितेन प्रतिपादयति, स्मरेत्यादि सप्तभिः- कीदृशी, स्मरसमरः, परस्परसुरतसम्मर्दः, तस्य उचितमनुरूपं यथा भवति तथा विरचितः, कृतो वेशो यया सा । सुरतसम्मर्दानुगुणपरिमितमणि-भूषणमसृणतरचतुःसमानुलेपनसुदृढकेशप्रसाधनकर्पूररजः सहितताम्बूल-चर्वणादिसम्पादिताङ्गशृङ्गारेत्यर्थः । पुनः कीदृशी, गलितानि कचाकर्षणादि-बन्धविशेषोपयुक्तगात्रपरिवर्तनादिना स्रस्तानि कुसुमानि यस्मात्, तादृशः । दरविलुलितः, श्लथन्, स्कन्धदेशावधिपतित इत्यर्थः । तादृशः केशः, कुन्तलबन्धो यस्याः, सा । दरविलुलितत्वन्तु मध्ये मध्ये यथा तथा त्वरासंयमितमिति भावः ।

हरिपरिरम्भणवलितविकारा ।

कुचकलसोपरि तरलितहारा ॥२

हरिपरिरम्भेति । हरिपरिरम्भणेन, हरिकृतदृढालिङ्गनेन वलिता, उद्रिक्ता विकारा आनन्दसम्मोहसम्भेदापरपर्यायभावविशेषजनिताधीनमीलितापाङ्गखेलनस्मित-
विसारिकपोलसंस्फुरपघनसीत्करपवचःस्खलनादिसहृदयहृदयहरिविविधविलास-
विजृम्भणपूर्वदोर्वल्लीनियन्त्रपकोलाधरचुम्बनवैयग्रोदिततत्कालीनवैजात्यव्यापार-
मयमदनविकृतयो यस्याः सा । तथा किञ्च कुचकलसस्य उपरि, ऊर्ध्वभागे
तरलिता तादात्विकसुरतसम्भ्रमवशात् सञ्जाततरला हारा मुक्तास्रजो यस्याः सा ।
घनरसपरिपूरिताधोमुखायमानकनककुम्भयुगमुखनिःसृतधारनिर्वापितचिरोपचितप्रिय-
विरहवह्निकेवोत्प्रेक्षणीयेति भावः ।

विचलदलकललिताननचन्द्रा ।

तदधरपानरभसकृतचन्द्रा ॥ ३

विचलेति । रतिसंभ्रमातिशयसञ्जातशिरोधूननवशात् विचलन्तो
व्यस्तीभवन्तोऽलकाशूर्णकुन्तला यस्मिन् । अत एव ललितः, तमोग्रस्त कियत्प्रदेश
इव दर्शनीयः कृष्णाह्लादकारी मुखचन्द्रो यस्याः सा । कलितेति पाठे
चूर्णकुन्तलविप्रकीर्णवदनेन्दुबिम्बेत्यर्थः । किं च तदधरे तत्समयोचितान्तरान्तरा
कृतं यत् तस्य कृष्णस्याधरपानं तस्य रभसो वेगः, पौनपुन्यमित्यर्थः, तेन कृता
तन्द्रा यस्याः सा । कृष्णाधररसास्वादनसुखविस्तृतेतरकरपीयताव्यञ्जकसञ्जात-
नयननिमीलनसूचितालसता इत्यर्थः ।

चञ्चलकुण्डलललितकपोला ।

मुखरितरसनजघनगतिलोला ॥४

चञ्चलेति । चञ्चलाभ्यां कुण्डलाभ्यां ललितौ सुन्दरौ कपोलौ यस्याः
सा । तदधरामृतपानं द्विगुणितोत्साहसूचककृतनर्तनताटङ्गानवरतताडितकपोलतया
प्रियनयनोत्सवसम्पादिनीति भावः । किं च मुखरिता रसना यत्र तस्य जघनस्य
गत्या लोला चञ्चला च निरन्तरकिङ्किणी कलकलशब्दशालिमेखलाकलापरञ्जित-
नितम्बबिम्बगतागतसम्भ्रमलोलगात्रलतिका चेत्यर्थः । अनेन तच्छ्रवणस्यापि
सुखसम्पादयित्रीति भावः । 'पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः क्लीवे तु जघनं पुरः'
इत्यमरः ।

दयितविलोकितलज्जितहसिता ।

बहुविधकूजित रतिरसरसिता ॥५

दयितेति । दयितस्य प्रियस्य विलोकेन, विशेषावलोकनेन, अनुभूतचर-
प्रौढरताटोपदर्शनसविस्मयहर्षावलोकनेन इत्यर्थः । लज्जिता, कथमीदृशोद्धते
कर्मणि प्रवृत्तास्मि, सर्वं खलु विदितवानसौ मदाचरितमिति सज्जातलज्जा, ततश्च
प्रियसुखतात्पर्योत्साहवशेन हसिता च । किञ्च बहुविधानि यानि कूजितानि,
तत्समयोपयुक्तहुंकृतादिध्वनिविशेषाणि, कपोतकोकिलादिकूजितानुकारीणि, तानि
यत्र तादृशे रतिरसे रसिता, सज्जाताभिलाषेत्यर्थः । आस्वाद्यरूपत्वाद्व्रते रसत्वम् ।
तत्र विविधरतिकूजितानि कृतवतीत्यर्थः । रतिकूजितानि यथा रतिरहस्ये-

हुंकृतिस्तनितकूहुतोत्कृतं फुत्कृतस्वनितरोदनादिकम् ।

मुञ्च पीड्य गृहाण जीवय त्राहि हा धिगिति सीत्कृतं विदुः ॥

तच्च-

“लावककपोतकोकिलहंसकेलिविरुतैरुपक्रमैः ।

मिश्रणं प्रहरणं प्रयुज्यतेऽप्यन्यथा विरुतमिष्यते बुधैः” इति ॥

विपुलपुलकपृथुवेपथुभङ्गा ।

श्वसितनिमीलितविकसदनङ्गा ॥ ६

अत एव विपुलपुलकस्य प्रचुररोमाञ्चस्य पृथु-वेपथोः प्रबलकम्पस्य च
भङ्गास्तरङ्गा यस्यां सा । किं च श्वसितं सुरतायासजनितनिःश्वासस्तेन निमीलितः,
कियन्मन्दीभूतः, पुनःश्वासोपरमे विकसन् प्रोदबुद्धः अनङ्गः कामो यस्याः सा ।
प्रचुरपुलकोत्कम्पव्यञ्जितातिसमृद्धसुरतसञ्जनितप्रखरनिःश्वाससन्ततिमन्थरितविक्रमे
मदने, तत्समयोचिताधःस्थितप्रियकृतव्यापारविशेषद्विगुणितोत्साहसमुदञ्चितहुंकार-
पूर्वरतिविजृम्भमाणमन्मथाटोप इत्यर्थः । अनेन सुरतावसानसमयः सूचितः ।

श्रमजलकणभरसुभगशरीरा ।

परिपतितोरसि रतिरणधीरा ॥७

एतदेव व्यनक्ति- श्रमेति । रतिश्रमोदितजलकणानां स्थूलस्थूलतरस्थूल-
तमस्वेदबिन्दुसन्दोहानां भरो भरपमतिशयः वा, तेन सुभगं मुक्ताफलमण्डलीमण्डित-
कनकलतिकेव दर्शनीयं शरीरं यस्याः सा । अनन्तरमुरसि, श्रीकृष्णवक्षसि
परिपतिता निःसहतामाच्छादयितुं प्राप्तानन्दमूर्च्छैव संलक्षितेति भावः । यतो
रतिरणे धीरा, पण्डिता, किं वा रतिरणे मन्दा, श्रीकृष्णापेक्षया कोमलेत्यर्थः ।

धीरः पण्डितमन्दयोरिति विश्वः । सर्वमेतत् पूर्वकृतनिजाचरितमन्यस्यामारोपित-
वतीति ज्ञेयम् ।

श्रीजयदेवभणितहरिरमितम् ।

कलिकलुषं जनयतु परिशमितम् ॥८

श्रीति । श्रीभक्तिसम्पत्तिस्तद् युक्तेन जयदेवेन भणितं वर्णितं हरिरमितं
हरत्यविद्यां तत्कार्यमतो हरिरिति स्मृत इति विवेचनीयस्य श्रीकृष्णस्य रमितं
श्रीराधिकोत्प्रेक्षितं क्रीडितं यत्र तादृशं गीतमित्यर्थः । कलिकलुषं कलिसम्पादित-
कामादिवासनात्मकभक्तिविघातककल्मषं परिशमितं परितः साकल्येन शमितं
जनयतु । तं नाशयतु इत्यर्थः । एतच्छ्रवणादिपराणामिति शेषः । तथा चोक्तं
श्रीमद्भागवते-

विक्रीडितं व्रजवधूभिरिदं च विष्णोः,

श्रद्धान्वितोऽनुशृणुयादथ वर्णयेद् यः ।

भक्तिं परां भगवति प्रतिलब्धकामं,

हृद्दोगमाश्रपहिनोत्यचिरेण धीरः ॥ इति ।

विरहपाण्डुमुरारिमुखाम्बुजद्युतिरयं तिरयन्नपि वेदनाम् ।

विधुरतीव तनोति मनोभुवः सुहृदये हृदये मदनव्यथाम् ॥९

एवं तत् किं कामपि कामिनीमभिसृत इत्यनेन उपक्षिप्तं प्रथमपक्षमुपपाद्य
पुरः प्रोजृम्भमाणविधुमण्डलावलोकनेन पुनरासादितभावान्तरा क्लान्तमना इति
सम्भावितमन्तिमपक्षमनुसंधाना प्राह- विरहेति । अये ! इति पुरःस्थितसखी-
सम्बोधनाय उपक्रम्य किमर्थमेतां मदर्थानुभूतबहुकदर्थानां विषादवचनेन
पुनरायासयामि, किं वा कुर्यात् इयं क्षीणोपायेति विमृश्य विशिष्य सम्बोधनम् ।
अये ! अतिकष्टमिति वा । 'अये कोपे विषादे च सम्बुधौ स्मरणेऽपि च' इति
विश्वः । अयं विधुश्चन्द्रो मद्विरहेण, पाण्डुवर्णं यन्मुरारिमुखाम्बुजं तस्य द्युतिरिव
द्युतिः कान्तिर्यस्य तादृशः सन् वेदनां, तदन्यासङ्गशङ्काज्यां मम तिरयन्नपि,
तिरस्कुर्वन्नपि, हृदये, मदनसम्बन्धिनीं मदनाभिमतां वा व्यथामतीव तनोति ।
अत्यन्तं विस्तारयति । उत्तराधिक्येन विपुलीकरोतीत्यर्थः । कुत एवं करोति,
यतोऽयं मनोभुवः, हृदयात् सम्भूय हृदयमेव द्वेष्टि । इत्येवं महाक्रूरस्य कामस्य
सुहृत्, मित्रं पुनः प्रथमतर्कविनिश्चयेन, यथा राजा तथा भटा इति तस्य

मित्रत्वमाविष्कर्तुं मद्विरहविवर्णप्रियमुखसरोजं स्मारयित्वा तदन्यासवित्तित्तसम्भवं
दुःखं हृदयादपाकृत्य सौहृदं प्रदर्शयन्नपि दुःसहां दुरन्तव्यथामातन्वन् मां कदर्थयतीति
भावः । विरोधालङ्कारः ।

समुदितमदने, रमणीवदने, चुम्बनवलिताधरे ।

मृगमदतिलकं लिखति सपुलकं मृगमिव रजनीकरे ।

रमते यमुनापुलिनवने विजयी मुरारिरधुना ॥ ध्रुवम् ॥

पुनः प्रथमवितर्कविनिश्चयेन निजस्वाधीनप्रेयसीभावसौभाग्यं तस्यामेवा-
रोपयन्ती तद्विनोदवृत्तान्तं दृष्टवत् प्राह- समुदितेत्यादिना गीतेन । मुरारिः पुरा
प्रसिद्धासुरनिर्घातेनाप्यसाधितशौर्यकीर्तिः श्रीकृष्णः अधुना विजयी ।
अनन्यगतिकमुग्धस्त्रीजनविश्वासघातेन, सम्पादितविजयः, यमुनायाः पुलिनसम्बन्धिनि,
यमभगिनीसम्पर्कात् स्मरणमात्रेणापि खेददातरि वने हरिविरहेण द्रष्टुमपि अनर्हं
विविधकुञ्जाकीर्णवृन्दाविपिने रमते, प्रियाभिमतमण्डनक्रियाध्यवसायेनात्मानं
कृतार्थयन्निव क्रीडतीत्यर्थः । कथं रमत इत्यत आह- षड्भिः, समुदितमदने,
सम्यक्प्रकारेण उदितो मदनो यत्र इति समासः । प्रियकरस्पर्शसञ्जातमदनोद्बोध-
व्यञ्जकदरहसितकृतप्रसादविशेषशोभिनीत्यर्थः । चुम्बनवलिताधरे, चुम्बनाय
वलितोऽनुकुलीकृतोऽधरो यत्र तस्मिन् । तत्समयोचितचिबुकोन्नमनवशसञ्जाताधर-
बुञ्जनेन सूचितचुम्बनाभिलाषे इत्यर्थः । ईदृशे, रमणीवदने,
प्रियहृदयहारिविलासचतुरायाः युवतेर्बहुविधवक्रोक्तिभङ्गीतरङ्गिते मुखे, अर्थात्तदेक-
प्रदेशे ललाटे, मृगमदतिलकं, कस्तूरीतमालपत्रं, सपुलकं, तन्मुखदर्शनस्पर्शनादि-
समुदञ्चितरोमाञ्चं यथा स्यात्तथा, रजनीकरे चन्द्रबिम्बे मृगमिव लक्ष्मलक्ष्मीमिव
लिखति, रचयतीत्यर्थः ।

घनचयरुचिरे रचयति चिकुरे तरलिततरुणानने ।

कुरवककुसुमं चपलासुषमं रतिपतिमृगकानने ॥२॥

किं च घनेति । घनचयरुचिरे सुस्निग्धनीलमेघपटलादपि अतिसुन्दरे,
अत एव तरलितं सविस्मयतच्छोभानुमोदनसञ्जाततरलं तरुणस्य नवतारुण्य-
शालितयाखिलमोहनस्यापि कृष्णस्याननं मुखं यस्मात्तादृशे । अत एव रतिपतिरेव
मृगस्तस्य कानने, सुखवसतिस्थले, अनेनात्र मदनः सदा वसतीत्यर्थः । अन्याङ्गेषु
इति किं वक्तव्यमिति भावः । ईदृशे चिकुरे विशिष्य विचित्रधम्मिल्लतया

आविर्भाविते केशपाशे । चपलासुषमं, तडित्कान्तिकमनीयं कुरवककुसुमं,
शोणाम्लानककुसुमानि रचयति, रचनाविशेषपूर्वमेकैकं रतिकालीनं केशग्रहशङ्का-
सूचकं ग्रन्थातीत्यर्थः । कुसुममिति जातावेकवचनम् ।

घटयति सुधने कुचयुगगगने मृगमदरुचिरूषिते ।

मणिसरममलं तारकपटलं नखपदशशिभूषिते ॥ ३

कुचयुगमेव गगनं, महत्त्वांशेन रूपकम् । अत्रामलं स्वच्छतया
जाज्ज्वल्यमानं मणिसरं मुक्ताहारमेव तारकपटलं, नक्षत्रपङ्क्तिः ।
असमस्तरूपकमिदम् । नपुंसकलिङ्गतारकशब्दोऽप्यस्ति । 'नक्षत्रे चाक्षिमध्ये च
तारवं तारकापि च' इति विश्वः । घटयति, कुचस्पर्शलोभेन यथा
स्थापितमतिष्ठन्तमिव दृढतरं संश्लेषयतीत्यर्थः । कुचयोर्महत्त्वन्तु, यथोक्तम्-
परमाणुः परममहानपि च परमाणुः । यदि मध्यं यदि च कुचौ तरलदृशस्तत्त्वदर्शनं
पुंसामिति । कीदृशे, सुधने कुचपक्षे सुनिविडे, गगनपक्षे शोभनो घनो मेघो यत्र
यथा । पक्षे मृगमदरुचिभिः कस्तूरीकान्तिभिरूषिते, लिप्ते, कुचयोर्मकरीकादि
लिखनानन्तरं मुक्ताहारार्पणमिति ज्ञेयम् । गगनपक्षे, मृगमदरुचिरिव रुचिर्या
नीलकान्तिस्तया व्याप्ते, नखस्य पदं, क्षतचिह्नितं, तदेव शशी चन्द्रलेखा, तथा
भूषिते, मण्डिते, कस्तूरीचित्रिततया श्यामलवर्णे, नखलाञ्छनचन्द्रकलाविराजिते,
अतिविस्तृतकुचमण्डले नक्षत्रपङ्क्तिरूपनिर्मलमुक्ताहारं कुचस्पर्शसुखपूर्वं
योजितवानिति समुदायोऽर्थः । हारो मणिसरोमुक्ता पञ्चकादिविनिर्मितः' इति
वैजयन्ती ।

जितविसशकले मृदुभुजयुगले करतलनलिनीदले ।

मरकतवलयं मधुकरनिचयं वितरति हिमशीतले ॥ ४

जितेति । जितविसशकले, प्रियकरस्पर्श-उदञ्चितरोमाञ्चतया मृणालखण्ड-
जितरीत्यर्थः । भित्तं शकलखण्डे वा' इत्यमरः । करतले एवातिकोमलतया
नलिनीदले, पुनः हिमशीतले, हिमवदन्यस्यापि तापहरपसमर्थे, ईदृशे मृदुभुजयुगले,
भूषणभारासहनशङ्कास्पदसुवुमारशालिबाहुयुग्मे, मरकतवलयमिति,
जातावेकवचनम्, नीलरत्नमयकङ्कणानि एव मधुकरनिचयानि, तानि वितरति,
न्यस्यति । भुजपङ्क्तिसाहित्येन एव कमलस्य शोभाधिक्यादिति तथा कृतवानिति
भावः अत्राप्यसमस्तरूपकम् ।

रतिगृहजघने विपुलापघने मनसिजकनकासने ।

मणिसररसनं तोरणहसनं विकिरति कृतवासने ॥ ५

रतिगृहेति । विपुलापघने, मांसलाङ्गभूते, मनसिजस्य, मदनमहाराजस्य कनकासने, सुवर्णनिर्मितसिद्धपीठे, अत एव कृतवासने कामेनैव कृताधिवासिते, अनेन सहजसौरभत्वं सूचितम् । किं वा कृता श्रीकृष्णस्य सम्भोगस्पृहारूपवासना येन तत्र । अथवा कृष्णेन कुङ्कुमादिना कृताधिवासिते, ईदृशे रतेः कामप्रियाया गृहे निवासास्पदे जघने, रतिसहितमदनसुखोपवेशस्वर्णमयसिंहासनरूपे, कट्यग्रभागे, मणिसररसनं, मणिसरो मणिमालिका, सा रसना च मणिसररसना । सर्वो द्वन्द्वः विभाषैकवत् भवतीति एकवद् भावः । मणिमालान्यूत रसनाकलाप इत्यर्थः । विकिरति, विक्षिपति । तद्दर्शनसञ्जातकम्पकरतया यथातथं विनश्यतीत्यर्थः । कीदृशम्- तोरणं नाम बहिर्द्वारोपरि वितायमानमाङ्गल्यस्रक् तस्य हसनं, तिरस्कारी, हसनमिति कर्त्तरि ल्युट्प्रत्ययः । किं वा तोरणस्य हसनमुपहासो यस्यात्तम् ।

चरणकिशलये कमलानिलये नखमणिगणपूजिते ।

बहिरूपवरणं यावकभरणं जनयति हृदि योजिते ॥ ६

चरणेति । कमलायाः सर्वातिशायिन्याः सौभाग्यलक्ष्म्या निलये सदा निवासभूते, अत एव नखा एव मणिगणा, हीरकरत्नपङ्क्तिस्तेन पूजिते, सेविते अलङ्कृते इत्यर्थः । सौभाग्यातिशयास्पदत्वमाह- हृदि योजिते, श्रीकृष्णेन करेण धृत्वा निजवक्षसि संघटिते, ईदृशे चरणकिशलये, पदपल्लवे, यावकभरणरूपं, बहिरूपवरणं जनयति, तत्र हृदयस्थितानुरागं परिपूरयन् तन्निष्क्रमणशङ्कया एवालक्तकरसपूरेण परितः प्रावरणं कृतवान् । अहो ! अतः परं किं वदामि आत्मसौभाग्यास्पदत्वमिति भावः ।

रमयति सुदृशं कामपि सदृशं खलु हलधरसोदरे ।

किमफलमवशं चिरमिह विरसं वद सखि ! विटपोदरे ॥ ७

प्रियोपालम्भपूर्वकं सखीं प्रति सनिर्वेदमाह- रमयतीति । हे सखि ! हलधरस्य, कादम्बरीसेवनोन्मत्तस्य बलभद्रस्य सोदरे तत् सदृशे इत्यर्थः । अनेनास्य इदं करणीयमिदमकरणीयमिति विचारमूढत्वं सूचितम् । सदृशं, निजानुरूपसदृशं, दृग्विक्षेपचातुरीवचनैकचतुरां कामपि वक्तुमनर्हं सुदृशं रमयति, क्रीडयति सति खलु वाक्यालङ्कारे । इह विटपोदरे, शाखावृत्तगहनमध्ये,

तिमिरप्राचुर्यात् बहुशङ्कापादके विरसं, तदागमनमपेक्ष्य चिरकालावस्थानेन लघुतापादकमफलम्, आगतस्यापि अन्योपभुक्तमुक्तस्य तस्य दर्शनस्पर्शनायोग्य-त्वान्निष्प्रयोजनं च यथा स्यात्तथा चिरसमयावधिशून्यं स्थितास्मि । वद कथय । तत्प्रेमानुबन्धसुखमाधुर्येण बहुशोऽनुवर्णयन्ती त्वमेव सर्वानर्थं कृतवती, कथमिदानीं मौनमालम्बस इति भावः ।

इह रसभणने कृतहरिगुणने मधुरिपुपदसेवके ।

कलियुगचरितं न वसतु दुरितं कविनृपजयदेवके ॥८

गीतमुपसंहरति- इहेति । इहेदृशलीलावर्णनपरे, अत एव कविनृपजयदेवके, मयि, स्वार्थे कः । कलियुगेन चरितमाचरितं दुरितं न वसतु । दुरितवारणे हेतून् दर्शयति । कृतं हरेः सकलानर्थहरणचतुरस्य कृष्णस्य गुणनं, गुणादिकीर्तनं येन तस्मिन् । अत्रापि पुनः रसस्य, मधुरभक्त रसस्य भणने, भणतीति भणनमिति नन्द्यादिल्युट्प्रत्ययः । किं च मधुरिपोः पदयोः सवके, परिचारके ।

नायातः सखि ! निर्दयो यदि शठस्त्वं दूति किं दूयसे,

स्वच्छन्दं बहुवल्लभः स रमते किं तत्र ते दूषणम् ।

पश्याद्य प्रियसङ्गमाय दयितस्याकृष्यमाणं गुणै-

रुत्कण्ठार्तिभरादिवस्फुटदिदं चेतः स्वयं यास्यति ॥९

कृष्णाय तस्याः प्रणयोत्तरङ्गावस्थां प्रदर्शयितुं तुष्णीमवस्थितां सखीं प्रयत्नायासवैफल्येन स्वकृताक्षेपणं च विषण्णवदनां समालक्ष्य तामनुनयन्ती प्रणयविक्षिप्तचित्ता सा पुनराह- नेति, हे सखि ! मत्प्रियाचरणैकप्रवणे । सः प्रणयभङ्गीकृतमल्लाघवः कृष्णः, निर्दयो निजैकगतिकजनजीवनत्राणपराङ्मुखो यदि नायातस्त्वन्निवेदितमदवस्थाश्रवणानन्तरमपि नागतस्तत्तस्त्वं मदगौरवरक्षणकृतयत्ना किं दूयसे । किमर्थं परितप्यसे । समागतोऽपि तादृशो निर्दयः पुनः अकाण्ड एव प्रणयभङ्गं विधाय गच्छन् अतिलघुतामापादयेत् । ततः अनागमनमेव वरमिति भावः । ननु एष अहमायामीति मया सह निर्गतः किमिति नायात इति विचिन्त्य दूये, इत्याशङ्क्याह- शठ इति हे दूति ! सखि ! मदर्थानुभूत पुनः पुनः यातायातखेदे ! अभिमानं संत्यज, शठः कल्पितवाङ्माधुर्येण प्रलोभितत्वन्मानस उत्कण्ठित इव त्वया सह निर्गत्यापि पुनरन्यथाकृतसङ्केतः यदि नायातस्ततोऽपि किं परितप्यसे । समायातश्चापि तादृशशठः

निजसौभाग्यप्रकटनपटीयान् प्रियान्तरप्रणयविक्षिप्तचित्तो गोत्रस्खलनादिना सन्तापमेवाधिकं वितनुयात् । ततो वरमनागमनमिति भावः । ननु च त्वदीयोत्कण्ठातिशयः बहुकृत्य न कथितः । अतो वा नागत्य कामप्यभिससारेति, मद्दूषणं विभाव्य अनुतपामीत्याशङ्क्याह- बहुवल्लभः, बह्व्यः वल्लभा यस्य सः स्वच्छन्दं रमते । कयाऽपि दयितया विविधसम्भोगसुखानि यत्र, तत् तत् केशप्रसाधनमकरिकालिखनयावकरञ्जनादिसरसविनोदेन निःशङ्कं क्रीडति । तत्र विषये तनूकृत्य मदवस्थापादनं ते तव किं दूषणं, न किमपि, किन्तु गुण एव । प्रस्तावसदृशं वाक्यमिति न्यायादिति भावः । ननु तत् समागमं विना लवमात्रमपि स्थातुं न शक्नोषीति चिन्तया सन्तपामीत्याशङ्क्य उक्तिभङ्ग्या आत्मनः दशमीं दशां सूचयन्ती आह- पश्येति । अद्येदानीमसूक्ष्मस्यापि कालोपाधिनिमेषादेर्दुरति-वाहनीयत्वेन चिरत्वप्रतीयमानात् अद्येति स्थूलोपाधित्वमुक्तम् । इदं तत्प्राप्तिशत-गुणितोद्वेगं चेतः, सन्तततच्चिन्तनविगलितवेद्यान्तरं मनः प्रियसङ्गमाय स्वतः व्यवधानदुःखरहितालिङ्गनजनितक्षतवेदनाधरचुम्बनानाकुलितकेशग्रहादि महोत्सवशालितया अति प्रीतिकराय सम्भोगायेत्यर्थः ।

दयितस्यातिदुर्लभतया निरतिशयप्रेमसम्पादनैकपरायणस्य गुपैर्मीनिनीजन-मनोबन्धनसावधानैः, सौन्दर्यादिभिराकृष्यमाणं सत् उत्कण्ठार्तिभरादन्तर्गतमहो-त्कण्ठाजनितदुःसहविरहपीडातिशयात् स्फुटदिव सञ्जायमानोद्भेदमिव बहिर्भवदित्यर्थः । स्वयं यास्यति । अनाहूतमनुपदिष्टमार्गमनपहतप्रसरं, अनपेक्षितावसरं, गमिष्यतीति भावः । पश्य, जानीहि, यद्वा कृष्णाय राधायाः प्रौढानुरागातिभूमितां प्रदर्शयितुं सखी तस्यानागमनमुपक्षिपति । नायातीति- हे सखि ! वञ्चनानर्हे राधे ! मया बहुधोक्तः अपि निर्दयो नायात इति सख्युक्ते राधायाः प्रतिवचनम् । हे सखि ! यदि शठो नायातो नागच्छतु, ततस्त्वं किमर्थं दूयस इति । पुनस्तां कोपयितुं सख्या वचनम् । स्वच्छन्दं बहुवल्लभः सः रमत इति । ततो राधा प्रतिवचनं, किं तत्रेत्यादि । अनन्तरं कृष्णसङ्गमन्तरेण कथं स्थातुं शक्नोषीति सखीवचनं आशङ्क्य राधाया वचनं पश्येत्यादि ।

अनिलतरलकुवलयनयनेन, तपति न सा किसलयशयनेन ।

सखि या रमिता वनमालिना ॥ ध्रुवम् ॥ १

एवं श्रीकृष्णसौन्दर्यादिगुणाकृष्टचित्ता तस्य तादृशगुणानुवर्णनपूर्वकं

तत्सम्भोगिन्या एव भाग्यमनुमोदमाना प्राह- अनिलेत्यादिना गीतेन । देशवराडीरागेण गेयमित्युक्तम् । अनिलेति- हे सखि ! विश्वासकथनविषयभूते हितोपदेशिकवयस्ये । या प्रेमसौभाग्यवती विचित्रविलासवशीकृतकृष्णचित्ता युवतिः वनमालिना सम्भोगसमयोचितपरिमितभूषणशालिना श्रीकृष्णेन रमिता, विविधसम्भोगरसेन विनोदिता, सा सम्प्राप्ततदुपलालनसौभाग्या किशलयशयनेन सङ्केततल्पतां नीतेन, नवपल्लवशयनीयेन न तपति । सन्तापं न प्राप्नोति । अहमेवैका मन्दभाग्या विरहशयनीयतां नीतेन तेन सन्तापामीति भावः । वनमालिना कीदृशेन, अनिलेन तरले ये कुवले नीलोत्पले, तत्कल्पे, नयने यस्य तेन । सम्भोगस्पृहव्यञ्जकचापल्य-शालिहर्षविस्फारिलोचनेन इत्यर्थः ।

विकसितसरसिजललितमुखेन ।

स्फुटति न सा मनसिजविशिखेन ॥२॥

विकसितेति । प्रोत्फुल्लकमलवल्ललितं सुन्दरं मुखं यस्य तेन, क्रीडानुमतिसूचककान्ताविलासदर्शनोदितहर्षोत्फुल्लवदनेनेत्यर्थः । ईदृशेन वनमालिना, या रमिता इति सर्वत्र योजनीयम् । चुम्बनादिना सन्तोषिता सा मनसिजस्य विशिखेन, शोषणसन्तापादिवाणैर्न स्फुटति, न भिद्यते । अहमेव निस्फलोद्यमा तादृशबाणविभिन्नाऽपि न द्वैधीभावं यामीति भावः ।

अमृतमधुरमृदुतरवचनेन ।

ज्वलति न सा मलयजपवनेन ॥३॥

अमृतेति । अमृतादपि मधुरं लोभनीयं मृदुतरमतिकोमलं वचनं यस्य तेन । तत्कालोचितसुधामाधुरीधुरीणश्रवणहारिनर्मालापेनेत्यर्थः, या रमिता क्रीडानुकूलतां प्राप्ता, सा मलयजपवनेन, विषसंयुक्तमलयाचलसंभन्धिसमीरेण न ज्वलति । अमृतसिक्ताया विषपरिभवानुपपत्तेः । अहमेव तादृशमलयानिल-प्रज्वालितविरहाग्निदग्धाऽपि भस्मसान्न भवामीति भावः ।

स्थलजलरुहरुचिकरचरणेन ।

लुठति न सा हिमकरकिरणेन ॥४॥

स्थलेति । स्थलजलरुहः, कमलाकृतिस्थलसम्भवकोमलारूपपुष्पविशेषः । तस्य रुचिरिव रुचिर्ययोस्तादृशौ करौ, चरणौ च यस्य तेनेति । करचरणस्य सुन्दरत्वं सुकोमलत्वं सुशीतलत्वं च सूचितम् । या रमिता, स्तनजघनसंस्पर्शेण

सम्भोगाय प्रोत्साहिता, सा हिमकरकिरणेन, विरहज्वरसंदीपनतुहिनकरकिरणैर्न
लुठति । भूमौ पतिता न व्याकुलीभवतीत्यर्थः । अहमेव दैवहता
निकुञ्जजालगलिततत्किरणकणेषु मूर्च्छितेव पतितापि मरणं न प्राप्नोमीति भावः ।

सजलजलदसमुदयरुचिरेण ।

दलति न सा हृदि विरहभरेण ॥५॥

सजलेति । सकलजनसन्तापहारिनीलघनकुञ्जमञ्जुलगात्रेण या रमिता,
गाढाश्लेषादिना सन्तोषिता, सा विरहभरेण, चिरकालोपचीयमानवियोगदुःखातिशयेन
हृदि हन्मर्मणि न दलिता, न विदीर्णा भवतीत्यर्थः । अहमेव निर्लज्जा विरहविदीर्णापि
खण्डखण्डं न भवामीति भावः ।

कनकनिचयरुचिशुचिवसनेन ।

श्वसिति न सा परिजनहसनेन ॥६॥

कनकेति । कनकनिचयस्य, सुवर्णसमूहस्य रुचिरिव रुचिर्यस्य, तादृशं
शुचिर्निर्मलमनुपहतं वा वसनं यस्य तेन । सम्भोगानन्तरं परिहितपीतवसनेन
इत्यर्थः । या स्वाधीनप्रेयसी रमिता, वस्त्राभरणादिभिः सुवेशिता, सा परिजनहसेन,

धारा वाष्पमयी न याति विरतिं लोकस्य निर्मत्सतः,

प्रेमास्मिन्निति नन्दनन्दनरतं लोभान्मनो मा कृथाः ।

इत्थं भूरि निवारिताऽपि सरले ! मद्वाचि साचोकृत-

भूद्वन्द्वा, नहि गौरवत्वमकरोः किं नाद्य रोदिष्यसि ॥

इत्यादि सखीजनोपहासवचनेन न श्वसिति । लज्जादिसम्भवचित्ताश्वासं न
किरतीत्यर्थः । अहमेवैका निर्लज्जा सन्ततखरश्वसितेन विरहाग्निं प्रज्वालयन्ती
बहुकदर्थनामनुभवामीति भावः ।

सकलभुवनजनवरतरुणेन ।

वहति न सा रुजमतिकरुणेन ॥७॥

सकलेति । सकलभुवनेषु चतुर्दिक्लोकेषु ये जनाः, युवानस्तेभ्यो वरतरुणः,
सौन्दर्यमाधुर्यचातुर्यादिना, सर्वातिशायिकिशोरमूर्तिः श्रीकृष्णः, तेन । तथा च
कर्णामृते-

तत् कैशोरं तच्च वक्त्रारविन्दं, तन्माधुर्यं ते च लोलाकटाक्षाः ।

तत् सौन्दर्यं सा च सान्द्रस्मितश्रीः सत्यं सत्यं दुर्लभं दैवतेषु ॥ इति ।

या रमिता प्रणयेन बहुमानिता, सा अतिकरुणेन, अतिशयकरुणरसेन उपलक्षिता रुजं, विरहकृतकार्श्यपाण्डिमादिसम्पादकं व्याधिं न वहति, न प्राप्नोति । अहमेव कृतपापा दुःसहविरहव्याधिपीडिताऽपि अन्तिमदशामप्राप्ता सखीजनं कदर्थयामीति भावः ।

श्रीजयदेवभणितवचनेन ।

प्रविशतु हरिरपि हृदयमनेन ॥८

श्रीति । श्रीजयदेवभणितेन, वचनेन श्रीराधाभाषितरूपेण अनेन हरिः, अपि शब्देन हरिणा या रमिता, साऽपि वस्तुगत्या राधैव हृदयं प्रविशतु । श्रोतृगातृणां मनसि राधासहितः सर्वमनोहरः श्रीकृष्णः प्रकर्षेण स्फुरतु इत्यर्थः । 'यत्र राधा तत्र हरिर्यत्र हरिस्तत्र राधे'ति द्वयोर्नित्यसम्बन्धादिति भावः ।

मनोभवानन्दनचन्दनानिल प्रसीद रे ! दक्षिण मुञ्च वामताम् ।

क्षणं जगत्प्राण ! विधाय माधवं पुरो मम प्राणहरो भविष्यसि ॥७

तत्क्षपमेव मन्दमन्दसंचारिणं मलयानिलं प्राणापहरणाय मन्थप्रहितदूतमिव मन्यमाना तं प्रति हृदयस्थभावमुद्धाटयन्ती सदैवमाह- मनोभवेति । मनोभवानन्दन, मदनस्यापेक्षितसाधकत्वात् तदानन्दवर्धन, चन्दनानिल, सकलश्रमापनोदनतया परोपकारिन्, प्रसीद, मयि प्रसन्नो भव । ननु प्राणापकर्षणायागतस्य क्व प्रसादः, इदानीमेव त्वत् प्राणानुपहारीकृत्य मदनमामोदयामीति आक्षेपयन्तं विभाव्य रे ! इति सम्बोधनम् । रे दक्षिण ! अनुकूलस्वभाव । वामतां मुञ्च । प्रतिकूलतां त्यज । किं तर्हि करोमीत्यत आह- हे जगत्प्राण ! सर्वप्राणभूततया वशीकृताखिलविश्व । मज्जीवनाधिनाथं माधवं पुरोऽग्रे क्षणं विधाय, क्षणमात्रमवस्थाप्य पश्चात् तद्दिदृक्षाधीनजीवनायाः प्राणहरो भविष्यसि । प्राणान् अपहरिष्यसि । अन्यथा तद्दिदृक्षाशृङ्खलितानामेतेषामपहरणं न सेत्स्यतीति भावः ।

रिपुरिव सखीसंवासोऽयं शिखीव हिमानिलो

विषमिव सुधारश्मिर्यस्मिन् दुनोति मनोगते ।

हृदयमदये तस्मिन्नेवं पुनर्वलते वलात्

कुवलयदृशां वामः कामो निकामनिरङ्कुशः ॥८

एवमुपदिष्टस्यापि मलयानिलस्याकिञ्चित्करत्वमालक्ष्य निरनुरोधे कृष्णे अभिनिविष्टं निजचित्तं निन्दन्त्याह- रिपुरिति । यस्मिन् कृष्णे मनोगते चित्तरूढे

सति अयं सर्वदाभिलषणीयः सखीसंवासः प्राणतुल्यवयस्याभिः सह एकत्र वासो रिपुरिव शत्रुरिव दुनोति सन्तापयति, मामिति शेषः । स्वेच्छगमननिरोधकत्वादिति भावः । तथा हिमानिलः, सर्वायासहारिशीतलसमीरणः शिखीव, घृतादि प्रज्वलितवह्निरिव दुनोति । स्पर्शमात्रेणापि दाहमातनोतीत्यर्थः । तथा सुधारश्मिः सकलशरीरसन्तापहरोऽमृतकरोऽपि, विषमिव एकदेशस्पर्शमात्रेण सर्वाङ्गीणज्वालाकारिकालकूटमिव विक्षोभयतीत्यर्थः । एवं तस्मिन् मत्सकलबाधाविधाननिदानभूते अदये निघृणं हृदयं तद्वञ्चनावशीभूततया कृत्याकृत्यविचारशून्यं मनः पुनरपि बलात् निवारणमनादृत्य बलते आविशति । अतः कुण्डलयदृशां मदनदिव्यास्त्रभूतेन्दीवरकृतवैरनेत्राणां स्त्रीणां कामोऽभिलाषो निकामं निरङ्कुशः, अत्यर्थमयन्त्रितः प्रयत्नशतेनापि निवारयितुमशक्यः । इत्यर्थः । अत एव वामो वक्रः, दुष्प्रापविषयमलभमानः, निजाशयसन्तापक इत्यर्थः ।

वाधां विधेहि मलयानिल पञ्चबाण !

प्राणान् गृहाण न पुनः गृहमाश्रयिष्ये ।

किं ते कृतान्तभगिनि ! क्षमया तरङ्गै-

रङ्गानि सिञ्च मम शाम्यतु देहदाहः ॥९॥

एवं निजप्राणाम्बुजनिर्मन्थनीयचरप्रियतमोपालम्भपूर्वमात्महृदयं विनिन्द्य प्रवर्तितनिर्वेदा प्राणापहरणाय मलयानिलप्रमुखं प्रार्थयते । बाधामिति हे मलयानिल ! मलयाचलस्थ-सर्पसहकृतनिवासमन्दसमीरण ! वाधां प्राणोत्पाटनकारिणीं पीडां विधेहि कुरु । गरलसाहित्येन तादृशबाधाविधानसामर्थ्यात् । धिक्कृतगरलशत-प्रभावह्रिविरहमहज्वालासहनातिस्तब्धप्राणानां शस्त्रादिमन्तरेण उत्पाटनमसाध्यमिति तस्याकिञ्चित् करत्वं मत्वा मन्मथं प्रार्थयते, हे पञ्चबाण ! संशोषणसन्तापनादिविविधास्त्रप्रयोगप्रवीण ! प्राणान् गृहाण । मया एव परित्यक्तान् अङ्गीकुरु । पञ्चबाणेन पञ्च प्राणग्रहणसामञ्जस्यादायासाभावः सूचितः । ननु 'जीवन् भद्राणि पश्यति' इति अन्वयात् समयान्तरे पुनरभीष्टमाप्स्यसि । सम्प्रत्यात्मानं समाश्वास्य गृहं गम्यतामिति चेत् तत्राह- पुनरपि गृहं निजवसतिं नाश्रयिष्ये, न गमिष्यामि । तत्र श्वश्रूनान्द्रादिपरुषोक्तिसहनापेक्षया मरणमेव श्रेय इति भावः । तथास्यापि अकिञ्चित्करत्वं विभाव्य पुनरन्तिकवर्तिनीं यमुनामभियाचते, हे कृतान्तभगिनि ! अनायासकृतसकललोकप्राणहरप्रवीणस्य यमस्य स्वसः ! यमुने ! तरङ्गैस्त्वद्गर्व-

सर्वस्वव्यञ्जकोर्मिभिरङ्गानि मदीयलोचनादिसर्वावयवान्सिञ्च । बहिर्भवितुमुन्मुखानि
तानि अभिसिञ्चन्ती तदभिमतं साधयेत्यर्थः । तेन ते किं स्यादत आह- मम
विरहसंदग्धायाः देहदाहः शाम्यतु, शान्तिं प्राप्नोतु । यद्यपि मानसो दाहो मरणेनापि
नापगच्छति, तथापि बाह्यान्तरद्विविधदाहयोः सहनापेक्षया वरमेकस्य सहनमिति
भावः । ते क्षमया किं कथमेतां नित्यपरिचितां स्त्रियं स्वयमकस्मात् नाशयामि,
इति तृतीक्षया किं प्रयोजनम्, न किमपीत्यर्थः । यमानुजायाः
क्षमाकरणस्यायौक्तिकत्वात् इति भावः ।

प्रातर्नीलनिचोलमच्युतमुरः संवीतपीतांशुकं
राधायाश्चकितं विलोक्य हसति स्वेरं सखीमण्डले ।
व्रीडाचञ्चलमंचलं नयनयोराधाय राधानने
स्मेरस्मेरमुखोऽयमस्तु जगदानन्दाय नन्दात्मजः ॥१०॥

एवं श्रीराधाया विरहप्रलापवर्णनसमाकुलः कविस्तस्याः प्राक्तनसम्भोगानन्तरं
सम्भ्रमकौतुकरसान्तरमुपक्षिपन् सर्गमुपसंहरति- प्रातरिति । अयं नन्दात्मजः
जगदानन्दाय अस्तु । कीदृशः । सखीमण्डले, स्वेरमप्रतिबन्धं यथा स्यात्तथा
हसति सति, व्रीडाचञ्चलं कटाक्षं राधानने आधाय अर्पयित्वा स्मेरस्मेरमुखः,
सहजस्मेरमुखं सखीहृत्सेन अधिकस्मेरं कृतवानित्यर्थः । किं दृष्ट्वा सखीमण्डलस्य
हासः । तत्राह- प्रातरिति । प्रातः, प्रभाते, क्रीडानिकुञ्जात् निर्गमनसमये नीलनिचोलं
यस्य तादृशम्, कृतनीलवस्त्रावगुण्ठनमित्यर्थः । अच्युतं श्रीकृष्णं तथा राधाया
उरो वक्षः संवीतपीतांशुकम्, उत्तरीयं कृतं पीतांशुकं यत्र तादृशम्, चकितं
ससम्भ्रमं विलोक्य तासां कौतुकेन हासोदय इति भावः । यथोक्तं
श्रीगोविन्दलीलामृते-

विलोक्याग्रे मेधाम्बरवृतशरीरं प्रियतमं,
वयस्यां तां पीताम्बरपरिवृताङ्गीं प्रमुदिताम् ।
हसन्त्यस्ताः सख्यः करपिहितमुख्यः प्रतिदिशं
दिशन्त्यश्चान्योन्यं कुटिलचलदृग्भिर्मुमुदिरे ॥ इति ।

इति श्रीगीतगोविन्दे नागरो नारायणो नाम सप्तमः सर्गः । अत एव नागरो विलासी,
नारीणां समूहो नारस्तस्यायमाश्रयभूतो नारायणः श्रीकृष्णो यत्र सोऽयं सर्गः ।
॥ इति रसिकरङ्गदाख्यायां श्रीगीतगोविन्दव्याख्यायां सप्तमसर्गः समाप्तः ॥

अष्टमसर्गः

अथ कथमपि यामिनीं विनीय स्मरशरजर्जरिताऽपि सा प्रभाते ।

अनुनयवचनं वदन्तमग्रे प्रणतमपि प्रियमाह साभ्यसूयम् ॥ १

अथ कविस्तस्याः खण्डितावस्थां वर्णयति- तल्लक्षणं यथा-

उल्लंघ्य समयं यस्याः प्रेयानन्योपभोगवान् ।

भोगलक्ष्माङ्कितः प्रातरागच्छेत् खण्डिता हि सा ॥

एषा तु रोषनिःश्वासतूष्णीं भावादिभाग् भवेत् । अन्यच्च-

‘अन्यासक्तेन कान्तेन खण्डिता सा तु या निशि ।

प्रातस्तद्भोगचिह्नानि वीक्ष्योद्विग्ना तु खण्डिता’ इति ॥

अथेति- अथ, बहुविधप्रलापानन्तरं कथमपि अतिकष्टेन पुनः पुनरासादित-
मूर्च्छाविस्मारितविविधवेदनाभरतया इत्यर्थः, यामिनीं युगायमानबहुक्षणसमवेतां
रात्रिं विनीय वाहयित्वा सा खण्डितावस्थां प्राप्ता राधा प्रभाते, प्रातःकाले,
अनुनयविनयम् अनुनयाय कोपोपशमननिदानचाटुव्याकोषाय विनयः बद्धाञ्जलिः
यथा स्यात्तथा, वदन्तं-

कठोरा भव मृद्वी वा प्राणास्त्वमसि राधिके ।

अस्ति नान्या चकोरस्य चन्द्रलेखां विना गतिः ॥

इत्यादि विज्ञप्तिं निवेदयन्तं तत्समय एवाग्रे चरणान्ते प्रपतमपि विलम्बागमनजनिता-
पराधपरिहाराय प्रणमन्तमपि प्रियं निरुपाधिप्रेमविषयं तथा उपेक्षितुमनर्हं श्रीकृष्णं
साम्यसूयमभिशाब्दोऽधिकार्थः । असूया नाम गुणेषु दोषारोपः । तत्सहितं यथा
स्यात्तथा आह- भाषितवती । कीदृशी, स्मरशरेण जर्जरिताऽपि, विभिन्नाऽपि
शुद्धप्रेम्णः खलु काऽपि विचित्रमुद्रेयं, यत् विना कण्ठाग्रतप्राप्ता स्थिता, तद्दर्शना-
सूयाक्रान्ताचित्ता यातेति । अनेन श्रीकृष्णस्यान्यसम्भोगो नास्ति, किन्तु
तद्विचित्रप्रेममयविविधविलापश्रवणाभिनिवेशविस्मृतसमयातिक्रमवशेन प्रातर्मिलनात्
अन्याङ्गनासङ्गनिश्चयत्वप्रतीतेरेवास्याः खण्डितात्वप्रसक्तिरिति चिह्नापवादः चारोपित
मात्र एव । न तु तात्त्विक इति प्रकरणार्थस्वारस्यादवगन्तव्यम् ।

रजनिजनिनितगुरुजागररागकषायितमलसनिमेषम् ।

वहतिनयनमनुरागमिव स्फुटमुदितरसाभिनिवेशम् ।

याहि माधव ! याहि केशव ! मा वद कैतववादम् ।

तामनुसर सरसीरुहलोचन ! या तव हरति विषादम् । ध्रुवम् ।

यदाह तद्- व्यनक्ति, रजनीत्यादिना गीतेन । भैरवीरागेण गीयत इत्युक्तम् । अस्याः स्वरूपम्-

‘सरोवरस्थे स्फटिकस्य मण्डपे सरोरुहैः शङ्करमर्चयन्ती ।

तालप्रयोगप्रतिबद्धगीता गौरतनुर्नरदभैरवीयम्’ इति ॥

रजनीति । अत्र याहीति क्रियायाः प्रथमोपन्यासेन द्विरुक्त्याच्च प्रौढकोपावेशः सूच्यते । माधवेति सत्कूलप्रसूतस्यापि तव कथमीदृशीवञ्चनकलेति ध्वन्यते । श्लेषेण त्वं ध्रुवो भवितुं नार्हसीति महापुरुषोक्तिश्च । हे केशव ! इति केलिविस्रस्त-केशशोभां प्रदर्शयन् कथं मां क्षोभयसीति सूच्यते । ननु मज्जीवातुभूतां त्वामपहाय कुत्र यामीत्युक्ते कैतववादं मा वद । कपटचातुरीकल्पितकथनारभटीं मा जल्पं । त्वदधीनोऽहं त्वामनुसरामि, कथमेवाक्षिपसीति सकार्षण्यमवलोकयन्तमाह- हे सरसीरुहलोचन ! नेत्रशोभयैव विमोहितमुग्धस्त्रीजन । या त्वत्तोऽपि वञ्चनचतुरा, तव सदसद्विचारशून्यतया सहजप्रेमानभिज्ञस्य विषादं, कपटविलासोत्पादितनिज-विषयोत्कण्ठाखेदं हरति, दूरीकरोति, तां त्वदनुरूपगुणामेवानुसर, तत्सेवयैवात्मानं कृतार्थयेति भावः । सत्यमाख्यामि, नान्यासङ्गतोऽहमिति प्रतिवचनमाशंक्याह- रजनीति । रजनौ जनितः सम्भोगपर्याप्ततया कृतो यो गुरुजागररागः, अधिकजागराध्यवसायस्तेन कषायितं लोहितीकृतं तव नयनम् । उदितः कथितः रसाभिनिवेशः, अन्यथा सह विविधशृङ्गारलोलुपता यत्र तादृशमनुरागं स्फुटम् असंदिग्धं वहतीव । अन्यथाशंकिनि । स्वभावारुणमेव मे नयनमिति उत्तरमाशंक्याह- अलसः, क्रीडाभिनिवेशेनैव मन्दसञ्चारिनिमेषः यत्र तादृशम् । कथमन्यथा शंकेति भावः ।

कज्जलमलिनविलोचनचुम्बनविरचितनीलिमरूपम् ।

दशनवसनमरुणं तव कृष्ण ! तनोति तनोरनुरूपम् ॥२

त्वच्चिन्तयैव तादृशत्वमस्येति प्रतिवचनमाशंक्याह- कज्जलेति । हे कृष्ण ! श्यामशरीर । तत्प्रौढिप्रकटनपटीयस्तवारुणं दशनवसनं सहजारुपोऽधरः तनोरनुरूपं तनोति । तत्सौभाग्यवर्धनाय शरीरसदृशमात्मानं करोतीत्यर्थः । अनुशब्दोऽत्र सदृशार्थः । यतः कज्जलेन मलिनयोस्तद्विलोचनयोश्चुम्बनेन विरचितं

नीलिमरूपं यत्र तत्र । मलिनविलोचनयोरिति वा चुम्बनादरसूचककृतातिप्रशस्तनैल्य-
मित्यर्थः । ईर्ष्या मलिनशब्दोपन्यासः ।

वपुर्नुहरति तव स्मरसङ्गरखरनखरक्षतरेखम् ।

मरकतशकलकलितकलधौतलिपेरिव रतिजयलेखम् ॥३

विपरीतवादिनि । त्वत् गुणकीर्तनादेव मलिनोऽयमधरः कथं
नारीनयनचुम्बनादित्याशंक्याह- वपुरिति । हे वञ्चनचातुरीधुरीण ! तव तत्सम्भोग-
सुभगं अन्यस्य वपुस्तत्कामनापरिपूरकं शरीरं स्मरसङ्गरे रतियुद्धे खरा मदनबाण-
सदृशतीक्ष्णा नखास्तेषां क्षतरेखा यत्र तादृशम् । तत्चिरकालोपचितसम्भोगाटोप-
तृष्णासूचकतीक्ष्णकरजवृक्षतरेखमित्यर्थः । तथा सत् मरकतशकले
मरकतशिलाखण्डे कलितायाः लिखितायाः कलधौतलिपेः सुवर्णद्रवाक्षरपंक्तेः
रतिजयलेखं रतिविजयपत्रिकामनुहरति, अनुकरोतीव । उपमानुप्राणितोत्प्रेक्षा ।
'भित्तं शकलखण्डे वा' इत्यमरः । 'कलधौतं रूप्यहेम्नोः' इत्यपि ।

चरणकमलगलदलक्तकसिक्तमिदं तव हृदयमुदारम् ।

दर्शयतीव बहिर्मदनद्रुमनवकिसलयपरिवारम् ॥४

अविश्वासिनि । त्वदन्वेषणभ्रमणात् कण्टकक्षतसन्ततिरियम् ।
नान्यनारीनख-सम्भूतेति परिहारमाशंक्याह- चरणेति । हे कपटपाण्डित्यपारङ्गम् ।
तद्गतिविक्रीतस्य तवेदं परिदृश्यमानं हृदयं वक्षःस्थलं चरणकमलात्
गलितालक्तकेन सिक्तं, यावकदानसमयसमुदितत्वच्चापलादिनिरीक्षणसञ्जात
परिहासकोपवृत्ततच्चरणाघातनिःसृतलाक्षारससंक्रान्तमित्यर्थः । तथा सत्
मदनद्रुमस्य हृदयान्तरभिवृद्धकन्दर्पतरोर्नवकिसलयपरिवारं नूतनपत्रपंक्तिं हृदयात्
बहिःप्रदेशे दर्शयतीव इत्युत्प्रेक्षे । तस्याच्चरणाघातेनैव तव कामाभिवृद्धिरिति
भावः । अत एवोदारं मन्त्रयनोत्सवदातारमिति सोलुण्ठोक्तिः । 'उदारो दातृमहतोः'
इत्यमरः ।

दशनपदं भवदधरगतं मम जनयति चेतसि खेदम् ।

कथयति कथमधुनापि मया सह तव वपुरेतदभेदम् ॥५

मुग्धाक्षि ! गैरिकरागे कथं तव लाक्षाभ्रम इति प्रतिवचनमाशंक्य पुनराह-
दशनेति । हे कपटनायकाचरणाचार्य ! भवतु नाम सर्वं त्वं यथा वदसि तथैव ।
अहमपि यथा भवामि तथैव । किमत्र बहु संलापेन, किन्तु संदिग्धा त्वां पृच्छामि,

अवधेहि । तवैतद्वपुस्तत्सम्भोगचिह्नधारणलब्धसौभाग्यभरं शरीरं मया सह त्वच्चरित्रदर्शनोदितविविधदौर्भाग्यापहततया सममधुना वर्तमानसमये, अपि प्रश्ने, कथमभेदम् । ऐक्यं कथयति, व्यनक्ति । 'गर्हा समुच्चय-प्रश्न-शङ्क-सम्भावनास्वपि' इत्यमरः ।

कुतोऽभेदकथनम् । यतो दशनपदं तत्प्रौढिसूचकं दन्तचिह्नं भवदधरगतं तवौष्ठप्राप्तं, ममैतदविलक्षणायाश्चेतसि त्वच्चेष्टितविवेकचतुरे मनसि खेदमितर-वेदनातिरिक्तं दुःखं जनयति । क्षणं क्षणमुत्पादयतीत्यर्थः । त्वदधेरस्थितव्रणो मां पीडयति, इत्यभेद इत्यभिप्रायः । आक्षेपेण वितर्कध्वनिः ।

बहिरिव मलिनतरं तव कृष्ण मनोऽपि भविष्यति नूनम् ।

कथमथ वञ्चयसे जनमनुगतमसमशरज्वरदूनम् ॥६॥

एवमन्यसङ्गचिह्नदोषैरुपालभ्य पुनः स्वभावदोषं समारोप्य भर्त्सयति । बहिरिति । हे कृष्ण ! मलिनगात्र । इत्यसूयोक्तिः । तव मनः प्रणयभङ्गदुःखग्राहकतयातिकठिनं चित्तं, बहिरिव शरीरमिव नूनं तर्कयामि । मलिनतरमत्यन्तमलिनं भविष्यति । कथमेवं ज्ञातम्, अथान्यथा, अव्ययानामनेकार्थत्वात् अथ शब्दः अन्यथावाचकः । अनुगतमनुकूलं त्वदर्थं विपिनमभिस्तमित्यर्थः । असमशरज्वरदूनं, दुरन्तमदनव्याधिसन्तप्तं मल्लक्षणं जनं कथं वञ्चयसे, प्रतारयसि, निर्मलान्तःकरणस्य ईदृशत्वाभावादिति भावः ।

भ्रमति भवानवलाकवलाय वनेषु किमत्र विचित्रम् ।

प्रथयति पूतनिकैव वधूवधनिर्दयबालचरित्रम् ॥७॥

नाहं वञ्चयामि, मुधैवमाशङ्कसे, इति उत्तरमाशङ्क्य सक्रोधमाह- भ्रमतीति । कैशोरमदातिदृप्तो भवान्, अवलाकवलाय मादृशमुग्धाङ्गनाग्रासाय इति स्त्रीजात्यनुकरणोक्तिः । मारणायेत्यर्थः । वनेषु निःशङ्कत्वात् व्यापारयोग्यविपिनस्थलेषु भ्रमति, पर्यटति । अत्र किं विचित्रमाश्चर्यम् । न किमपीत्यर्थः । अत्रोदाहरणमाह- तव वधूवधबालचरित्रं, स्त्रीमारणविषये दयारहितबाल्याचरणं, स्तन्येन प्राणचोषणरूपचेष्टाविशेषं पूतनिकैव, पूतनेव प्रथयति, कियन्मात्रं प्रकाशयति । न तु सर्वम् । तस्याः किशोरावस्थाचरितानभिज्ञत्वात् । बाल्यावस्थायामपि प्रबलाया एवं चेत् किमुत कैशोरावस्थायामबलानामिति भावः ।

श्रीजयदेवभणितरतिवञ्जितखण्डितयुवतिविलापम् ।

शृणुत सुधामधुरं विबुधा ! वदताऽपि सुखं दुरवापम् ॥८

गीतमुपसंहरति । श्रीरिति । हे विबुधाः ! भक्तिरसभावननिपुणाः । श्रीजयदेवेन भणितं रतिवञ्जितायाः खण्डितयुवत्याः खण्डितावस्थामवाप्तायाः राधिकायाः विलापं, कोपसंवलितसोलुण्ठसाकूतादिवचनसहितं परिदेवनं शृणुत । वदताऽपि कीदृशम्, सुधातोऽपि मधुरम्, अतो दुरवापम्, सर्वदुर्लभम्, सुखं सुखरूपं शृणुत । 'सुधामधुरं विबुधालयतोऽपि सुखं दुरवापमि'ति क्वचित् पाठः । तदालयतोऽपि मोक्षादपि सुखम्, मोक्षे अपीदृशं सुखं नास्तीत्यर्थः । अतो दुरवापं, दुष्प्रापमित्यर्थः ।

तवेदं पश्यन्त्या प्रसरदनुरागं बहिरिव

प्रियपादालक्तच्छुरितमरुणच्छायहृदयम् ।

ममाद्य प्रख्यातप्रणयभरभङ्गेन कितव

त्वदालोकः शोकादपि किमपि लज्जां जनयति ॥९

पुनस्तस्य लाक्षालक्षितवक्षः समालक्ष्य प्रकर्षेण तपन्त्याह- तवेति । हे कितव ! धूर्त ! त्वदालोकः, तव दर्शनमद्य मम शोकादपि त्वद्विच्छेददुःखादपि कामपि अनिर्वचनीयां मरणस्पृहापादिनीं लज्जां जनयति । केन हेतुना, प्रख्यातः, प्रकर्षेण निरुपाधितया ख्यातः, प्रसिद्धः यः प्रणयभरः, प्रेमातिशयः, तस्य भङ्गेन, कुतः प्रणयभङ्ग इत्यपेक्षायां हेतुगर्भविशेषणम् । मम कीदृश्याः, इदमदृष्टपूर्वम् । अरुणच्छायहृदयमरुणकान्तियुक्तं तव वक्षःस्थलं पश्यन्त्याः । 'छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः' इत्यमरः । को वा दोषो मतहृदयस्य, तत्राह- हृदयं कीदृशम् ? प्रियापादलक्तकच्छुरितं, प्रियतमाचरण- प्रियतमोरःस्थलसङ्घटनकारि-सुरतविशेषसूचकेन कान्ताचरणयावकरसेन संक्रान्तमित्यर्थः । अत उत्प्रेक्षे, बहिः प्रसरदनुरागमिव । अन्तरलब्धावकाशं बहिः प्रसृतानुरागव्यञ्जकमिव । अतो मम शोकाधिकतमा लज्जेति । क्वचित्, तदेवं पश्यन्त्याः इति पाठः । तदा एवं व्याख्येयम्, यद् हृदयं मम धन्यताहेतुभूतं, तदेव हृदयमेवं प्रकारान्तरेण पश्यन्त्या इति । अन्यत् समानम् ।

अन्तर्मोहनमौलिघूर्णनमिलमन्दारविश्रंसन-

स्तब्धाकर्षणदृष्टिहर्षणमहामन्त्रः कुरङ्गीदृशाम् ।

दृष्यद्दानवदूयमानदिविषदुर्वारदुःखापदां

भ्रंशः कंसरिपोर्व्यपोहयतु वः श्रेयांसि वंशीरवः ॥३

अथ श्रीराधाया अतिगाढमाननिर्बन्धः प्रयत्नशतेनापि शिथिलयितुमशक्य इति अभिप्रेत्य तत्सहायत्वेन परमोद्दीपनचूडामणिं वंशीरवमनुस्मरन् कविस्तेनाशिषं प्रयुञ्जानः सर्गमुपसंहति, अन्तरिति । कंसरिपोः श्रीकृष्णस्य वंशीरवः वो युष्माकं श्रोतृणां श्रेयांसि, अभीप्सितशुभानि व्यपोहयतु । वर्धयत्वित्यर्थः । धातूनामनेकार्थत्वात् व्यपोहयतु वोऽश्रेयांसि इति पाठश्चेत्, अश्रेयांसि' नाशयत्वित्यर्थः । कीदृशः, कुरङ्गीदृशां, कृष्णमनोहारिविलासचतुरलोचनानां ब्रजवधूनामन्तर्मोहने मनोमोहने मौलिघूर्णनेन चलतां मन्दाराणां पारिजातपुष्पाणां विस्रंसने स्तब्धे स्तम्भने च आकर्षणे च दृष्टिहर्षणे वशीकरणे च विषये महामन्त्रः, सिद्धमन्त्ररूपः, पुनः कीदृशः, दृष्यद्दानवैर्दर्पयुक्तासुरैर्दूयमानानां सन्तप्तानां दिविषदां देवानां दुर्वारा अनिवार्या या दुःखापदः क्लेशविपत्तयस्तासां भ्रंशो भ्रंशानरूपो नाशक इत्यर्थः । यच्छ्रवणमात्रेण दैत्यभयं देवा मुञ्चन्तीत्यर्थः । यथोक्तं विरुदावल्याम्-

बुद्धीनां परिमोहनः किल हियामुच्चाटनः स्तम्भनो

धर्मोदग्रधियां मनः करटिनां वश्यत्वनिष्पादनः ।

कालिन्दीकलहंस हन्त वपुषामाकर्षणः संभ्रुवां

जीयात् वैपवपञ्चमध्वनिमयो मन्त्राधिराजस्तव ॥

किञ्च- रणति हरे ! तव वेणौ, नार्यो दनुजाश्च कम्पितस्वनाः ।

वनमनपेक्षितदयिताः करबालान् प्रोच्छ्य धावन्ति ॥

अपि च- रतिमनुरुध्य गृहेभ्यः कर्षति राधां वनाय या निपुणा ।

सा जयति, निःसृष्टार्था वरवंशजा काकली दूती ॥

इति श्रीगीतगोविन्दे विलक्षलक्ष्मीपतिर्नामाष्टमसर्गः । विलक्षो राधामानगाढ-

तालोलोचनया सविस्मयो लक्ष्मीपती राधिकापतिर्यत्र तन्नामाऽयं सर्गः ।

॥ इति श्रीरसिकरङ्गदाख्यायां गीतगोविन्दव्याख्यायामष्टमसर्गः ॥

नवमसर्गः

तामथमन्मथखिन्नां रतिरसभिन्नां विषादसम्पन्नाम् ।

अनुचिन्तितहरिचरितां कलहान्तरितामुवाच रहः सखी ॥१॥

कविरेवं श्रीराधायाः खण्डितावस्थां निरूप्य पुनस्तस्याः कलहान्तरितावस्थां वर्णयितुमुपक्रमते । तामिति । अथ कृष्णोपेक्षानन्तरं सखी हितोपदेशिनी वयस्या तां राधां रहः स्वगृहस्यैकान्तस्थले उवाच- वैमनस्यापहारि वचनं व्याजहार । कीदृशम्- मन्मथखिन्नां, धैर्याभिमानिमनांस्यतिमथताकामेन प्राप्तखेदाम् । अत एव रतिरसभिन्नां रतिक्रीडाभिलाषेण विदारिताम्, पुनश्च विषादसम्पन्नाम् । निजलघुतानुसन्धानसमुदितातिविषादवशीकृतचित्ताम् । पुनश्चानुचिन्तितहरिचरिताम्, अनु वारं वारं चिन्तितं, मनसि कृतं हरेश्चादूकितपादपतनादिचरितं, यया सा, ताम् । अत एव कलहान्तरितां, कलहान्तरितावस्थां प्राप्ताम् । एतल्लक्षणं यथा-

या सखीनां पुरः पादपतितं वल्लभं रुषा ।

निरस्य पश्चात्तपति, कलहान्तरिता हि सा ॥ इति ।

अन्यच्च- कोपात् कान्तं पराभूय पश्चात्तापेन पीडिता ।

श्वासाश्रुदन्यचिन्तायैः कलहान्तरिता मता' इति ॥

हरिरभिसरति वहति मधुपवने

किमपरमधिकसुखं सखि ! भवने !

माधवे मा कुरु मानिनि मानमये ॥ ध्रुवम् ।

उक्तं गीतेन स्फुटयति- इदमपि रामकिरीरागेण गीयत इत्युक्तम् । हरिरिति, अये ! मनःकन्दलनाय कोमलामन्त्रणम् । हे मानिनि ! निरर्थकमाना- भिभूतचिन्ते राधे ! माधवे, सकलसम्पदधिष्ठातृदेवताधिपतौ सर्वसौभाग्यसम्पन्ने इत्यर्थः । अतोऽसौ मानेनापरञ्जयितुं न युज्यते इति सूचितम् । मानं मिथ्याकल्पित- दोषग्रहारूढं कोपं मा कुरु । मुञ्चेत्यर्थः । ननु वञ्चके कृतं मानं कथं मुञ्चामीत्यतः आह- हरिरिति । मधुपवने विरहिजनसन्तापकारिणि वसन्तानिले वहति सञ्चरति सति हरिः भुवनमनोहरः कृष्णः अभिसरति । मधुपवनहेतुकत्वदनिष्टशंकया स्वयं च त्वद्विरहेण स्थातुमशक्तस्त्वत् कृतभर्त्सनादिकमपि अनालोच्य त्वामनुसरतीत्यर्थः । अनुसरतु नाम, तेन किं स्यादत आह- हे सखि ! हितोपदेश-

विषयभूते ! प्रियसमागमानुकूलः अयमनिलः, प्रियतमश्च त्वदेकाभिसरणपरः ।
अपरं भवने गृहे किमधिकं सुखं सम्पादयसि । अतो मानग्रहमपहाय प्रियमनुसर ।
अन्यथा वसन्तानिलोऽयमतिभयङ्करो भावीति भावः ।

तालफलादपि गुरुमतिसरसम् ।

किमु विफलीकुरुषे कुचकलसम् ॥२

मानधनायाः किन्तेन इति चेत्तर्हि तव कुचाभ्यां किमपराद्धमिति सोत्प्रासमाह-
तालफलादिति ॥ कुचसादृश्यसौभाग्यवतां फलानां मध्ये श्लाघनीयं यत्, तालफलं,
तस्मादपि गुरुमुत्कृष्टं कुचकलसं किमु विफलीकुरुषे । निष्फलं करोषि ।
श्रीकृष्णसम्भोगफलस्य तत्करस्पर्शाद्यभावेन विफलीकरणमनुचितमिति भावः ।
कीदृशमतिशयेन सरसं रतिविरामेऽपि कृष्णतृष्णाद्योतकमित्यर्थः । किंवा यावन्ति
वस्तूनि सरसानि विद्यन्ते, तान्यतिक्रान्तमित्यर्थः ।

किमिति विषीदसि रोदिषि विकला ।

विहसति युवतिसभा तव सकला ॥३

एवं सखीवचनोज्जृम्भितेन पूर्वावस्थासु कृष्णकृतप्रणयोपलालनस्मरणे-
नाश्रुभरितमुखीमतिव्याकुलां राधां सान्त्वयन्त्याह- किमिति- हे सखि ! किमिति
कारणं विना प्रियतमे दोषमारोप्य विषीदसि, विषादं प्राप्नोषि । तथा विकला,
व्याकुला, विगतकला वा सती रोदिषि । क्रन्दसि । पूर्वतोऽप्यधिकप्रणये प्रिये
रोषेण दोषमारोप्य कथं दुःखितासीति भावः । एवं त्वत् मौढ्यमालोक्य सकला,
सकौशला, त्वच्छिद्रान्वेषणनिपुणा इत्यर्थः । समस्ता वा युवतिसभा, विपक्षतरुणी-
समाजः, तत्र त्वां विशेषेण हसति । कट्विङ्गितभाषणपूर्वमुपहसतीत्यर्थः ।

कति न कथितमिदमनुपदमचिरम् ।

मा परिहर हरिमतिशयरुचिरम् ॥४

पुनः साक्षेपमाह- कतीति । अचिरमविलम्बं कृष्णानुनयमुल्लङ्घ्य निर्गमन-
समये एव इत्यर्थः । अनुपदं, वारंवारमिदं कति न कथितं, कियन्नोपदिष्टम् ।
इदमिति किम्, अतिशयरुचिरम्, त्वयि एव आयतां रुचिं प्रीतिमाददानं हरिं
सर्वमनोहरं कृष्णं मा परिहर । परिहरन्ती पश्चाद् बहु तप्यन्ती सखीजनमायासयि-
ष्यतीति कोपकवलितचित्तया त्वया नावधारितमिति भावः । 'अभिष्वङ्गे स्पृहायां
च गभस्तौ च रुचिः स्त्रियाम्' इत्यमरः ।

मृदुलनलिनीदलशीलितशयने ।

हरिमवलोकय, सफल्य नयने ॥ ५

एतदाकर्ण्य निजकरेणाश्रुमार्जनपूर्वं मनाक् अवलोकयन्ती किञ्चित् शान्ततामालोक्य सस्नेहमाह- मृदुलेति । अतिकोमलकमलपत्रैः शीलिते रचिते शयने तल्पे हरिं तापहारिणं कृष्णमवलोकय । तथा पश्यन्ती नयने तददर्शनसञ्जातवैफल्ये नेत्रे सफल्य, कृतार्थय । तद्दर्शनं विना नयनयोरन्यत् फलं नास्तीति अर्थः । 'अक्षिन्वतां फलमिदं न परं विदामः' इत्याहुः ।

जनयसि मनसि किमिति गुरुखेदम् ।

शृणु मम वचनमनीहितभेदम् ॥ ६

एवं प्रार्थनानन्तरं कोपकुटिलितकटाक्षेणात्मानं निरीक्ष्य चलदोष्ठतया परुषमिव किमप्यव्यक्तं कथयन्ती राधां पुनराह- जनयसीति । मनसि रोषदूषिते चित्ते किमिति गुरुखेदं जनयसि । पूर्वं खलु बहुप्रार्थनया मामभिसार्य त्वयैव ईदृशी दशाऽऽपादितां । पुनर्महकुहकस्य तस्य समयं नीत्वा किंवा सम्पादेयिष्यसीति संशयोत्थं खेदं किमर्थं सम्पादयसि । मां सम्पादयेत्यर्थः मम त्वत्परमहितैषिण्या वचनं शृणु, निश्चितमवधेहि । कीदृशम्, अनीहितः, असम्पादितो भेदो युवयोर्हृदय-भेदो येन तत् । उभयोः सङ्गमसुखसम्पादकमित्यर्थः ।

हरिरुपयातु वदतु बहु मधुरम् ।

किमिति करोषि हृदयमतिविधुरम् ॥ ७

किं तत् श्रोतव्यमिति भूसंज्ञया श्रवणमभिनयन्ती तामुन्मत्ताऽसि तव निर्मन्थनं यामीति श्लाघापूर्वकमाह- हरिरिति । त्वच्चित्तविषादादिहरो हरिरुपयातु । त्वं यदि निजलघुतामाशंक्य गन्तुं नेच्छसि, तर्हि त्वत्समीपमागच्छतु । आगत्य किं करिष्यति, बहु मधुरं यथा तव मनोरञ्जनं स्यात्, तथा चाटुवादं वदतु । किमर्थं हृदयं स्वतः प्रसादशालिचित्तमतिविधुरं मानेनातिमलिनं करोषि । मा कुर्वित्यर्थः ।

श्रीजयदेवभणितमतिललितम् ।

सुखयतु रसिकजनं हरिचरितम् ॥ ८

श्रीति । श्रीजयदेवेन भणितं हरिचरितमत एवातिशयेन ललितं रसिकजनं मधुरभक्त्यनुशीलनपरं सुखयतु ।

स्निग्धे यत्परुषासि, यत् प्रणमति स्तब्धासि यद्वागिणि,
 द्वेषस्थासि यदुन्मुखे विमुखतां यातासि तस्मिन् प्रिये ।
 तद्युक्तं विपरीतकारिणि ! तव श्रीखण्डचर्चा विषं
 शीतांशुस्तपनो हिमं हतवहं क्रीडामुदो यातनाः ॥ २

एवमुपशान्तिताऽपि तूष्णीं स्थितां राधामाक्षिपन्त्याह- स्निग्धेति । तस्मिन्
 त्वदेकवशतया प्रसिद्धे प्रिये, अकैतवप्रेमबन्धुरे श्रीकृष्णे सकरुणमनुनयति सति
 यत् यस्मात्त्वं परुषासि, रुक्षभाषणकठोराऽसि, ततो निजापराधमाशंक्य प्रणमति,
 त्वच्चरणे पतति सति, यतः स्तब्धासि, स्तम्भवन्निश्चला, अविनीताऽसि, ततोऽपि
 रागिणि, प्रौढानुरागशालितया क्रीतदासवत् विद्यमाने, यत् द्वेषस्थासि, दोषमारोप्य
 विरक्ताऽसि । ततश्च कियानसौ कोपः, क्षणिकः । मन्मुखविलोकनमात्रेणापयास्यतीति
 उन्मुखे सम्मुखावस्थिते यत् विमुखतां यातासि, विमुखीभूयावस्थितासि । हे
 विपरीतकारिणि ! अनुकूले प्रतिकूलाचरणप्रवणे ! तत् तस्मात् तवैतत् युक्तम् ।
 समुचितमेव । किं तदित्यपेक्षायामाह- श्रीखण्डचर्चा, चन्दनालेपः, विषं
 कालकूटमिव, क्षोभकारी शीतांशुस्तुहिनकिरणस्तपनश्चण्डकर इव सन्तापकः ।
 तथा हिमं तुषारः हुतवहो हुताशन इव दाहकः । क्रीडामुदो माधवीमाकन्दसन्तोलन-
 मयूरनर्तनालोकनवीणावादनरसिकव्याधूयनादिविनोदसुखानि यातनाः अतिकूरवेदना
 इव । स्मरणमात्रेणापि आतङ्कपादिका इत्यर्थः ।

सान्द्रानन्दपुरन्दरादिदिविषद्वृन्दैरमन्दादरा-
 दानम्रैर्मुकुटेन्द्रनीलमणिभिः सन्दर्शितेन्द्रिन्दिरम् ।
 स्वच्छन्दं मकरन्दसुन्दरगलन्मन्दाकिनीमेदुरं
 श्रीगोविन्दपदारविन्दमशुभस्कन्दाय वन्दामहे ॥ ३

अथ कविविर्णयिष्यमाणकृष्णकृतबहुविधचातुर्वादैः राधासौभाग्यातिशय-
 मनुस्मरन् तदुपोद्वलकतया तस्यैश्वर्यं दर्शयन् सर्गान्तं सूचयति । सान्द्रेति ।
 श्रीगोविन्दस्य पदारविन्दम्, अशुभानां स्कन्दाय, उक्तिप्रतिबन्धकीभूतदुरितानां
 नाशाय वन्दामहे, अभिवादयामः । कीदृशम्- बलिनियमनात् प्राप्तस्वस्वाधिकारतया
 सान्द्रो निविड आनन्दो येषामिन्द्रादिदिविषदां, शक्रप्रमुखदेवानां वृन्दैः, अत
 एवाधिक्यादरात्, आनम्रैरतिभक्तवशात् प्रणमद्भिः कर्तुभिः,
 मुकुटस्थितेन्द्रनीलमणिभिः, किरणैः सन्दर्शिता इन्द्रिन्दिरा भ्रमरा यत्र तत् ।

प्रणामसमयसमुदितमुकुटखचितनीलमणिप्रकरप्रकटितानेकमधुकरसम्भ्रममित्यर्थः ।
पुनः कीदृशम्, स्वच्छन्दं, स्वेच्छया मकरन्दवत् सुन्दरं यथा स्यात्तथा गलन्त्या
मन्दाकिन्या स्वर्गङ्गाया मेदुरं स्निग्धम् । यस्य चरणस्य ईदृग् महिमा, तेन कृष्णेन
मम शिरसि पदपल्लवं धेहीति प्रार्थ्यते या, तस्याः सौभाग्यं किं वर्णयामः, इति
कवेर्हृदयस्थो भावः ।

इति श्रीगीतगोविन्दे अमन्दमुकुन्दो नाम नवमः सर्गः । अत एव श्रीराधायां
मानोपशमनस्पृहायाम् अमन्दः सोत्सुको मुकुन्दो यत्र सोऽयं सर्गः ।
॥ इति रसिकरङ्गदाख्यायां श्रीगीतगोविन्दव्याख्यायां नवमसर्गः समाप्तः ॥

दशमसर्गः

अत्रान्तरे मसृणरोषवशादसीम-
निःश्वासनिःसहमुखीं सुमुखीमुपेत्य ।
सव्रीडमिक्षितसखीवदनं दिनान्ते
सानन्दगदगदपदं हरिरित्युवाच ॥

अथ श्रीराधाया माननिर्वासनाय तत्प्रेमैकवशीभृतस्य कृष्णस्य चादूक्तिपरिपाटीमुदघाटयितुं भूमिकामाह- अत्रेति । अत्रान्तरे सखीप्रबोधनानन्तरं यावत् राधा प्रसादमन्थरतया किञ्चित् नातिभाषते, एतदभ्यन्तरे दिनान्ते सायंकाले, हरिश्चादूक्तिपेशलतया अतिमनोहरः कृष्णः सुमुखीं, शोभनं कोपकालीनभ्रुकुञ्चितकुटिलनिरीक्षणादिविलक्षणशोभायुक्तं मुखं यस्याः तां राधामुपेत्य समीपमागत्य सानन्दगदगदपदं, तादृशं मुखदर्शनसज्जातानन्देन प्रतिक्षणं गदगदिकास्खलदक्षरं यत् पदं तेन सहितं यथा स्यात्तथेति वक्ष्यमाणवचनमुवाच, उक्तवान् । कीदृशीम्- मसृणः सान्द्रो यो रोषस्तद्वशादसीमः सीमातिक्रान्तः, सुदीर्घ इत्यर्थः । ईदृशेन निःश्वासेन निःसहमतिक्लान्तं मुखं यस्यास्ताम् । मानिन्याः खलु वल्लभाग्रे तु मानोदयाधिव्यान्त्रिणीमत्वं शसितस्य । पुनः कीदृशीम्- सव्रीडं, कथमिममवलोक्य विस्मृतसकलकोपकृत्याऽन्यथा एव प्रतिभाति मे मनोवृत्तिः किं करोमि, किं वदामि, कथमङ्गीकरोम्यस्य वचनम्, कथं वा परिहरामीति विचारसमुदितलज्जासहितं यथा स्यात्तथेक्षितं सखीवदनं यया ताम् ।

वदसि यदि किञ्चिदपि दन्तरुचिकौमुदी
हरतु दर तिमिरमतिघोरम् ।
स्फुरदधरसीधवे तव वदनचन्द्रमा
रोचयतु लोचनचकोरम् ।
प्रिये ! चारुशीले ! मुञ्च भयि मानमनिदानम् ॥ १

यदुवाच तदाह- वदसीत्यादिना गीतेन । देशाख्यरागेण गीयत इत्युक्तम् । वदसीति । हे प्रिये ! मत्प्रेमसर्वस्वभूते ! हे चारुशीले ! स्पृहणीयस्वभावे ! मयि, त्वदीयाभिमानिनि जने, अनिदानं कारणशून्यं मानं मुञ्च । चारुशीलायाः

अकारणमानकरणस्यातीवानौचित्यात् । मम मानेन ते किं दुःखमिति चेत् तत्राह-
सपदि, त्वत्त्वोपसमय एव मदनानलः, अलक्षितान्तर्दाहकः कामाग्निः मम
त्वदुपेक्षितस्य मानसं दहति । अतोऽत्यार्त्त्या प्रार्थयामि, मुखकमलमधुपानं देहि ।
अन्तर्गतदाहस्य रसायनपानादेव निवृत्तिरिति भावः । ननु मानिन्या अधरपानं न
घटते । एवं चेत्, सत्यम्, अतिदुर्लभमिदं तिष्ठतु । किञ्च

‘स्निग्धमालपसि, रुक्षमेव वा त्वत् कथैव सखि ! मे रसायनम्,
शीतलं सलिलमुष्ममेव वा पावकं हि शमयेदसंशयम्’ इति ॥

न्यायात्त्वं यदि किञ्चिदपि वदसि, तोषेण रोषेण वा भाषसे, तदा दन्तरुचिकौमुदी,
दशनकान्तिचन्द्रिका, अतिघोरम्, इति कर्तव्यतानिराशकतया अतिक्रूरं दरतिमिरं,
भयान्धकारं हरतु । दूरीकरोतु । तथा सति शिथिलितकोपायास्तववदनचन्द्रमाः
संलापोन्मुखसहज-प्रसादशालिमुखसुधाकरः, लोचनमेव तद्दर्शनैकवृत्तितया
चकोरस्तम् । स्फुरन् ईषत् चलन् योऽधरस्तस्य सीधुरिव । सीधुरिति लक्षणया
सुधैव, तस्मै, अधरसुधां पातुमित्यर्थः । ‘क्रियार्थोपपदे’ इत्यादिना चतुर्थी, रोचयतु,
रुचिमन्तं करोतु । स्फुरणसूचितचुम्बनाभिलाषाधरसुधारसास्वादानाय
प्रोत्साहयत्वित्यर्थः ।

सत्यमेवासि यदि सुदति मयि
कोपिनी देहि खरनखरशराघातम् ।
घटय भुजबन्धनं जनय रदखण्डनं
येन वा भवति सुखजातम् ॥२

ननु कोपनायाः किञ्चिदपि भाषणमपि न सम्भवेदिति चेत्तर्हि दण्डविधानेन
कोपं समापयेत्याह- सत्यमिति । हे सुदति ! सुन्दरदन्ति ! पूर्वं दन्तरुचिस्फुर्त्या
सुदतीति सम्बोधनम् । मयि विधेयजने यदि सत्यं कोपिनी एवासि, तर्हि
खरनखरास्तीक्ष्णनखास्त एव शरास्तैर्घातं देहि । प्रहारं कुरु, इत्यर्थः । तेन चेन्न
तुष्यसि, तदा भुजबन्धनं घटय । बाहुपाशाभ्यां बन्धं रचय । यदि
चानेनाप्यसन्तोषस्तदा रदखण्डनं जनय । क्रोधवशादधरादिषु दन्तैर्दशनं कुरु
इत्यर्थः । किं बहूक्तेन, येन वा विधानेन सुखं जातं, तव बहुसुखं भवति,
भविष्यति, तदेव कुरु इति गूढोऽभिप्रायः । एवमपराधिनि जने दण्ड एवोचितो न
चापेक्षेति भावः ।

त्वमसि मम जीवनं त्वमसि मम भूषणं

त्वमसि मम भवजलधिरत्नम् ।

भवतु भवतीह मयि सततमनुरोधिनी

तत्र मम हृदयमतिरत्नम् ॥ ३

ननु या तव प्रिया सैव दण्डं विदधातु, इत्याशंक्याह- त्वमसीति । हे प्रिये ! त्वमेव मम, त्वद् विरहासहननिर्यत्प्राणस्य जीवनमसि, जीवननिदानमसि । त्वयि विमुखायामहं जीवन्नपि न जीवामीत्यवेहि । यथोक्तमन्यापदेशे-

‘अयि किं गुणवति ! पद्मिनि ! जीवति भवतीं विनाऽपि असौ मधुपः ।

अथ यदि जीवति, जीवितु । जीवनमपि जीवनाभासः ॥’

इति न केवलं त्वं मम जीवननिदानमात्रम् । किं च शोभानिदानमपीत्याह- त्वमेव मम भूषणमसि । सर्वातिशायिसौभाग्यनिदानालङ्कारभूतासि, इत्युक्त्वा कथं मुग्धाऽहमेकाकारसन्निधानमात्रशोभाधायिना भूषणेन त्वां निरूपयामीत्यत्रापरितुष्यन्नाह- हे प्रिये ! स्मरपदर्शनस्पर्शनादिसमयेषु निरूपमानन्दसन्दोहदायिनि ! त्वं त्वत्प्रसाद-सौभाग्यभाजो मम भव एव जलधिस्तत्र रत्नमसि । सकलवस्तुसारभूतविविध-मनोरथफलसाधनसर्वावस्थास्पृहणीयरत्नरूपासीत्यर्थः । यथा कश्चिन्महा-दरिद्रश्चिन्तामणिं प्राप्यात्मानं पूर्णं मनुते, तथाहं त्वां लब्ध्वा कृतार्थोऽस्मीति भावः । अतो भवती, त्वमिह त्वद्वशवर्त्तिनि मयि सततं निरन्तरमनुरोधिनी भवतु । प्रसादशिक्षणयोरेकतरेण दाक्षिण्यशालिनी भवतु । मम त्वदेकगतिकस्य हृदयं विचारचतुरं मनः तत्र भवद्दाक्षिण्ये अतिरत्नम्, अतिशयेन यत्नं तात्पर्यं यस्य तादृशं वर्त्तत इति शेषः ।

नीलनलिनाभमपि तन्वि ! तव लोचनं धारयति कोकनदरूपम् ।

कुसुमशरबाणभावेन यदि रञ्जयसि कृष्णामिदमेतदनुरूपम् ॥ ४

एवमात्मनो विधेयतामभिधाय कोपारुणितनेत्रशोभामालोक्य वचनचातुर्येण सानुरागावलोकनं प्रार्थयते, नीलेति । हे तन्वि ! मृद्वङ्गि ! अनेन मानादिखेदासहनत्वं सूचितम् । तव लोचनं नीलनलिनाभमपि, नीलोत्पलसमानवर्णमपि कोकनदरूपं रक्तोत्पलवर्णं धारयति, विभर्त्ति । अनेन त्वयि काऽपि अपूर्वानुरञ्जनविद्याऽस्ति इति मन्ये । नीलवर्णस्यासम्भावितरक्तीकरणसम्भवात् । एवं यदि कृष्णं, नीलवर्णं मां कुसुमशरबाणभावेन, विविधव्यापारशालिमदनबाणतात्पर्येण सानुरागं दृष्ट्या

इति अभिप्रायः, रञ्जयसि, रक्तं करोषि, तदेदं रञ्जनम्, एतदनुरूपं, एतस्य नयनरञ्जनस्यानुरूपमुचितं भवति । स्वसम्बन्धिनीलवर्णस्य सर्वस्यापि रञ्जनं कृतं भवतीत्यर्थः । अकारणकोपोदितनयनारुण्यस्य मत्प्रसादाङ्गीकरणविविधभाव-कटाक्षमोक्षणं समुचितमेवेति भावः ।

स्फुरतु कुचकुम्भयोरुपरि मणिमञ्जरी

रञ्जयतु, तव, हृदयेशम् ।

रसतु रसनाऽपि तव घनजघनमण्डले

घोषयतु मन्मथनिदेशम् ॥ ५

तथाङ्गस्पर्शमभियाचते, स्फुरदिति- हे प्रिये ! कोपोत्सारितमणिमण्डना-यास्तव कुचकुम्भयोरुपरि मणिमञ्जरी, माणिक्यपुञ्जनिर्मितमालाविशेषः स्फुरतु, शोभताम् । तेन किं स्यात् । हृदयस्य देशं, बहिरन्तश्च प्रदेशं रञ्जयतु । बहिः शोभयतु, अन्तश्च रागयुक्तं करोतु । रुष्टं हृदयं मत्करार्पितां तामुत्कोचमिव लब्ध्वा तुष्टं भवत्विति भावः । किं च तथा रसनाऽपि काञ्चीकलापोऽपि सुप्रसन्नायास्तव घनजघनमण्डले रसतु । तत्स्पर्शसञ्जातहर्षादिव उच्चैः शब्दं करोतु । रसशब्दे धातुः । तेनापि किं ? मन्मथनिदेशं घोषयतु । संग्रामाय सज्जीभवेति कामदेवाज्ञामनु-श्रावयत्वित्यर्थः ।

स्थलकमलगञ्जनं मम हृदयरञ्जनं जनितरतिरङ्गपरभागम् ।

भण मसृणवाणि ! करवाणि चरणद्वयं सरसलसदलक्तकरागम् ।।

एवमुक्त्वातिसाहसिकोऽहं यच्चरणसेवां विनाऽन्यदंभिलषामीति तदर्थमनुज्ञामभियाचते । स्थलेति । हे मसृणवाणि ! मधुरकोमलालापे प्रिये ! भण अनुज्ञापय । किमर्थम्, तत्राह- तव चरणद्वयं निःसृतयावकचित्रं पादयुगं सरसं त्वच्चरणसेवाभिलाषि सद्रवं वा । लसद् भासमानम्, तच्चरणयोग्य-कान्तियुक्तमित्यर्थः । एवंविधं यदलक्तकं, लाक्षारसस्तस्य रागो रक्तिमा यत्र तादृशं करवाणि, करिष्यामीति प्रार्थयामि । प्रार्थनायां लोट् । विशेषणत्रयेण, चरणसौभाग्यमनुमोदते, कीदृशीम्, स्थलकमलस्य, रक्तपद्मानुकारि स्थलसम्भवकोमलपुष्पविशेषस्य गञ्जनं तिरस्कारि । ततोऽप्यधिक-रमणीयमित्यर्थः । किं च त्वद्विचित्राकल्पकल्पनाकुशलस्य मम हृदयस्य, मनसो रञ्जनं, रतिजनकं, किंवा वक्षःस्थलस्यारुण्योत्पादकम् । यावकदानसमये,

अत्यादरेण चरणस्य, वक्षसि संघटितत्वात् । किं च व्यञ्जितविविध-
हृदयहारिव्यापारतया जनित उत्पादितो रतिरङ्गस्य रतिविशेषकौतुकस्य परभागः
उत्कर्षः येन तत् । तत्र चरणस्य व्यापारविशेषबाहुल्यात् ।

स्मरगरलखण्डनं मम शिरसि मण्डनं

देहि पदपल्लवमुदारम् ।

ज्वलति मयि दारुणः मदनकदनानलो

हरतु तदुपाहितविकारम् ॥ ७

एवमनुनीतामपि अनुत्तरां तां प्रति, हे मानिनि ! त्वं यदि न प्रसीदसि,
तदा सम्प्रति पादस्पर्शेणापि मामुज्जीवयेति सदैव्यमाह- स्मरेति । हे प्रिये ! मम
त्वदधीनस्य शिरसि त्वच्चरणानते मूर्धनि पदपल्लवं चरणकिसलयं देह्यर्पय ।
इदमयुक्तमिति चेत्तत्रास्य युक्तत्वमुपपादयति । कीदृशम्- मण्डनं, मद्ङ्गीकार-
सौभाग्याभिवृद्धिकारितया मम चूडामपिरूपमित्यर्थः । अत एवमुदारं परमोत्कृष्टतया
शिरोधारणयोग्यम् । तत्प्रभावमप्याह- स्मरगरलस्य खण्डनं स्मरणमात्रेणापि
अहितकारी यः कन्दर्पगरलः तस्य खण्डनं, स्पर्शमात्रेण नाशकम् । चरणकमलेन
शिरसि ताडयन्ती मामपगतविषवेगं कुर्वित्यर्थः ।

किञ्च मयि दारुणो विविधातङ्कापादको मदनकदनानलः कामक्लेशवह्नि-
ज्वलति । अप्रतिहततया समृद्धो भवति । तदुपाहितविकारं तेन ज्वलनेन उत्पादितं
विकारं, “तिष्ठामि किम्, गच्छामि किम्, जागर्मि किम्, जीवामि किम्, मृतोऽस्मि
किम्” इत्यादि ज्ञानतिरोधानरूपं व्यामोहं हरतु, दूरीकरोतु । ‘मदनकदनारुण’
इति पाठे तपनो ज्वलतीत्यर्थः ।

इति चटुलचाटुपटुचारुमुरवैरिणो राधिकामधिवचनजातम् ।

जयति पद्मावतीरमणजयदेवकविभारती भणितमतिशातम् ॥ ८

एवं विनयोक्तिपराकाष्ठां वर्णयित्वा गीतमुपसंहरति, इतीति इत्येवं प्रकारं
मुरवैरिणः श्रीकृष्णस्य राधिकामधिकृत्य वचनजातमुवितकदम्बं जयति । सर्वोत्कर्षेण
वर्तते । परमप्रेयसीविषयत्वात् । कीदृशम्- चटुलचाटुपटु, चटुलं चञ्चलं
बहुविधत्वादस्थिरमित्यर्थः । ईदृशं यत् चाटु, विनयोक्तिस्तेन पटु, मानापहरणसमर्थ-
मित्यर्थः । अत एव चारु मनोज्ञम् । अतिशातं, परमसुखरूपं च । पुनः कीदृशम् ।
पद्मावतीनाम्नी जयदेवजाया तस्या रमणः । हरिलीलादिकथनादिना प्रीतिकरो यो

जयदेवकविस्तस्य भारत्या, वाण्या, भणितं प्रकाशितमित्यर्थः । अत्रैवं प्रथास्ति-
एकदा जयदेवः 'मम शिरसि मण्डनं देहि पदपल्लवम्' इति अत्र चादूवितविशेष-
वर्णने संदिग्धचित्तस्तल्लिखनाद् विरम्य पुस्तकलेखनीं गृहे स्थापयित्वा स्नानाय
गतः । एतदभ्यन्तरे श्रीकृष्णो जयदेवरूपेणागत्य पद्मावतीपुरतस्तदेव
लिखन्नन्तर्हितः । तदनन्तरं सः समागत्य पुस्तके तदद्भुतलिखिताक्षरं दृष्ट्वा केन
लिखितमिति सविस्मितं पद्मावतीं पप्रच्छ । त्वमेवेदानीं लिखित्वा गत इति तत्कथित-
माकर्ण्यतिहृष्टेन तेन भगवदिच्छेयमिति मनसि सम्भाव्य 'धन्यासि त्वम्' तं
साक्षात्कृतवतीति सा बहुश्लाघिताऽऽसीदिति । अतोऽत्र पद्मावतीपदं प्रयुक्तम् ।
तथा जयति क्रियाप्रयोगेण अस्य चादूवितकदम्बस्य सर्वोत्कर्षवत्त्वं साधितमिति ।

परिहर कृतातङ्गे ! शङ्कां त्वया सततं घन-

स्तनजघनयाक्रान्ते स्वान्ते परानवकाशिनि ।

विशति वितनोरन्यो धन्यो न कोऽपि ममान्तरं

प्रणयिनि ! परीरम्भारम्भे विधेहि विधेयताम् ॥२

एवमनुनीतामपि अन्यासङ्गशङ्कापङ्किलितचित्ततया प्रसादमन्थरामालक्ष्य
तां प्रबोधयन्नाह- परिहरेति । हे कृतातङ्गे ! कृतः स्वयमेव मिथ्यावितर्केणापादित
आतङ्गे मदन्यासङ्गरूपाशङ्का यया तथाविधे राधे ! किं वा कृतो मदन्यासङ्गहेतुकः
सन्तापो यया । 'रुक्तापशङ्कास्वातङ्कः' इत्यमरः । शङ्कां परिहर मयीति शेषः ।
मया सह तनुभेदमप्यसहमानस्यास्य मनसि कथमुद्भटकटुकपटनटनारभटीप्रकटन-
घटनपटीयसी काऽपि धृष्टा प्रविष्टा । चिरसञ्चितनिजवचनासञ्चयदीक्षां ग्राहीतवतीति
संशयं त्यज । मम त्वदेकप्रणयाधीनस्य स्तनौ च जघनं च स्तनजघनं, घनं
निविडं स्तनजघनं यस्यास्तथा विधया त्वया सततमनवरतं आक्रान्ते व्याप्ते ।
अत एव परा सामान्या सा प्रवेशायानवकाशिनि, नास्ति अवकाशो यत्र तादृशि
स्वान्ते, त्वदेकाधारे मनसि, वितनोरङ्गादन्यो धन्यः कोऽपि न विशति, न प्रविशति ।
केवलं स एव विशतीत्यर्थः । अङ्गहीनत्वादन्तः प्रवेशसामर्थ्यात् धन्यत्वम् ।
अतनोरन्यः कोऽप्यधन्य इति वा । किन्तु स एव दग्धशरीरत्वात् लज्जात्यागात्
विगर्हितः सन् प्रविष्टः इत्यर्थः । अतः प्रणयिनि ! त्वदेकप्रणये निरपराधे मयि
परीरम्भारम्भे त्वत्कृते मत्कृते वा आश्लेषनिर्माणे विधेयतामानुकूल्यं विधेहि,
कुरु । उपसर्गस्य घञ् मनुष्ये बहुलमिति दीर्घः ।

मुग्धे विधेहि मयि निर्दयदन्तदंश-

दोर्वल्लिबन्धनिविडस्तनपीडनानि ।

चण्डि त्वमेव मुदमञ्च न पञ्चबाण-

चण्डालकाण्डदलनादसवः प्रयान्तु ॥ ३

ननु त्वदङ्गे सम्भोगचिह्नानि स्फुटं दृष्टानि सन्ति । तत्कथं शङ्कां परिहरयामि । एवं चेन्निश्चिनोषि तर्हि त्वमेव दण्डं विधेहि । न तु मन्मथेन मारयेत्याह- मुग्धेति । हे मुग्धे ! दण्डविधानेन त्वमेव मुदं सुखं अञ्च, आप्नुहि । न च पञ्चबाणस्य सर्वाण्यप्यस्त्राणि युगपदेव मोक्तुं प्रवृत्तस्य मन्मथस्य अत एव चण्डालस्याति-निकृष्टस्य काण्डानां शोषपसन्तापनादिविविधशक्तिमतां सायकानां दलनात् पीडनात् असवस्त्वदधीनाः प्राणाः न प्रयान्तु न निर्गच्छन्तु । विधेयजनस्य नीचेन घातनमत्यनुचितमिति ते मौग्ध्यमिति भावः । कीदृग् दण्डं विदधामीति चेत् तत्राह- हे चण्डि ! महत्क्रोधने ! निर्दयानि दयारहितानि तव यथा रुचिप्रदानीत्यर्थः । तथा विधानि दन्तदंशबाहुल्यताबन्धनिविडस्तनपीडनानि विधेहि । अनेनातृप्तिश्चेदन्यदपि कुर्विति भावः ।

शशिमुखि ! तव भाति भङ्गुरभूर्युवजनमोहकरालकालसर्पी ।

तदुदितभयभञ्जनाय यूनां त्वदधरसीधुसुधैव सिद्धमन्त्रः ॥ ४

एवं निवेदितदैन्योक्तिश्रवणसञ्जातभावभङ्गुरितभूशोभितमुखीं संमालक्ष्य सोल्लासमाह- शशिमुखीति । हे शशिमुखि ! तव भङ्गुरभूः कुटिलितचिल्लीलता भाति । शोभते । इयं युवजनस्य, त्वन्निरनुरोधतया लोकस्य मान्यतामापन्नस्य मम मोहाय चेतनाध्वंसनाय कराला अतिभीषणा कालसर्पी, महाविषकृष्णभुजङ्गी । तदा एतया दष्टस्यानर्थापत्तिः स्यात्तत्राह- तत् सकाशादुदितस्य भयस्य भञ्जनाय, नाशाय यूनामस्माकं, बहुवचनम्, तस्याः प्रसादमालक्ष्यात्मनो बहुमानादिति मन्तव्यम् । त्वदधरसीधुसुधैव सिद्धमन्त्रः । मादकत्वांशेन सीधुशब्दस्य उपन्यासः । अन्यसर्पदष्टस्य सिद्धमन्त्रपठनात् विषमोक्षणं स्यात् । एतद्भूकालसर्पीविषोपशमनं त्वदधरसुधापानेन एव न चान्येन । अप्रस्तुतात् सामान्याप्रस्तुतात् विशेषस्य प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसा ।

व्यथयति वृथा मौनं तन्वि ! प्रपञ्चय पञ्चमं

तरुणि ! मधुरालापैस्तापं विनोदय दृष्टिभिः ।

सुमुखि ! विमुखीभावं तावद् विमुञ्च न मुञ्च न

स्वयमतिशयस्निग्धो मुग्धे प्रियोऽयमुपस्थितः ॥५

अन्तःप्रसादमपि बहिरनुत्तरामाह- व्यथयतीति । हे तन्वि ! वाङ्निरोध-
खेदासहने ! वृथा मौनं तव निर्हेतुकमसम्भाषणं व्यथयति, खेदयति । अत्र
कर्मानुक्तिः । पशुपक्षिसाधारण्येन सर्वानेव व्यथयतीति व्यनक्ति । अतो हे
तरुणि ! साहजिकमधुरविविधभावसम्पन्ने । मधुराः कर्णरसायनाः ये आलापाः
प्रणयोक्तयस्तैः पञ्चमं, पञ्चमाख्यस्वरविशेषं प्रपञ्चय । यावता मम तृप्तिः
स्यात्तथा विस्तारयेत्यर्थः । अनेन मन्मथतर्जनानुकारिपिकस्वरसम्पादितकर्णज्वरो-
ऽपगच्छत्विति भावः । तथा दृष्टिभिः प्रेमगर्भितविलासविलोकनैस्तापं, मृगखञ्जन-
नलिनेन्दीवरादिदुर्दर्शनोदितनेत्रसन्तापं विनोदय, निर्वापय । न केवलं श्रवणदर्शन-
योस्तापमपहरेति वदामि, किन्तु सकलाङ्गानामित्याह- हे सुमुखि !
सहजप्रसादस्मेरानने ! अनेन मानशैथिल्यं सूचितम् । विमुखीभावं सकलसन्ताप-
कारणं दुःशङ्कापादितं वैमुख्यं तावत् साकल्येन मुञ्च । मां त्वद्दर्शनातिकातरं न
मुञ्च । मुञ्चन्ती सती दारुणदर्पककार्मुकदुर्वारदुर्विलसितं मा विधेहीति भावः ।
ननु प्रतिकूलस्योपेक्षणमुचितमेवं चेत्तत्राह- हे मुग्धे ! युक्तायुक्तविचारमूढे ।
अतिशयस्निग्धस्त्वत्प्रणयोपलालनैकप्रवणः प्रियः त्वत्प्रेमैकविषयताया
लब्धनिःसीमसौभाग्यः, अयं त्वत्प्रसादं प्रतीक्षमाणोऽहं स्वयमुपस्थितः । अनाहूतः
एवागत्य त्वत्समीपे बहुविरचितानुनयः वर्तत इत्यर्थः ।

बन्धूकद्युतिबान्धवोऽयमधरः स्निग्धा मधूकच्छवि-

र्गण्डे चण्डि चकास्ति नीलनलिनश्रीमोचने लोचने ।

नासान्वेति तिलप्रसूनपदवीं कुन्दाभदन्ति ! प्रिये

प्रायस्त्वन्मुखसेवया विजयते विश्वं स पुष्पायुधः ॥ ६

अनन्तरं तस्या मानापगमात्सहजकान्तिमन्तं मुखचन्द्रमालोक्य कामार्दित-
मनास्तामेव स्तौति । बन्धूकेति ! हे प्रिये ! उत्कूलत्प्रेमविषयभूते ! हे चण्डि !
कोपनिराकृतमदनुरोधे राधे । प्रसादसमयेऽपि स्वामिनीत्वेन मदनस्यानुकूल्य-
सम्पादनात् त्वं मयि कोपं न जहासीति चण्डित्वेन सम्बोधनम् । यस्यानुकूल्याय
त्वमेवं मौनमुद्रामालम्बसे, सः किं वा सः प्रसिद्धः पुष्पायुधः जगत्जययोग्यानि
कुसुमान्यत्र सन्तीति त्वन्मुखसेवया प्रसादातिमधुरत्वद्वदनानुजीवनेनैव विश्वं प्रायो

बाहुल्येन विजयते । वशीकरोति । मद्विजयस्तु सुतरां ईषत्कर इति भावः ।
 एतदेव सोपपत्तिकमुपमया समासोक्त्या चोपपादयति । हे कुन्दाभदन्ति !
 कुन्दकलिकाकल्पदशने ! स्मितविकसितदन्तशोभापहतमन्मानसे ।
 अत्रावृत्तिशौकल्याभ्यां साम्यम् । अयं ताम्बूलरसरुक्षोऽप्यधर ओष्ठः
 बन्धूकद्युतिबान्धवः । बन्धूककुसुमकान्तिसदृशः चकास्ति, भाति । अत्रारुण्यात्
 साम्यम् । गण्डे कपोलस्थले, स्निग्धाऽतिचिक्कणा मधूकच्छविः, गुडपुष्पस्य
 कान्तिश्चकास्ति । पाण्डुत्वादत्र साम्यम् । 'मधूके तु गुडपुष्पमधुद्रुमौ' इत्यमरः ।
 लोचने, अञ्जनविहीने अपि, नीलनलिनश्रियः, उत्फुल्लनीलोत्पलशोभाया मोचने
 खण्डने, तथा नासा श्वासभरोद्धनोत्पीडनप्रणुना त्वन्नासिका ईषदवनताञ्चलतिल-
 प्रसूनस्य पदवीं स्वरूपपरिपाटीं अन्वेति, अनुकरोति । अत्राकृत्या साम्यम् ।

दृशौ तव मदालसे वदनमिन्दुमत्युन्नतं,

गतिर्जनमनोरमा विधुतरम्भमूरुद्वयम् ।

रतिस्तव कलावती रुचिरचित्रलेखे भुवा

वहो ! विवुधयौवतं वहति तन्वि ! पृथ्वीगता ॥७॥

ननु सुरसुन्दरीसहायेनैव कामस्य विश्वजयः । कथं मन्मुखसेवेति चेत्
 तत्राह- दृशाविति । हे तन्वि ! त्वं पृथ्वीगता, पृथिव्या एकदेशे स्थिताऽपि
 विवुधयौवतं, देवयुवतिसमूहं वहसि, शासनीयत्वेनाङ्गीकरोषीत्यर्थः । अहो !
 आश्चर्यं कथमित्यपेक्षायां तत्प्रकारं श्लेषेणोपपादयति । सकलसौन्दर्यनिराजित-
 चरणसरोजायास्तव दृशौ नेत्रे मदेन तारुण्यगर्वेपालसे, मन्दसञ्चारिसूचितभावविशेषे
 इत्यर्थः । अनेन मदालसाख्ये देवाङ्गने सूचिते । वदनमिन्दुमतिक्रम्योन्नतमुत्कृष्टम्,
 इन्दुतोऽप्यधिकशोभनमित्यर्थः । इन्दुमत्युज्ज्वलमिति पाठे स एवार्थः । यद्वा
 इन्दुमती नाम देवाङ्गना । ततोऽप्यर्थात् तद्वदनतोऽपि तववदनमुत्कृष्टमित्यपि ध्वनितम् ।
 अत्र इन्दुमती नाम देवाङ्गना सूचिता । तव गतिः स्वभावमन्थरगमनं जनस्य
 सपक्षविपक्षसाधारणजनमात्रस्य मनसि रमत इति मनोरमा, मनोहारिणीत्यर्थः ।
 अत्र मनोरमा नाम काचिद्देवाङ्गना सूचिता । तथा तव ऊरुद्वयं विधुतरम्भम् ।
 विशेषेण धुता कम्पिता रम्भा कदलीतरुप्रकाण्डो येन तादृशम् । पक्षे तिरस्कृता
 रम्भानामास्परा येन तत् । तथा तव रतिः, सुरतक्रीडा कलावती, चतुःषष्टि
 कामकलाशालिनी । अत्र कलावती नाम देवाङ्गना सूचिता । तथा तव भुवौ

चिल्लीलते, रुचिरचित्रलेखे । मनोहरचित्रकृतरेखे इव दर्शनीये इत्यर्थः । अत्र चित्रलेखाभिख्या देवाङ्गना सूचिता । यौवतशब्दसामर्थ्यात् श्लेषानुप्रापितोत्प्रेक्षा ।

प्रीतिं वस्तनुतां हरिः कुवलयपीडेन सार्धं रणे

राधापीनपयोधरस्मरणकृत् कुम्भेन सम्भेदवान् ।

यत्र स्विद्यति मीलति प्रपतति प्रीत्या हरौ तत्क्षणं

कंसस्यालंभभूत् जितं जितमिति व्यामोहकोलाहलः ॥८

एवं विचित्रचाटूक्तिकदम्बेन राधाप्रसादं सूचयित्वा श्रीकृष्णस्य राधामाधुर्यस्मृतौ देशकालानपेक्षितां प्रदर्शयन् उत्तरलीलावर्णनव्यग्रः सर्गमुपसंहरति । प्रीतिमिति । हरिर्वो युष्माकं श्रोतृणां प्रीतिं स्वविषयां तनुतां, विस्तारयतु । कीदृशः कुवलयपीडेन, तन्नामप्रसिद्धकरिराजेन सार्धं रणे युद्धे सम्भेदवान् । आसङ्गवान् । कीदृशेन राधायाः पीनपयोधरयोः स्मरणकृतौ सादृश्येन तत्सौन्दर्यस्मृत्युद्धोदकौ कुचौ यस्य, तादृशेन । तदेवोपपादयति । यत्र रणे हरौ प्रीत्या करिकुम्भसंस्नारितप्रियाकुचमाधुर्यस्मृतिसम्पादितप्रीतिकार्यभूतसात्त्विकोदयेन इत्यर्थः । कार्यकारणयोरभेदोपचारात् । स्विद्यति, स्वेदयुक्ते सति, मीलति, निमीलितनेत्रे सति, तथा प्रपतति, प्रकर्षेण पतति, स्खलति सति, तत्क्षणं कंसस्य जितं, जितमिति अलमित्यर्थं व्यर्थं वा, आनन्दव्यामोहेन कोलाहलः, कलकलध्वनिरभूत् ।

इति श्रीगीतगोविन्दे मुग्धमधुसूदनो नाम दशमः सर्गः । श्रीराधाप्रसादनिपुणतया

मुग्धो मनोहरो मधुसूदनो यत्र तथाऽयं सर्गः ।

॥ इति रसिकरङ्गदाख्यायां श्रीगीतगोविन्दव्याख्यायां दशमसर्गः समाप्तः ॥

एकादशसर्गः

सुचिरमनुनयेन प्रीणयित्वा मृगाक्षीं
गतवति कृतवेशे केशवे कुञ्जशय्याम् ।
रचितरुचिरभूषां दृष्टिमोषे प्रदोषे
स्फुरति निरवसादां कापि राधां जगाद ॥१॥

अथ प्रसादानन्तरचरितमाह- सुचिरमिति । सुचिरं बहुसमयमभिव्याप्य अनुनयेन प्रगाढमानापनोदननिदानबहुविधशपथपादपतनपूर्वकप्रियोक्तिसञ्चयेन मृगाक्षीं प्रसादसूचकातिमनोहरविलासेक्षणां प्रियां प्रीणयित्वा, ईर्ष्यारहितप्रणयैकसारां विधाय कृतवेशे, तत्सङ्गमौत्सुक्यव्यञ्जकपरिमितभूषणादिग्रहणाधिकविद्योतमानसहजसौन्दर्ये केशवे कुञ्जशय्यां, राधासखीनिर्मिताभिनवमञ्जुलवञ्जुल कुञ्जमध्यसङ्केततल्पं गतवति, प्रियासमागमनिश्चयेन प्रयाते सति, निरवसादां निजप्रयत्नमन्तरेण यथाभिलषितफललाभोदितहर्षम् । रचिता सखिभिः निर्मिता रुचिरा श्रीकृष्णरुचिप्रदा भूषा भूषणं यस्यास्तां राधां दृष्टिमोषे, तमोबाहुल्यादृष्टिप्रसरापहारिणि प्रदोषे रजनीमुखे स्फुरति, गमनत्त्वरोद्बोधकतया विजृम्भमाणे सति काञ्चि प्रगल्भप्रियनर्मसखी जगाद, बभाषे ।

विरचितचाटुवचनरचनं चरणे रचितप्रणिपातम् ।

सम्प्रति मञ्जुलवञ्जुलसीमनि केलिशयनमनुयातम् ।

मुग्धे मधुमथनमनुगतमनुसर राधिके ! । ध्रुवम् । १

यज्जागाद तदेव स्पष्टयति- विरचितेत्यादिना गीतेन । वसन्तरागेण गीयते इति । प्रस्तुतरसोद्दीपकत्वाभिप्रायेण उक्तम्- कथमुपयामि तदन्तिकम् । न खलु स्वयमुपगमने मामधीरामेता मन्येरन्, इति विलम्बमानां तां कृष्णचरितमनुवदन्ती सखी प्राह- विरचितेति । हे मुग्धे ! समयोचितकार्यानिभिज्ञे ! राधिके ! अनुगतं त्वदेकप्रवर्णं मधुमथनं श्रीकृष्णम्, अनेन स्वामीष्टकेलिपर्याप्तिप्रवीणतासूचनेन प्रोत्साहनं ध्वनितम्, अनुसर । अनुसरन्ती तदभीष्टं साधयेत्यर्थः । कथमनुगतमत आह- विशेषेण रचिता त्वत् कोपापसरणाक्षमतया निर्मिता चाटुवचनरचना, विविधदैन्यव्यञ्जकप्रियोक्तिक्रमो येन तम् । किं च चरणे मानसमयोपवेशेन सञ्जातकिञ्चित् पुरःप्रसारणे त्वद्वामचरणे रचितो यावत्त्वत् प्रसाददृष्टिपातं विहितः प्रणिपातो निजानन्यगतिकत्वव्यञ्जकप्रणामो येन तम् । त्वत्प्रसादानन्तरं

सम्प्रति मञ्जुलवञ्जुलसीमनि, मनोहरवेतसीतरुतलप्रदेशे केलिशयनं, क्रङ्गार्थं रचित-
तल्पमुपयातं त्वदपेक्षया तत्समीप एवावस्थितं, त्वद्विना तदवस्थाने सुखानुपपत्तेरिति
भावः । अतस्तं त्वरितमनुसरेत्यर्थः ।

घनजघनस्तनभारभरे, दरमन्थरचरणविहारम् ।

मुखरितमणिमञ्जीरमुपैहि विधेहि मरालनिकारम् ॥२

पुनः शीघ्रगमनाय प्रोत्साहयन्त्याह- घनेति । हे घनजघनस्तनभारभरे !
पृथुलश्रोणीकुचमण्डलभारातिशयविवशीकृतसहजालसगमने ! इत्यर्थः । अत
एव दरमन्थरचरणविहारमीषन्मन्दीभूतचरणविन्यासविलासं मुखरितमणिमञ्जीरं
तादृशगमनवाचालीकृतरत्नूपुरं च यथा स्यात्तथा उपैहि, प्रियसमीपं याहि ।
तथाभिसरन्ती मरालस्य हंसस्य निकारं परिभवं विधेहि । त्वद्विरहदशायां
कृतत्वदुद्वेगं मरालं न्यक्कुर्वन्ती वैरनिर्यातनेन सन्तोषयेति भावः । 'निकारः
स्यात् परिभव' इति धरणिः ।

शृणु रमणीयतरं तरुणीजनमोहनमधुपविरावम् ।

कुसुमशरासनशासनवन्दिनि पिकनिकरे भज भावम् ॥३

पुनरतिशयेन प्रोत्साहयति- शृणु इति । हे मुग्धे तरुणीजनस्य दुर्वाराभिमान-
शालियुवतिजनस्य मोहनं मोहकं मधुपस्य विरावं विशेषेण रावं मङ्गलशंखस्वन-
मिवेत्यर्थः । शृणु, समाकर्णय । कीदृशम्- रमणीयतरम्, अतिशयेन श्रवणसुख-
सम्पादकं तथा पिकनिकरे कोकिलसमूहे भावं भज । पूर्वकृतदोषमपहाय प्रीतिं
कुरु । एतच्च हेतूपन्यासेन द्रढयति- कीदृशे कुसुमशरासनस्य महाप्रतापिमन्मथ-
राजस्य शासनवन्दिनि । हे युवतिजनाः ! कान्तसन्नाहमन्तरेण मदबाणानां वारकः
कोऽपि नास्ति । अतोऽतिशीघ्रं सावधाना भवत, इत्याज्ञासमुद्धोषके इत्यर्थः ।
अतस्तस्याञ्जालङ्घनमकृत्वा शीघ्रमभिसरेति भावः । काव्यलिङ्गानुप्रापितोपमा ।

अनिलतरलकिसलयनिकरेण करेण लतानिकुरम्बम् ।

प्रेरणमिव करभोरु ! करोति गतिं प्रति मुञ्च विलम्बम् ॥४

अत एव लताततिरपि तदनुमोदमाना त्वां प्रेरयतीत्याह- अनिलेति । हे
करभोरु ! करभौ इव ऊरू यस्या हे तादृशि ! अव्याजाभिरूप्यमोहितकृष्णचित्ते
राधे ! 'मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः' इति अमरः । लतानिकुरम्बं
वल्लीततिरनिलतरलकिसलयनिकरेण, मन्दानिलचलायमाननवपल्लवसञ्चयेन तेनैव

करेण प्रेरणं करोतीव । मन्मथाशामनुल्लङ्घ्य तूर्णं प्रियमभिसरेति । स्नेहवशेन त्वां प्रेरयतीवेत्यर्थः । अतो गतिं प्रति विलम्बं, कथं तत्समीपं यामीति पुनः पुनः सखीमुखनिरीक्षाव्यापाररूपं मुञ्च त्यज । तूर्णमभिसृत्य प्रियं परितोषयन्ती आत्मानं सफलयेति भावः । उत्प्रेक्षानुप्राणिता समासोक्तिः ।

स्फुरितमनङ्गतरङ्गवशादिव सूचितहरिपरिरम्भम् ।

पृच्छ मनोहरहारविमलजलधारममं कुचकुम्भम् ॥५

आस्तां तावदन्यत्सर्वम् । त्वदङ्गान्येव त्वामुद्बोधयन्तीत्याह- स्फुरितमिति । हे मुग्धे ! अनङ्गतरङ्गवशादिव स्फुरितं मदनसम्बन्धिबहुबाधाभिलाषोद्रेकादिव सञ्जातास्पदम् । अत एव सूचितं हरिपरिरम्भम्, अचिरभाविप्रियालिङ्गनव्यञ्जनं तथा चिरप्राप्तत्वत्कुचसम्बन्धसौभाग्यवशमनोहरमुक्ताहाररूपविमलजलधारासम्भृतं कुचकुम्भं वामस्तनकलसं पृच्छ । नह्ययं प्रियालिङ्गनकौतुककृतस्पृहे निमेषमात्रमपि विलम्बं सहते । कामिनीनां वामकुचस्पन्दनं, जलपूर्णकुम्भदर्शनं च चिराभिलषित-प्रियाश्लेषप्राप्तिसूचकमिति प्रशस्तं निमित्तम् । तथ. -वेकतम्-

‘वामभागश्च नारीणां श्रेष्ठः पुंसां तु दक्षिणः ।’ इति

‘कुचस्पन्दात् प्रियाश्लेषमूरुस्पन्दात् पतिं विन्देत् ।’

किंच- ‘वामे शवशिवाकुम्भा दक्षिणे गोमृगद्विजाः ।

सर्वकार्यकराः ज्ञेयाः’ इति ।

कुचकुम्भमित्यत्र उपमा एव, न रूपकम् । तथारोप्यमाणसाम्ये तूत्तरपदार्थप्राधान्यात् कुम्भस्य एव प्रश्नकर्मत्वं स्यात् । तत्तु विरुद्धं तस्य स्फुरणासम्भवात् । तदुक्तम्-

‘उपमायां हि पूर्वस्य पदार्थस्य प्रधानता ।

रूपके तूत्तरपदार्थस्य प्राधान्यमिष्यते ॥’ इति ।

अधिगतमखिलसखीभिरिदं तव वपुरपि रतिरणसज्जम् ।

चण्डि ! रसितरसनारवडिण्डिममभिसर सरसमलज्जम् ॥६

गमनोत्सुकामपीतरसखीभ्यो गोपनाय विलम्बमानामालक्ष्याह- अधिगतमिति । हे राधे ! गमनोत्सुकव्यञ्जकविविधविलासशालिन्यास्तवेदं गोपनीय-त्वेनाभिमतमानानन्तरसम्भोगस्पृहार्थनिर्भरं वपुः शरीरमपि रतिरणे, सुरतयुद्धप्रसङ्गे सज्जं, सन्नद्धमिति अखिलसखीभिरिङ्गिताभिज्ञसमस्तवयस्याभिस्त्वदङ्गप्रसाधनमुख-प्रसन्नतादिनैवाधिगतम्, विदितम्, अतस्तव गोपनेनालम् । हे चण्डि ! रणप्रवीणे !

सरसमुत्साहेनाभिलाषेण वा सहितमल्लज्जं, गमनकालीनालिजनपरिह्रासोदितलज्जा-
रहितं रसितरसनारसडिण्डिमं सविलासगमनरणितमेखलाकलापध्वनिपटहनिनादं
च यथा स्यात्तथाभिसर प्रियाभिमुखं प्रयाहि । रणसज्जजनस्य विलम्बोऽनुचित
इति भावः ।

स्मरशरसुभगनखेन करेण सखीमवलम्ब्य सलीलम् ।

चल वलयक्वणितैरवबोधय हरिमपि निजगतिशीलम् ॥७

ननु शस्त्रं विना कथं रणसिद्धिरित्यत आह- स्मरेति ।
पृथुलकुचनितम्बभारेण मन्दायमानतया उत्कण्ठाभारेण सत्वरया च पदस्खलनशङ्किता
त्वं स्मरस्य, स्मरणमात्रेण सकलकलाकौशलदेशिकस्य कामस्य ये शराः,
मोहनवशीकरणनिपुणाः पञ्चबाणाः तेभ्योऽपि सुभगाः सौभाग्यप्रकटनपटीयांसः
पञ्चनखा यत्र तादृशेन करेण सखीमवलम्ब्य करं तत्प्रकोष्ठे विन्यस्य इत्यर्थः,
सलीलमुत्कण्ठासम्भ्रमादिव्यञ्जकविलासमनोहरं यथा स्यात्तथा, चल, प्रियाभिमुखं
गच्छ । तथा चलन्ती निजोत्तरीयादिसमीकरणकालीनभुजलताप्रक्षेपणवशजायमानै-
र्वलयक्वणितैः कङ्कणकलापशिञ्जितैर्हरि रतियुद्धे प्रतिवीरत्वेन मनोहरं श्रीकृष्णम्
अवबोधय । ज्ञापय । स्वागमनसूचकवाद्यघोषैरिव युद्धाय प्रोत्साहयेत्यर्थः ।
कीदृशं निजगतौ त्वत्प्राप्तौ शीलं समाधिर्यस्य तम् । शील समाधौ धातुः ।

श्रीजयदेवभणितमधरीकृतहारमुदासितवामम् ।

हरिविनिहितमनसामधितिष्ठतु कण्ठतटीमविरामम् ॥८

श्रीति । श्रजियदेवभणितं गीतमिदं हरौ विशेषेण निहितानि अर्पितानि
मनांसि यैस्तेषां हरिलीलाकृष्टचित्तानामित्यर्थः । कण्ठतटीमविरामं विरामरहितं
निरन्तरमित्यर्थः, अधितिष्ठतु, निवसतु । तेषां सदा गानविषयो भवत्वित्यर्थः ।
'अधिशीङ् स्थासां कर्म' इति कण्ठतट्याः कर्मत्वम् । सदावस्थाने हेतुद्वयम् ।
कीदृशम्- अधरीकृतः स्वमाधुर्यलोभोदितविषयवैतृष्यं संपादय भूमौ पातितो
हारो येन तम् । तथा उदासिता, दूरीकारिता वामा उत्कृष्टरमणी येन तत् ।
अभिराममिति क्वचित् पाठः, तदा यतोऽतिरमणीयमित्यनयोर्हेतुत्वेन व्याख्येयः ।
यथोक्तं श्रीभ्रमरगीतायाम्-

यदनुचरितलीलाकर्णपीयूषविषद्व

सकृददनविधूतद्वन्द्वधर्मा विनष्टाः ।

सपदि गृहकुटुम्बं दीनमुत्सृज्य दीना
बहव इव विहङ्गा भिक्षुचर्या चरन्ति ।।

किं च यथा भवितरसामृतसिन्धौ-

यदवधि मम चेतः कृष्णपादारविन्दे,
नवनवरसधामन्युद्यतं रन्तुमासीत् ।
तदवधिनवनारीसङ्गमे स्मर्यमाणे,
भवति मुखविकारः सुष्ठु निष्ठीवनं च ।। इति ।

सा मां द्रक्ष्यति, वक्ष्यति स्मरकथां प्रत्यङ्गमालिङ्गनैः
प्रीतिं यास्यति रंस्यते सखि ! समागत्येति चिन्ताकुलः ।
स त्वां पश्यति वेपते पुलकयत्यानन्दति स्विद्यति
प्रत्युद्गच्छति मूर्च्छति स्थिरतमः पुञ्जे निकुञ्जे प्रियः ।।२

कीदृशं तस्य सङ्गतिशीलत्वमित्यत आह- सेति । हे सखि ! स्थिरतमः
पुञ्जे, स्थिरचन्द्रेदयेऽपि अनाहततमः पुञ्जः यत्र तादृशे निकुञ्जे, गाढान्धकारावृतनोरन्ध्र-
लतामन्दिरे त्वदागमनं प्रतिपालयन् स्थितः सः प्रियः श्रीकृष्णः इति, चिन्ताकुलः,
ईदृग्विधमनोरथपरीतचित्तस्त्वां पश्यति । कथमधुनाऽपि प्रियतमा नागतेति,
चरणाग्ररुद्धवसुध उद्ग्रीवं त्वदागमनमार्गस्य दूरे दृष्टिमुत्क्षिप्य उत्कण्ठातिशय-
स्फूर्तिविशेषेण त्वामागतामालोकते । तथा वेपते, सम्भ्रमातिरेकवशात् कम्पते ।
तथा पुलकयति, त्वत्स्पर्शसुखस्मरणेन रोमाञ्जिताङ्गो भवति । तथा पुनः स्विद्यति,
न खलु पुनः कोऽप्यपराधः स्यादिति भयशङ्कया स्वेदयुक्तः सम्पद्यते । तथा
प्रत्युद्गच्छति । तव समीपागमनं निश्चिन्वानस्त्वरयाभियाति । एवं हर्षातिभूमि-
मारूढस्त्वामपश्यन् मूर्च्छति मूर्च्छां प्राप्नोति । कीदृशास्ते मनोरथा इत्यत आह-
सेत्यादिना । सा विविधचाटुवादाङ्गीकृतप्रसादा राधा समागत्य सविलासमन्तरगमनेन
मत्समीपं प्राप्येति सर्वत्रापि योज्यम् । चकोरवत्त्वन्मुखचन्द्रमवलोकयन्तं मां द्रक्ष्यति ।
विकसितापाङ्गितवर्णितादिविविधभङ्गीबन्धुरमवलोकयिष्यति । तथा स्मरकथां
वक्ष्यति । मया धृतकरकमला शय्यामानीता, 'प्रणयिनि । कथं ते मनोरथा
आसन्' इति सविनयं पृष्ट्वा- 'प्राणेश ! त्वन्मनोरथा एव मम मनोरथा इत्यादि
स्मरसम्बन्धिस्मितसुधास्नपितभावगर्भितभारतीं भणिष्यति । तथा प्रत्यङ्गमालिङ्गनैः

स्वाङ्गमारोप्य सन्तापनिवृत्तये प्रतिप्रतिकं मया विरचितैराश्लेषैः प्रीतिं निरतिशयानन्दं यास्यति, प्राप्स्यति । तथा रंस्यते, वक्ष्यसि समारोप्य चुम्बनादि उपलालिता यथापूर्वप्रस्तुततत्समयोचितसमस्तवैज्यात्यकृत्या क्रीडिष्यतीति । औत्सुक्यचित्त-हर्षादीनां शावल्यम् ।

अक्षणोर्निक्षिपदञ्जनं श्रवणयोस्तापिच्छगुच्छावलीं
मूर्ध्नि श्यामसरोजदाम कुचयोः कस्तूरिकापत्रकम् ।
धूर्तानामभिसारसत्वरहदां विष्वक्निकुञ्जे सखि
ध्वान्तं नीलनिचोलचारु सुदृशां प्रत्यङ्गमालिङ्गति ॥३॥

तिमिराभिसारिकाणां वेशोपकरणत्वेनान्धकारं वर्णयति । अक्षणोरिति । हे सखि ! विषु अञ्चतीति, विष्वक्, सर्वतोव्याप्तमित्यर्थः । 'समन्ततस्तु परितः सर्वतो विष्वगित्यपि' इत्यमरः । ईदृशं ध्वान्तं गाढान्धकारः धूर्तानां पत्यादिवञ्चन-चतुराणां, अत एव निकुञ्जे सङ्केतकुञ्जविषये योऽभिसारस्तस्मिन् सत्वरं त्वरासहितं हतं, मनो यासां तासां सुदृशां व्रजसुन्दरीणामक्षणोर्नेत्रचोरञ्जनं कज्जलं तथा श्रवणयोस्तापिच्छगुच्छावलीं तमालस्तवकावलीं तथा मूर्ध्नि शिरसि श्यामसरोजदाम, नीलोत्पलमालिकां, कुचयोः कस्तूरिकापत्रकं निक्षिपत्, विन्यसत्, अर्थात् अभ्रान्तं कुर्वत् नीलनिचोलः, अन्यदृष्टिनिरोधकावगुण्ठनपटस्तवचारु रमणीयं सत् प्रत्यङ्गं प्रत्यवयवमालिङ्गति, सर्वाङ्गावरकत्वेनाभिसारिकानुकूल्यं करोतीत्यर्थः । अतः काचन धूर्ताञ्ज समये वा तमभिसरेत् । विलम्बं मा कुर्विति भावः ।

काश्मीरगौरवपुषामभिसारिकाणा-

मावद्धरेखमभितो रुचिमञ्जरीभिः ।

एतत्तमालदलनीलतमं तमिस्रं

तत्प्रेमहेमनिकषोपलतां तनोति ॥४॥

किं च प्रेमवतीनामेतदेव प्रेमपरीक्षणमित्याह- काश्मीरेति । हे सखि ! तमालदलनीलतमं तापिच्छपत्रवदतिनीलवर्णमेतत्तमिस्रं गाढान्धकारं तत्प्रेमहेमनिकषो-पलतां, तस्मिन् श्रीकृष्णे यत्प्रेमतदेव हेम, शुद्धसुवर्णं, तस्य निकषोपलतां परीक्षाशिलारूपतां तनोति, विस्तारयति । तत्र हेतुगर्भविशेषणम् । कीदृशम् । काश्मीरगौरवपुषां कुङ्कुमगौराङ्गीणामभिसारिकाणां रुचिमञ्जरीभिः, कान्तिकन्दलीभि-रभितः, सर्वत आवद्धा रेखा यत्र तादृशम् । यथा हि सुवर्णस्य विशुद्धनिकषशिला-

घर्षणेनैव परीक्ष्यते, तथा त्वमपीदृशो गाढतमसि भयशङ्कामविगणय्य निजाङ्गकान्त्यपसारिततमिस्रा तमभिसरन्ती प्रणयोत्कर्षं प्रकटयेति भावः । अप्रस्तुत-प्रशंसा, काव्यलिङ्गोत्प्रेक्षा ।

हारावलीतरलकाञ्चनकाञ्चिदाम-

मञ्जीरकङ्कणमणिद्युतिदीपितस्य ।

द्वारे निकुञ्जनिलयस्य हरिं निरीक्ष्य

व्रीडावतीमथ सखीमियमित्युवाच ॥५॥

एवमुपदेशसम्बलितबहुविधवचनेन सङ्केतवसतिपर्यन्तमभिसारितां लज्जावनतमुखीं तां पुनरुवाच, इत्याह- हारावलीति । अथ सङ्केतद्वारपर्यन्तगमनानन्तरमियं समागमप्रयत्ना सखी निकुञ्जनिलयस्य सङ्केतकुञ्जगृहस्य द्वारे हरिं तत्समयोचितप्रत्युद्गमनादिभिः निजचित्तरं श्रीकृष्णं निरीक्ष्य व्रीडावतीं लज्जावनतमुखीं सखीं राधामिति वक्ष्यमाणमुवाच उक्तवती । ननु तिमिरावृतकुञ्जस्य द्वारिकथं झटिति हरिदर्शनमित्यत्राह- हारेति । कीदृशस्य । हारावलेः च तरलानां तन्मध्यगमणीनां च काञ्चननिर्मितकाञ्चीदाममञ्जीरकङ्कणसम्बन्धिनां मणीनां हीरकपद्मरागादिरत्नानां च द्युतिभिः किरणैर्दीपितस्य प्रकाशितस्य । 'तरलो हारमध्यग' इत्यमरः ।

मञ्जुतरकुञ्जतलकेलिसदने,

प्रविश राधे ! माधवसमीपमिह,

विलस, रतिरभसहसितवन्दने ॥ १ ॥

यदुवाच तदाह- मञ्जुतरेत्यादिना गीतेन । इदमपि वराडीरागेण गीयत इति । पूर्वप्रयुक्तवसन्तस्य पत्नीत्वेनास्यास्तत् समीपावस्थानौचित्यात् साधूक्तम् । मञ्जुतरेति । अत्र प्रवेशेत्यादि त्रिलसेत्यन्तस्य ध्रुवस्य पदमध्यगध्रुवत्वेन कवे रचनाविशेषः । रतिः शृङ्गारस्य स्थायिभावः तस्य रभसेन, प्रियदर्शनहेतुकहर्षोदयेन हसितं सञ्जातमन्दहासं वन्दनं यस्या हे तथाविधे राधे ! तवान्तरोभावो हासमिषेण प्रियमिलनाय बहिरुद्गतस्ततो वाम्यं मा कुर्विति भावः । इह सङ्केतीकृतेऽतिमनोहरकुञ्जतलरूपे, केलिसदने, व्रीडागृहे माधवस्य समीपं प्रविश । न केवलं प्रविश, किन्तु प्रविशन्ती विलस विलासं कुरु । यौवनगुरुपदिष्टविलासवैदग्ध्यमिह प्रकाशयेत्यर्थः ।

नवभवदशोकदलशयनसारे प्रविश राधे ।

माधवसमीपमिह विलस कुचकुम्भतरलहारे ॥ २

नवेति । कुचकुम्भयोस्तरलाश्चञ्चला हारा यस्य हे तथाविधे राधे ! अत्र कुचस्पन्दसूचकहारचापल्येन हृद्गतो भावः सम्यग् व्यज्यते । अतः सर्वथा वाम्यं त्यजेति भावः । इहातिमञ्जलकुञ्जकेलिसदने विलसेत्यन्वयः । नवं यथा स्यात्तथा भवन्ति उद्भवन्ति यान्यशोकस्य दलानि पत्राणि, नूतनप्रभवतयाऽति-
कोमलानीत्यर्थः । तैः कृतः शयनसारः शय्याश्रेष्ठो यत्र । ईदृशे इह मञ्जलकुञ्ज-
केलिसदने त्वं विलसेति पूर्ववत् अन्वयः ।

कुसुमचयरचितशुचिवासगेहे, प्रविश राधे ।

माधवसमीपमिह विलसकुसुमसुकुमारदेहे ॥ ३

कुसुमेति । कुसुमेभ्यः शिरीषादिभ्योऽपि सुकुमारो देहो यस्या हे तथाविधे राधे ! पुष्पसमूहेन निर्मितं शुचेः शृङ्गारस्य शुचि मनोहरं वा वासगृहं गर्भागारं यत्र तादृशे कुञ्जमध्ये पुष्पगृहच विशेषे इति न पौनरुक्त्यम् । कुसुमसुकुमारायाः कुसुमगृहावस्थानमेवोचितमिति भावः ।

चलमलयवनपवनसुरभिशीते, प्रविश राधे ।

माधवसमीपमिह विलस, रसवलितललितगीते ॥ ४

चलेति - रसेन शृङ्गाररसेन वलितं सङ्घटितं गीतं गानं यस्याः । रीतेरिति पाठे, रीतिः स्वभावो यस्या हे तथाविधे राधे ! चलेन मन्दसञ्चारिणा मलयाचलसम्बन्धि यद् वनं तत्सम्बन्धिना पवनेन सुगन्धिनि शीतले च इह विलसेति पूर्ववत् । अनेन रतिश्रमापनोदनत्वं सूचितम् ।

विततबहुवल्लिनवपल्लवधने, प्रविश राधे ।

माधवसमीपमिह, विलस पीनकुचकुम्भजघने ॥ ५

विततेति- कुचकुम्भौ च जघनं च कुचकुम्भजघनं, तत् पीनं पृथुलं यस्या हे तथाविधे, राधे ! चिरमलसपीनजघनेति क्वचित् । तदा चिरमिति क्रियाविशेषणम् । अलसा च पीनजघना चेति समासः । विततानां विस्तृतानां बहुवल्लीनामनेकलतानां नवपल्लवैर्नूतनकिसलयैर्धने निविडे । शोभाग्रहणाय नवशब्दस्योपन्यासः । इतरजनदृष्टिनिवारणार्थं घनशब्दस्यापि । इह विलस । स्तनपीडनादिपरिरम्भणेन निजतारुण्यं सफलयेति भावः ।

आस्वाद्यते इति रसः सुखम् । एकोऽद्वितीयः, स चासौ रसश्चेति, तम् । अद्वितीय-
सुखस्वरूपमित्यर्थः । किं वा एको मुख्यो यो रसः शृङ्गारस्तत् स्वरूपम् ।
'एके मुख्यान्यकेवलाः' इत्यमरः । यथोक्तं- 'शृङ्गाररससर्वस्वं शिखिपिच्छ-
विभूषणम्' इत्यादि । कविनाप्यत्रोक्तम्- 'शृङ्गारः सखि ! मूर्तिमान्' इति यद्वा
एकोऽद्वितीयो मुख्यो वा रसः, श्रीराधायामेवानुरागो यस्य तम् । तस्यां निरुपम-
निरुपाधिप्रेमवन्तमित्यर्थः । अत एव चिरमभिव्याप्याभिलषितो वाञ्छितो विलासो,
राधया सहविहरो येन तम् । एतल्लक्षणं व्यनक्ति । पुनः कीदृशम् । राधाप्रसादा-
वकलनाद्, गुरुः समृद्धो यो हर्षः सन्तोषस्तस्य वशंवदं, तदाव्रगन्तं
प्रोत्फुल्लकमलमिव दर्शनीयमित्यर्थः । तादृशं वदनं यस्य तम् । हर्षस्य गुरुत्वं
विप्रलम्भानन्तरसम्भोगस्यातिपुष्टेः । अत एवानङ्गस्य रतिपतेः विकास आविर्भावः
यत्र तादृशं, तत्तद्भावाभिव्यञ्जकभूतर्तनस्मितसञ्चारिकपोलोल्लसनमदमन्थरा-
वलोकनादिविलासशालिनमित्यर्थः । यथोक्तं श्रीहंसदूते-

जिहीते साम्राज्यं जगति नवलावण्यलहरी,
परीपाकस्यान्तर्मुदितमदनावेशमधुरम् ।
नटद्भूवल्लीकं स्मितनवसुधाकेलिसदनं,
स्फुरन्मुक्तापंक्तिप्रतिमरदनं यस्य वदनम्' इति ॥

राधाप्रणयप्रवणत्वमेव सदृष्टान्तं स्पष्टयति, राधेति- राधावदनस्य विलोकनेन
विकसिता उल्लसिता ये विविधविकाराः स्तम्भादिसात्त्विकरूपास्तेषां विभङ्गास्तरङ्गा
यस्य तम् । किमिव विधुमण्डलस्य, पूर्णचन्द्रस्य दर्शनेन तरलिता उच्छलिता
अत एव तुङ्गा उन्नतास्तरङ्गा लहय्यो यस्य, तादृशं जलनिधिं समुद्रमिव । अत्र
श्रीकृष्णस्य समुद्रेण साम्यम् । विकाराणां तरङ्गैस्तुल्यधर्मवर्णनात् । राधामुखस्य
पूर्णचन्द्रेणेति ज्ञेयम् ।

हारममलतरतारमुरसि दधतं परिलम्ब्य विदूरम् ।

स्फुटतरफेनकदम्बकरम्बितमिव यमुनाजलपूरम् ॥२

तत्समयोचितवेशं वर्णयति । हारेति- पुनः कीदृशम्, उरसि वक्षसि,
विदूरं परिलम्ब्य, कटिभागपर्यन्तं लम्बयित्वा हारं मुक्तास्त्रजं दधतं विभ्रतम् ।
कीदृशं हारम्- अमलतरमतिनिर्मलं तारम्, अतो जाज्ज्वल्यमानं च- 'मुक्ताविशुद्धौ
तारः स्यात्' इति विश्वः । किमिव- अतिस्फुटो यः फेनकदम्बः हिण्डीरपंक्तिस्तेन

करम्बितं युक्तं यमुनाया जलपूरं, पयः प्रवाहमिव । उरःस्थलस्य यमुनाजलपूरेण,
मुक्ताहारस्य फेनकदम्बेन साम्यम् ।

श्यामलमृदुलकलेवरमण्डलमधिगतगौरदुकूलम् ।

नीलनलिनमिव पीतपरागपटलभरवलयितमूलम् ॥३

किं च श्यामलेति । पुनः कीदृशम् । श्यामलमिन्द्रनीलमणिवत् सुन्दरं
मृदुलं शिरीषपुष्पवत् कोमलं च कलेवरमण्डलं यस्य तम् । तथाधिगतं कटिप्रदेशे
प्राप्तं परिहितमित्यर्थः गौरदुकूलं पीतवस्त्रं येन तम् । किमिव, पीतवर्णपरागाणां
पटलं पुञ्जस्तस्य भरोऽतिशयस्तेन वलयितं वेष्टितं मूलमधः प्रदेशो यस्य तादृशम् ।
नीलनलिनमिव, नीलोत्पलमिव । 'परागः सुमनो रजः' इत्यमरः । परागावृतमूल-
वर्णनेनाभूतोपमेयम् ।

तरलदृगञ्चलचलनमनोहरवदनजनितरतिरागम् ।

स्फुटकमलोदरखेलितखञ्जनयुगमिव शरदि तडागम् ॥४

विलासं वर्णयति तरलेति । पुनः कीदृशम् । तरलौ, स्वभावचपलौ
यौ दृगञ्चलौ, तयोश्चलनेन भावसूचनावलोकनेन मनोहरं यद् वदनं तेन जनित
उत्पादितः रतिरागः, श्रीराधायाः सुरताभिलाषो येन, तम् । कमिव- शरदि,
शरत्काले तडागं पद्माकरमिव, कीदृशं स्फुटं विकसितं यत् कमलं तस्योदरे
मध्ये खेलितं विविधगतिभिर्विलसितं, खञ्जनयुगं खञ्जरीटपक्षियुगलं यत्र तादृशं
तडागं पद्माकरमिव । 'पद्माकरस्तडागोऽस्त्री' इत्यमरः । शरदित्यनेन
तडागस्यातिस्वच्छत्वम् । कमलानामतिशोभनत्वम् । खञ्जनानां विलासौत्सुक्यं
च लब्धम् । उक्तं च श्रीदशमे-

'शरदुदासये साधु जातसत्सरसिजोदरश्रीमुषा दृशा' इति ।

इत्थं शरत् स्वच्छजलं पद्माकरसुगन्धिना, न्यविशद् वायुना वातमिति च ।
विदग्धमाधवे च- 'धिलसति समुदीर्णे कुम्भजे खञ्जनाली' इति । अनेन
तडागकमलखञ्जनस्थानीयानां शरीरवदनदृगञ्चलानां शोभाधिक्यं सूचितम् ।

वदनकमलपरिशीलनमिलितमिहिरसमकुण्डलशोभम् ।

स्मितरुचिरुचिरसमुज्ज्वलिताधरपल्लवकृतरतिलोभम् ॥५

वदनेति । वदनमेव कमलं तस्य परिशीलनाय, सौगन्ध्यसौन्दर्यादि
अवकलनाय एव एकैकेनापि पर्याप्तिः स्यादित्यात्मानं द्विधाकृत्य एव मिलितौ

सङ्गतौ यौ मिहिरौ सूर्यौ तत्समाभ्यां, तत्प्रतिमाभ्यां कुण्डलाभ्यां शोभा यस्य तम् । बन्धुसमागमात् कमलस्याधिकोल्लासस्यौचित्यात् अभूतोपमा । किं च स्मितेन दरहसितेन या रुचिः कान्तिस्तया रुचिरं मनोहरं यथा स्यात्तथा, समुज्ज्वलितं प्रक्षालितं यदधरपल्लवं, तेन कृतो निष्पादितो रतौ चुम्बनादिक्रीडाविषये राधाया लोभो लालसा येन तम् ।

शशिकिरणच्छुरितोदर जलधरसुन्दरकुसुमसुकेशम् ।

तिमिरोदितविधुमण्डलनिर्मलमलयजतिलकनिवेशम् ॥६॥

शशिति । पुनः कीदृशम् । शशिकिरणैः छुरितं व्याप्तमुदरं मध्यदेशो यस्य तादृशो यो जलधरः सुस्निग्धमेघस्तद्वत् सुन्दरा मालत्यादिकुसुमयुक्ताः सुष्ठु केशा यस्य तम् । केशानां जलधरेण कुसुमानां शशिकिरणेन साम्यम् । किं च तिमिरे स्थिते सति उदितं यत् विधुमण्डलं, चन्द्रबिम्बस्तद्वन्निरमल उज्ज्वलः मलयजतिलकस्य वर्तुलचन्दनतिलकस्य निवेशो रचनासौष्ठवं यस्य तम् । अभूतोपमा ।

विपुलपुलकभरदन्तुरितं रतिकेलिकलाभिरधीरम् ।

मणिगणकिरणसमूहसमुज्ज्वलभूषणसुभगशरीरम् ॥७॥

विपुलेति । पुनः कीदृशम्- विपुला बहुला ये पुलका रोमाञ्चास्तेषां भरोऽतिशयस्तेन दन्तुरितं प्रफुल्लनीपकुसुमवत् कृतमित्यर्थः । कर्मणि क्तः । अत एव रतिकेलिः कामक्रीडा तस्याः कला कौशलं ताभिरधीरं चञ्चलं, तद्विषये अत्युत्सुकमित्यर्थः । किं च मणिगणानां ये किरणसमूहास्तैः सम्यगुज्ज्वलानि, जाज्ज्वल्यमानानि यानि भूषणानि तैः सुभगं सुन्दरं शरीरं यस्य तम् ।

श्रीजयदेवभणितविभवद्विगुणीकृतभूषणभारम् ।

प्रणमत हृदि विनिधाय हरिं सुचिरं सुकृतोदयसारम् ॥८॥

एवं वर्पणद्वारान्तराविर्भूतश्रीमूर्तिमाधुर्यानुभवोच्छलितानन्दभरोद्यत्कारुण्येन जनानुपदिशन् गीतमुपसंहरति । श्रीति- हे सन्तः । हरिं, माधुर्येण सकलचित्तहरं श्रीकृष्णं सुचिरं भावोदयपर्यन्तं प्रणमत । नमस्कुरुत । भावोदयानन्तरं स्वत एव स्फुरणादिति भावः । एवं कायेन तत्परतामुक्त्वा मनसापि तत्परत्वमाह- हृदीति । हृदि प्रणयवासिते मनसि विनिधाय विशेषेण स्थापयित्वा, वचसा तत्परत्वमाह- श्रीति- कीदृशम् ? श्रीजयदेवभणितस्य यो विभवो गुणालङ्कारयुक्ततया

रचनोत्कर्षस्तेन द्विगुणभारो यस्य तम् । स्थितस्यालङ्कारस्य उपमाद्यलङ्कारयुक्तत्वेन
वर्णितत्वात्तद्विगुणत्वम् । अत एतेन हरिं गायतेत्यभिप्रायः । पुनः कीदृशम्-
यतः सुकृतोदयस्य, भक्तिलक्षणपुण्यपरिपाकस्य सारं फलरूपम् । उक्तं च
हरिभक्तिसुधोदये-

वाचा स्तुवन्तो मनसा स्मरन्त स्तन्वानमन्तोऽप्यनिशं न तृप्ताः ।

भक्ताः स्रवन्नेत्रजलाः समग्रमायुर्हरेरेव समर्पयन्ति ॥

किं च श्रीभागवते-

शृण्वन्ति गायन्ति गृणन्त्यभीक्ष्णशः स्मरन्ति नन्दन्ति तवेहितं जनाः ।

त एव पश्यन्त्यचिरेण तावकं भवप्रवाहोपरमं पदाम्बुजम् ॥

अतिक्रम्यापाङ्गं श्रवणपथपर्यन्तगमन-

प्रयासेनेवाक्ष्णोस्तरलतरतारं पतितयोः ।

इदानीं राधायाः प्रियतमसमालोकसमये

पपात स्वेदाम्बुप्रसर इव हर्षांश्रुनिकरः ॥८॥

एवं श्रीकृष्णस्य राधादर्शनानन्दं निरूप्य श्रीराधायाश्च श्रीकृष्णदर्शनानन्दं
निरूपयति, अतिक्रम्येति- 'इदानीं सम्प्रति प्रियतमस्य निजविषयभावशालितयाति-
प्रीतिजनकस्य श्रीकृष्णस्य यः समालोकः सोत्कण्ठदर्शनं, तत्समये
श्रीराधायास्तत्कालीनविचित्रविलासवैभवश्रीयुक्तायाः अक्षोर्नयनयोर्हर्षांश्रुनिकरः
प्रियदर्शनानन्दाश्रुपूरः पपात, पतितवान् । अत्रोत्प्रेक्षते- स्वेदाम्बुप्रसर इव ।
यतस्तरलतरेऽतिचञ्चले तारे, नेत्रकनीनिके यंत्र तद् यथा स्यात्तथा, पतितयोः
श्रीकृष्णस्योपरीति शेषः । पतितस्य भयलज्जादिहेतुकस्वेदप्रसरसम्भवादत्रापि
उत्प्रेक्षा । अपाङ्गं नेत्रान्तमतिक्रम्य उल्लङ्घ्य श्रवणपथपर्यन्तगमनेन श्रुतिसीमावधिको
यः पन्थाः, तत्पर्यन्तं यद्गमनं, तेन यः प्रयासः श्रमस्तेन दूरगमनश्रान्तस्य पतनौ-
चित्यात् । अत्र व्रीडौत्सुक्ययोः संसृष्टिः । पथेति- 'ऋक्पुरब्धूः पथामानक्ष' इति
समासान्तः अ-प्रत्ययः । पततिशब्दे द्वितीयाश्रितातीत पतितेत्यादिना निपातनात् साधु ।

भजन्त्यास्तल्पान्तं कृतकपटकण्डूतिपिहित-

स्मितं याते गेहात् बहिरवहितालीपरिजने ।

प्रियास्यं पश्यन्त्याः स्मरपरवशाकूतसुभगं

सलज्जा लज्जाऽपि व्यगमदिव दूरं भृगदृशः ॥९॥

अनन्तरकौतुकमाह- भजन्त्या -अवहिते, तदुभयसङ्गमसुखसमयानुकूल-
व्यापारसावधाने आलिपरिजने, सखीरूपपरिचारजने या कपटकण्डूतिः, व्याजेन
नासिकाधः प्रदेशस्य कण्डूयनं, तथा पिहितमाच्छादितं स्मितं, प्रियसमागमलज्जित-
सखीवदनदर्शनसञ्जातमन्दहसितं यत्र तद् यथा स्यात्तथा । गेहात्, क्रीडानिकुञ्ज-
निकेतनात् बहिर्याति, देहलीमतिक्रम्य निर्गते सति, मृगदृशः श्रीराधाया लज्जा
सलज्जा सती निजसखीजननिर्गमनमवेक्ष्याहमपि अस्याः सख्यस्मि कथं सम्भोगो-
न्मुखमिधुनसमीपे स्थास्यामीति सव्रीडा सहस्रैव दूरं व्यगमत् । विशेषेण अगमत् ।
तत्समये पुनरागमनमनपेक्ष्य एव गतवतीत्यर्थः । उत्प्रेक्षालङ्कारः । मृगदृश इति
विविधलीलाकटाक्षशालिता सूचिता । कीदृश्याः, तत्पान्तं, केलिशय्यासमीपं
भजन्त्याः, प्राप्नुवत्याः, किं च स्मरपरवशसमाकृतं, रतिस्पृहा द्योतकाभिप्रायस्तेन
सुभगं, तद्व्यञ्जकसस्मितकटाक्षादिना अतिसुन्दरमित्यर्थः । तद् यथा स्यात्तथा ।
प्रियास्यं मुखं पश्यन्त्याः प्रियास्यास्य विशेषणं वा ।

जयश्रीविन्द्यस्तैर्महित इव मन्दारकुसुमैः

स्वयं सिन्दूरेण द्विपरणमुदा मुद्रित इव ।

भुजापीडक्रीडा हतकुवल्यापीडकरिणः

प्रकीर्णासृग्बिन्दुर्जयति भुजदण्डो मुरजितः ॥१०

अथ वर्णविष्यमापशृङ्गारपरिपोषकतया श्रीकृष्णशौर्यमनुस्मरन्तद्वर्णनेन
कविः सर्गान्तं सूचयति । जयेति- मुरजितः श्रीकृष्णस्य भुजदण्डो जयति ।
कीदृशस्य । भुजाभ्यां य आपीडः संपीडनं तस्य क्रीडाभिलाषस्तेन हतो मारितः
कुवल्यापीडनामा करी येन, तस्य । भुजदण्डः कीदृशः । प्रकीर्णाः सर्वत्र
संक्रान्ता असृग्बिन्दवो हस्तिसम्बन्धिरुधिरकणा यत्र सः । अत्रोत्प्रेक्षते- जयश्रिया
विजयलक्ष्म्या विन्द्यस्तैः अर्पितैर्मन्दारकुसुमैः शोणपारिजातपुष्पैर्महितः पूजित
इव, उत्प्रेक्षान्तरमाह- द्विपरणमुदा, तेन हस्तिना सह संग्रामहर्षेण स्वयमात्मना
सिन्दूरेण मुद्रित इव । सिन्दूरमुद्राभिरङ्कित इव । रणाभिमुखो मल्लः गैरिकादि-
शोणचूर्णैर्निजाङ्गं मुद्रयतीति प्रसिद्धेः ।

इति श्रीगीतगोविन्दे सानन्दगोविन्दो नाम एकादशसर्गः । विप्रलम्भानन्तरं

प्रियाप्राप्त्यानन्देन सह वर्तमानो गोविन्दो यत्र तन्नामाज्यं सर्गः ।

॥ इति रसिकरङ्गदाख्यायां श्रीगीतगोविन्दव्याख्यायाम् एकादशसर्गः समाप्तः ॥

द्वादशसर्गः

गतवति सखीवृन्दे मन्दत्रपाभरनिर्भर-

स्मरशरवशाकूतस्यूतस्मितस्नपिताधराम् ।

सरसमलसं दृष्ट्वा मुहुर्नवपल्लव-

प्रसवशयने निक्षिप्ताक्षीमुवाच हरिः प्रियाम् ॥१॥

एवं सम्भोगस्य पूर्वपरिकरं निरूप्य सम्प्रति तमेव सम्भोगाख्यं शृङ्गारं निरूपयितुं भूमिकां रचयति । गतवतीति- सखीवृन्दे गतवति सति, समीपादपक्रान्ते सति, मन्दः शिथिलीभूतः यस्त्रपाभरो लज्जातिशयस्तस्मान्निर्भरोऽतिवेल उत्शृङ्खल इत्यर्थः । ईदृशो यः स्मरशरस्तद् वशेनाकूतं सम्भोगस्पृहाभिप्रायस्तेन स्यूतं यन्त्रितं यत् स्मितं दरहसितं तेन स्नपितोऽभिषिक्तोऽधरो यस्यास्ताम् । अत एव नवपल्लवप्रसवशयनेऽतिकोमलपत्रप्रसूनशय्यायां मुहुर्वारंवारमलसं भावविशेषसूचक-मन्थरदृष्टिर्यथा स्यात्तथा, निक्षिप्ते निहिते, अक्षिणी यया ताम् । यत् खलु नवपल्लवपुष्पशयनीयं पूर्वं स्मरणमात्रेणापि भयापादकं जातं, तदेवेदं मामध्यासितुं कथमुत्कण्ठयतीति पुनः पुनः प्रेक्षणमिति भावः । ईदृशीं प्रियां श्रीराधां हरिः दृष्ट्वा तादृशभावानुबन्धस्मेरमुखदर्शनेन हृष्ट्वा च सरसं तस्या हृदयहारि यथा स्यात्तथा उवाच, वक्ष्यमाणमिति शेषः । 'स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने' इत्यमरः । औत्सुकाख्यभावस्योदयः ।

किशलयशयनतलेकुरु कामिनि ! चरणनलिनविनिवेशम् ।

तव पदपल्लववैरिपराभवमिदमनुभवतु सुवेशम् ।

क्षणमधुना नारायणमनुगतमनुभज मां राधिके ! । ध्रुवम् ॥

किमुवाचेत्यपेक्षायां तत्किंसलयेत्यादिना गीतेनाह विभासरागेण गीयत इत्युक्तम् । तस्य रूपम्-

'स्वच्छन्दसम्मानीतपुष्पचापः प्रियाधरास्वादसुधाभितृप्तः ।

पर्यङ्गमध्यास्य कृतोपवेशो, विभासरागः किल हेमगौरः ॥' इति ।

चिरविप्रयुक्तां प्रियामुपलभ्यात्मानं कृतार्थं मन्यमानः दैन्यमाविष्कुर्वन् प्रार्थयते । किशलयेति- हे राधिके ! एवं त्वन्निजनामग्रहपामन्त्रेणानपि मम वाक्साफल्यमिति भावः । नारायणं, नारीणां समूहो नारं, तस्यायनम्, आश्रयभूतमपि अनुगतं

त्वदेकप्रवणं मामधुना सम्प्रति न तु बिलम्बेन क्षणं मुहूर्त्तमात्रमनुभज, अङ्गीकुरु । क्षणमात्रं त्वदङ्गीकारेण कृतकृत्यो भविष्यामीति भावः । कीदृशमनुभजनं तदाह- हे कामिनि ! मत्कृतसेवाभिलाषशालिनि ! प्रार्थयामि, प्रथमं किशलयशयनतले सङ्केतोक्तपल्लवतल्पमध्ये चरणनलिनयोर्विनिवेशं विन्यासं कुरु । तेन किं स्यादत आह- इदं सुवेशं विचित्रप्रसूनादिरचनाभिभूषितम् । सुदेशमिति पाठे, त्वत्पदविन्यासयोग्यं किशलयशयनं, मद्द्विरहखिन्नायास्तवपदपल्लवयोर्वैरी, निजाभिरूप्य- कोमलादिगुणगर्वेण तत्समत्वाकांक्षी, ततो निजाविनयफलपराभवं तिरस्कारमनुभवतु, प्राप्नोतु । उत्कटापराधिनः खलु शीघ्रानुशासनयोग्यत्वात् । काव्यलिङ्गानुप्राणितसमासोक्तिः ।

करकमलेन करोमि चरणमहमागमितासि विदूरम् ।

क्षणमुपकुरु शयनोपरि मामिव नूपुरमनुगतिशूरम् ॥२

एवं सप्रणयादरेण मणिबन्धग्रहणपूर्वकं शयनोपरि निवेशनानन्तरस्यैव कृत्यमाह- करकमलेति- हा हा । किमंकारिदुर्विदग्धेन मया । यत्सुकुमारतराङ्गी त्वं विदूरमागतासि, अभिसारितासि । अतोऽतिश्रान्तयोश्चरणयोर्महं संवाहनरूपोत्सवं शयनोपरि शय्या उपरि करकमलेनाहं करोमि । एतदाकर्ण्य झटिति चरणकमलं सङ्कोचयन्तीं लज्जावनतमुखीं पुनराह- नूपुरमिवानुगतिशूरम्, अनुसरणसमर्थं मामुपकुरु । यथा त्वच्चरणानुविधायितया त्वदनुव्रजने अविक्लान्तमिमं नूपुरं स्वसेवाङ्गीकारेण उपकरोसि । तथैव मत्कृतचरणसंवाहनादिसेवाङ्गीकारेण मम क्षणमुपकारिणी भवेत्यर्थः ।

वदनसुधानिधिगलितममृतमिव रचय वचनमनुकूलम् ।

विरहमिवापनयामि पयोधररोधकमुरसि दुकूलम् ॥३

एवं सेवां सम्प्रार्थ्य विधिस्थितिमाह- वदनेति- हे प्रिये ! वदनमेव सहज- प्रसादशालितया मन्त्रेत्रचकोरानन्दकारितया च सुधानिधिश्चन्द्रस्तस्माद्गलितं मदनुग्रहहर्षनिर्भरवशात् उच्छलितममृतमिव, मज्जीवननिदानतयाऽमृतोपममनुकूलं मत्साध्वसापहारिभावगर्भितं वचनं रचय, विस्तारय । यत् श्रवणादपगतसाध्वसोऽहं पयोधररोधकं, कुचमण्डलावरकमुरसि दुकूलमुरःस्थितमुत्तरीयाञ्चलं विरहमिवावयोर्विप्रलम्भमिवापनयामि । व्यवधानकारितया दुकूलस्य विरहेण साम्यम् । काव्यलिङ्गम् ।

प्रियपरिरम्भणरभसवलितमिव पुलकितमतिदूरवापम् ।

मदुरसि कुचकलसं विनिवेशय शोषय मनसिजतापम् ॥४

पुरःफलायामाशायां जनः कामं विदूयते । 'आसत्रे हि घनारम्भे द्विगुणं रौति चातकः' इति न्यायेनात्युत्सुकः प्रयोजनं निवेदयति । प्रियेति- हे सुन्दरि ! मदुरसि, ममोरसि सन्ततत्वदधारतया विशेषेण मदीयताबुद्धिविषयभूते वक्षसि कुचकलसं शृङ्गाररसपूर्णस्तनकुम्भं विशेषेण निवेशय, संघटय । यतो दूरवापं दुर्लभमुत्तरीयाञ्चलसमीकरणसमये कदाचिन्मनाक् परिदृश्यमानं स्फुरणमित्यर्थः । एवमतिदुर्लभस्य वस्तुनः हृदयसंधारणौचित्यादिति ॥४॥ । दुर्लभवस्तुप्रार्थनेन अलमिति चेत्तत्राह- प्रियेति- कीदृशं प्रियम् । चिरविरहोत्कण्ठाविषयतयाति-प्रीतिजनकं यत्परिरम्भणमालिङ्गनं तद्विषये यो रभसः सम्भ्रमस्तेन वलितमूकूलित-मिवोत्प्रेक्षणीयम् । एतत् कुतः अवगतम् । यतः पुलकितं सञ्जातपुलकम् । निवेशनफलमाह- मनसिजतापं त्वद्विरहसन्तापं शोषय, नाशय, यथोक्तं श्रीविदग्धमाधवे-

कर्णद्वन्द्वमिदं रुतैरिहकुहूकण्ठस्य कुण्ठीकृतं,

सद्यः कोमलभारतीपरिमलैरुल्लाघय श्लाघया ।

निःशङ्कं किल शीतलीकुरु परीरम्भेण रम्भोरु, मे

गम्भीरस्मरचापतापलहरीपात्राणि गात्राण्यपि ॥ इति ।

अधरसुधारसमुपनयभाविनि ! जीवय मृतमिव दासम् ।

त्वयि विनिहितमनसं विरहानलदग्धवपुषमविलासम् ॥५

एवं बहिःसञ्चारिणः कामसन्तापस्य उपशान्तिं सम्प्रार्थ्य पुनः अन्तःसञ्चारिणः तस्योपशमायातिदैव्येनाधरामृतरसायनमभियाचते । अधरेति- हे भाविनि ! मद्विषयप्रशस्तभावयुक्ते राधे ! त्वदधरसम्बन्धिनं सुधारसम् उपनय । समर्पय, पाययेत्यर्थः । तत्प्रयोजनमाह- मृतमिव । त्वद्विना मृतकल्पं मूर्च्छितमित्यर्थः । ईदृशं दासं त्वदधीनं मां जीवय । प्राणवन्तं कुरु । मृतकल्पत्वे हेतुमाह- कीदृशं विरहानलेन त्वद्विच्छेदाग्निना दग्धवपुषं सन्तप्तशरीरम् । किञ्च तदवस्थायामपि त्वयि जीवातुभूतायां विशेषेण निहितं, निरन्तरमर्पितं मनो येन तम्, अत एवाविलासं, नास्ति त्वदन्यामुं कासुचिद् विलासः कटाक्षनिक्षेपणमपि यस्य तम् ।

शशिमुखि ! मुखरय मणिरसनागुणमनुगुणकण्ठनिनादम् ।

श्रुतियुगले पिकरुतविकले मम शमय चिरादवसादम् ॥६

एतत् श्रुत्वा स्मितविकसद्ददनामालक्ष्य प्रवृद्धलोभः क्रीडाविशेषं प्रार्थयते ।
शशीति- हे शशिमुखि ! पूर्णेन्दुवदने ! मणिरसनागुणं रतिविमर्दोचितदृढतरसन्दानितं
विविधवैजात्यप्रकाशकं रत्नबद्धकाञ्चीकलापम् । अनुगुणः, अनुरूपः कण्ठनिनादो
रतिकूजितं यत्र तद्यथा स्यात्तथा मुखरय । वाचालीकुरु । तेन किं स्यादत आह-
श्रुतीति- मम दुर्लभत्वत्सङ्गमस्य पिकरुतेन कोकिलकोलाहलेन विकले वधिरीकृते
श्रुतियुगले कर्णद्वन्द्वे चिरात् चिरकालमारभ्य स्थितमिति शेषः । अवसादं
त्वन्मेखलानिनादश्रवणे जनितखेदं शमय, नाशय ।

मामतिविफलरुषा विकलीकृतमवलोकितमधुनेदम् ।

मिलति लज्जितमिव नयनं तव विरम विसृज रतिखेदम् ॥७

एवं क्रमेण सम्भोगप्रार्थनेन लज्जानिमीलितनेत्रामालक्ष्याह- मामिति । हे
प्रिये ! तव सम्भोगोत्सुकाया इदं मदवलोकनलोलं नयनमतिविफलरुषा निरर्थको-
ल्वणकोपेन विकलीकृतं व्याकुलीकृतं मां निरपराधं विलोकयितुं द्रष्टुं लज्जितमिव
सञ्जातलज्जमिव मिलति, पक्ष्मणात्मानमाच्छादयति । यथान्यः कोऽपि हि स्वीयं
निरपराधं जनं कुपित्वा व्याकुलीकरोति, ततस्तन्मुखावलोकनं लज्जया कर्तुं न
शक्नोति, तथेदमपीति भावः । भवतु, नाम, यद्भूतम् । सम्प्रति रतौ प्रीतिविषये
यः खेदः, कथमेवमाचरितमिति अवसादस्तं विसृज । मुञ्च । विरमेदृशाध्यवसायात् ।
निवर्त्तस्वेत्यर्थः । सविस्त्रम्भं मां पश्येति भावः । 'वि-आङ्-परिभ्यो रम' इति
परस्मैपदम् । रमयेति केचित् पठन्ति । तदा स्पष्टोऽर्थः । वितर रतिखेदमिति
क्वाचित्कः पाठः । तदा सुरतान्तखेदं देहि । सम्पूर्णसुरतदानेन मां सन्तोषयेति
तात्पर्यार्थः ।

श्रीजयदेवभणितमिदमनुपदनिगदितमधुरिपुमोदम् ।

जनयतु रसिकजनेषु मनोरमरतिरसभावविनोदम् ॥८

श्रीजयदेवेन भणितं वर्णितमिदं गीतं रसिकजनेषु रसविशेषभावितान्तः-
करणभक्तजनेषु, मनोरमो हृदयङ्गमो यो रतिरसः श्रीकृष्णस्य श्रीराधया सह
रतिसौख्यं, तस्य यो भावः आस्वादस्तेन यो विनोदः कौतुकं, तं जनयतु ।
यतोऽनुपदं, प्रतिपदं निगदितः प्रतिपादितो मधुरिपोर्मोदः शृङ्गारसुखं यत्र तत् ।

प्रत्यूहः पुलकाङ्कुरेण निविडाश्लेषे निमेषेण च,
क्रीडाकूतविलोकेऽधरसुधापाने कथा नर्मभिः ।

आनन्दाधिगमेन मन्मथकलायुद्धेऽपि यस्मिन्नभू-

दुद्भूतः स तयोर्वभूव सुरतारम्भः प्रियं भावुकः ॥२

एवमुत्कूलितप्रेमतरङ्गयोर्लब्धविस्रम्भयोः श्रीराधामाधवयोः
परस्परभावाभिव्यञ्जितक्रीडानुकूल्यं निरूप्य सम्प्रति सम्भोगारम्भं वर्णयति ।
प्रत्यूहेति तयोः परस्परसम्भोगस्पृहामृतजलधिनिमग्नचेतसोः विदग्ध्यूनोः सः
विविधसम्भ्रमसम्पादकः सुरतारम्भणाश्लेषचुम्बनादिसम्भोगोपक्रमः प्रियं
भावुकः पुनः पुनः स्पृहणीयतासम्पादननिदानतया प्रीतिजनको बभूव । एतदेव
स्पष्टयति- सः इति कः, यस्मिन् सुरतारम्भे सम्पन्ने निविडाश्लेषे,
विरहसमयावधारितनिजनिजतनु-भेदापादितसन्तापापहाराय वपुरैक्यकारिणि,
परिरम्भे कर्तुमिष्टे, पुलकाङ्कुरेण परस्पराङ्गस्य स्पर्शमात्रोत्थितेन
प्रतिलवोपचीयमानरोमाञ्चसञ्चयेन, प्रत्यूहोऽन्तराय उद्भूतो, यातोऽभूत् । कथं
पूर्वापेक्षयाऽऽलिङ्गनसुखोत्पुल्लिता अन्यशून्याङ्गानि तृप्तिं न ददातीति
परस्परोत्कण्ठावेगातिरेकं जनयन्तीति भावः । 'विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूहः'
इत्यमरः । अनेन सम्भोगरतेः परानन्दचमत्कारातिभूमिता दर्शिता ।
एवमुत्तरत्रापि बोध्यम् । तथा क्रीडाकूतविलोके, तत्कालीननिजभावाभि-
व्यञ्जकनिरीक्षणे, चिकीर्षिते, निमेषेण च तादृशभावाभिनवेशसञ्जातालस्येन
निजनिजप्रेमोत्पुल्लतासूचकेन पक्ष्मनिमीलनेन च प्रत्यूह उद्भूतः । तथा
अधरसुधापाने विरहविषो ल्वणसन्तापदोषापहरणकरणातिनिपुणाधर-
सम्बन्धिसुधायाः पाने मुहुर्मुहुः लोलुपतापादकनिरुपमनिःसीमसन्तोषाधायक-
समास्वादने चिकीर्षिते, कथानर्मभिः, कथाभिः नर्मभिश्च निजनिजसौभाग्यातिशय-
व्यञ्जकप्रेमसंलापैस्तत्तत्भावोद्दीपकहृदयहारिविविधपरिहासैश्चान्तरायो जात
इत्यर्थः । तथा मन्मथकलायुद्धेऽपि कन्दर्पशिक्षितविविधकौशलोपेतसुरत-
सम्मर्देऽपि, अपि शब्दः उक्तसमुच्चयार्थः आनन्दाधिगमेन तत्समयोचितपरस्पर-
विविधविचित्रव्यापारदर्शनोदितप्रतिलवोपचीयमानानन्दपारवश्येन प्रत्यूहः
समस्तवैजात्यकृत्यविस्मृत्यापादकोऽन्तरायः जात इत्यर्थः । समृद्धिमन्नामकः
सम्भोगशृङ्गारोऽयम् । विरहानन्तरसम्भवत्वात् । लक्षणं यथा

श्रीमदुज्ज्वलनीलमणौ-

‘दुर्लभालोकयोर्यूनोः पारतन्त्र्याद् वियुक्तयोः ।

उपभोगातिरेको यः कीर्त्यते स समृद्धिमान्’ इति ॥

तत्रातिभूमितामागतस्य औत्सुकाख्यस्य व्यभिचारिणोभावस्य सम्भोगाङ्गत्वेन
उपनिबन्धनात् प्रेयोऽलङ्कारः ।

दोर्भ्यां संयमितः पयोधरभरेणापीडितः पाणिजै-

राविद्धो दशनैः क्षताधरपुटः श्रोणीतटेनाहतः ।

हस्तेनानमितः कचेऽधरसुधास्वादेन सम्मोहितः

कान्तः कामपि तृप्तिमाप तदहो कामस्य वामा गतिः ॥३

एवं रतारम्भं निरूप्याथ नायिकावैजात्यातिशयप्रतिपादनेन चिरायितरते-
र्मध्यावस्थामाह- दोर्भ्यामिति- कान्तः प्रियाभिलाषपूरपरतिकालीनतत्तद्व्यापारशालि-
तयाऽतिकमनीयः कृष्णः दोर्भ्यां संयमितः । बाहुपाशाभ्यां बद्ध इत्यर्थः । कान्तयेति
शेषः । न केवलं बन्धनमात्रम्, किं च पयोधरभरेण, कुचभारेण पीडितः, उरसि
भारवान् कृतः । तदनन्तरं पुनः पाणिजैः नखाग्रैराविद्धः, खण्डितः । पुनः
दशनैर्दन्तैः क्षतं दष्टमधरपुटं यस्य सः । दन्तदशनेन व्रजिताधरः सम्पादित
इत्यर्थः । ततश्च पुनः श्रोणीतटेन जघनेनाहताडितः । पुनश्च हस्तेन करेण,
कचे, केशे, गृहीत्वा नमितः । अधरचुम्बनायाकृष्ट इत्यर्थः । ततश्चाधरसुधास्वादेन
सम्मोहितः निजाधरामृतरसं पाययित्वा विस्मारितपूर्वप्रस्तुतकृत्य इत्यर्थः । एवं
सन्नपि कामपि वक्तुमशक्यां तृप्तिं सन्तोषमाप प्राप्तवान् । तत्, तस्मात्, अहो,
आश्चर्यं कामस्य मदनस्य प्रेम्णः गतिर्वामा । विलक्षणम् । कारणेभ्यो
विलक्षणकार्योत्पादकतया विपरीता रीतिरित्यर्थः । यत्र बन्धनपीडनादीनामपि
प्रीतिजनकत्वमित्यद्भुतमिति भावः ।

माराङ्के रतिकेलिसङ्कुलरणारम्भे तथा साहस-

प्रायं कान्तजयाय किञ्चिदुपरि प्रारम्भि यत् सम्भ्रमात् ।

निस्पन्दा जघनस्थली शिथिलिता दोर्वल्लिरुत्कम्पितं-

वक्षो मीलितमक्षि पौरुषरसः स्त्रीणां कुतः सिद्ध्यति ॥४

एवं रतेर्मध्यावस्थामभिधायाधुनान्तिमावस्थामाह- माराङ्के इति, मारस्य
कामस्याङ्के चिह्ने तत्प्रधानता गमक इत्यर्थः । एवम्भूते रतिकेलिसङ्कुलरणारम्भे

चुम्बनालिङ्गनादिविविधसम्भोगसम्मर्दसंग्रामोपक्रमे संवृते सति, तथा राधया कान्तं जेतुमुपरि तस्योपरि, साहसप्रायं, साहसबहुलं, किञ्चिदनिर्वचनीयं, सम्भ्रमात् गलितश्रान्तिभरोत्साहातिरेकात् यत् प्रारम्भि, यत् प्रारब्धं तस्मादनवरतकृतयाता-याततया, जघनस्थली निस्पन्दा, तत्क्षपसमुदितजडतातिशयवशेन निश्चला जाता । चेष्टितुमसमर्थेति भावः । तथा दोर्वल्ली, दृढवेष्टनपटिष्ठा बाहुवल्लरी, तत्समयोद्भूत-घर्मबिन्दुसन्दोहनिःसहतया शिथिलिता, व्यापाररहिता, तथा बक्षः पृथुकुचवहनक्षमं खरतरकरजाघातेऽपि, अकम्पमानमुरः, उत्कम्पितं, तत्कालप्ररुद्धखरश्वाससन्तति-वशेन ऊच्चैः कम्पितम् । तथा अक्षि, तत्कालीनविविधविभ्रममनोहरं प्रियकृतचुम्बन-लाभसञ्जातहर्षोत्फुल्लनयनं, निःसहतातिशयसमुत्थितमूर्च्छावशात्, उन्मीलितं मुद्रितम् । एतदेव सर्वमर्थान्तरोपन्यासेन द्रढयति । स्त्रीणां सर्वावस्थासु अतिकोमलानामवलानां पौरुषरसः, पुरुषकृत्याभिलाषः, पुरुषभावेन गुणोत्कर्षो वा कुतः सिध्यति, कथमपि न सिद्ध्येदिति अर्थः ।

मीलद्दृष्टिमिलत्कपोलपुलकं सीत्कारधारावशा-

दव्यक्ताकुलकेलिकाकुविकसद्दन्तांशुधौताधरम् ।

श्यामोत्तुङ्गपयोधरोपरि परिष्वङ्गी कुरङ्गीदृशो-

हर्षोत्कर्षविमुक्तिनिःसहतनोर्धन्यो धयत्याननम् ॥५॥

अत्रैवावसरेऽतिप्रीतः कृष्णस्तस्याः अधरं पीतवान् इत्याह- मीलदिति । धन्यः तादृशप्रियारतानुभवेनात्मनो धन्यतां मन्यमानः श्रीकृष्णः कुरङ्गीदृशः श्रीराधाया आननं मुखं धयति, पिवति । कीदृश्याः, श्रीकृष्णसुखतात्पर्यैकनिदानस्वकृत-विविधवैजात्यकृत्यपर्याप्तिजनितेन, हर्षोत्कर्षेणानन्दातिशयेन विमुक्तिनिःसह, त्यक्तश्रमा, तनुर्देहो यस्यास्तादृश्याः । कीदृशः श्यामायाः श्रीराधाया उत्तुङ्गपयोधरयोः किं वा कस्तूरिकालेपनश्यामलयोरुच्चकुचयोरुपरिभागे परिष्वङ्गः विद्यते यस्य सः । तत्कुचाग्रभागे उरःसंघटय्याधरसुधां पीतवानित्यर्थः । आननं कीदृशम् । मीलन्ती, ईषन्मुद्रिता दृष्टिर्यत्र तत् । मिलन्तः कपोलदेशे पुलका यत्र तत् । सीत्कारस्य धारा, अनवच्छिन्नता तस्या वशात्, अव्यक्ताकुला, अस्पृष्टाकुला, या केलिषु काकुस्तया विकसद्भिर्दन्तांशुभिर्दशनकिरपैर्धौतः परिष्कृतोऽधरो यत्र । तदनेन प्रेमातिशयः सूचितः ।

तस्याः पाटलपाणिजाङ्कितमुरो निद्राकषाये दृशौ,
निर्धौतोऽधरशोणिमा विलुलितस्रस्तस्रजो मूर्धजाः ।

काञ्चीदामदरश्लथाञ्चलमिति प्रातर्निखातैर्दृशो-

रेभिः कामशरैस्तदद्भुतमहो पत्युर्मनः कीलितम् ॥६

एवं सम्भोगान्तः निरूप्य तस्यास्तत्कालीनरतिचिह्नमण्डितरूपमाधुरीदशनिन
श्रीकृष्णस्य प्रमोदमाह- तस्या इति । तस्या राधाया उरो वक्षःस्थलं, पाटलाः,
श्वेतरक्ता ये पाणिजा नखास्तैरङ्कितं चिह्नितं, कृष्णनखक्षतालंकृतमित्यर्थः ।
'श्वेतरक्तस्तु पाटलः' इत्यमरः । नखानां पाटलत्वं तस्य महापुरुषलक्षणात् ।
तदुक्तम्-

पाणिपादतले रक्ते नेत्रान्तौ च नखानि च ।

तालुजिह्वाधरोष्ठं च सप्तरक्तः प्रशंस्यते ॥

अथवा अङ्कितमिति भावे क्तः । पाटलवर्णानि पाणिजाङ्कितानि यत्र तत्तथा दृशौ
नेत्रे निद्रया कषाये । उन्निद्रतावशात् पुनर्निद्रार्थं रक्तवर्णं इत्यर्थः । अनिद्राया
निद्राया अभावेन वा कषाये तथा अधरस्य शोणिमा ताम्बूलरागः निःशेषेण धौतः
क्षालितः । अनेनाधरपानस्य बाहुल्यं सूचितम् । क्रियासामर्थ्यादेव शोणिमा
ताम्बूलराग एव विवक्षितः । न तु सहजशोणिमा । तस्य धौतत्वासम्भवात् ।
तथा मूर्धजाः केशाः विलुलिताः । बन्धशैथिल्यात् स्कन्धदेशे पतिताः । अत
एव स्रस्ताः विगलिताः स्रजो मल्लिकादिपुष्पमाला यतः, तादृशाश्च । तथा काञ्चीदाम
रसनाकलापः दरश्लथमञ्चलं प्रान्तभागो यस्य तादृशम् । रतिव्यापारेण
शिथिलितबन्धमित्यर्थः । प्रातर्निशान्तकाले इत्येवं रूपैरेभिर्नखाङ्कादिविशिष्टवक्षः-
स्थलादिभिः कामस्य शरैः क्रीडाभिलाषजनकत्वात् मन्मथशररूपैः पत्युः कृष्णस्य
दृशोर्नेत्रयोर्निखातैरतिशयेन लग्नैस्तयोर्व्यापारान्तररोधकैरित्यर्थः । मनः यत्
कीलितं विद्धम् । अहो. आश्चर्यम्, तदद्भुतम् । न ह्यन्यत्रनिखातैरन्यत् कील्यते
इत्यर्थः । कीलितमिति तादृशप्रतिप्रतीकदशनिन पुनः सम्भोगाय प्रवृत्तमिति भावः ।
अनेन श्रीराधायाः माधुर्यं दर्शितम् । 'तन्माधुर्यं भवेत् या तु सर्वावस्थासु चारुता'
इति लक्षणम् ।

व्यालोलः केशपाशस्तरलितमलकैः स्वेदलोलौ कपोलौ,

दष्टा बिम्बाधरश्रीः कुचकलसरुचा हारिता हारयष्टिः ।

काञ्ची काञ्चित् गताशां स्तनजघनपदं पाणिनाच्छाद्य सद्यः

पश्यन्ती सत्रपं मां तदपि विलुलितं स्रग्धरेयं धिनोति ॥७

पुनस्तस्यास्तत्कालीनमाधुर्यविशेषं कृष्णमुखेन एव वर्णयन् तस्य मनः
कीलनं स्पष्टयति । व्यालोलेति । इयं राधा तदपि तथा सत्यपि मां धिनोति ।
प्रीणयति । पुनरपि मम क्रीडनाय स्पृहामुत्पादयतीत्यर्थः । कथम्भूता,
विलुलितस्रग्धरा, विमृदितकुसुममालाधारिणी । पुनः किम्भूता, स्तनजघनस्य
पदं प्रदेशं पाणिना, पाणिभ्यां सद्यः शीघ्रमेव आच्छाद्य सत्रपं त्रपासहितं यथा
स्यात्तथा मां पश्यन्ती, अनेन अङ्गानामनावरणत्वं सूचितम् । सत्रपावलोकने हेतूनाह-
केशपाशो व्यालोलः विमुक्तबन्धः । अलकैस्तरलितम् । कपोलौ स्वेदेन लोलौ ।
बिम्बसदृशाधरशोभा दष्टा । दशनक्षतयुक्ता । कुचकलसस्य रुचा कान्त्या
हारयष्टिः मुक्तामाला, हरिता, त्याजिता । काञ्ची, रसना काञ्चिदाशां दिशं गता,
रतिप्रौढव्यञ्जकवेशधारणात् सत्रपत्वमित्यभिप्रायः ।

कुरु यदुनन्दन ! चन्दनशिशिरतरेण करेण पयोधरे ।

मृगमदपत्रकमत्र मनोभवमङ्गलकलससहोदरे ।

निजगाद सा यदुनन्दने क्रीडति हृदयानन्दने ॥१

एवं निजैकप्रवपचित्प्रियदर्शनसञ्जातसौभाग्यमदमत्तायास्तस्याः स्वाधीन-
भर्तृकावस्थां वर्णयन्नाह- कुर्वित्यादिगीतेन । रामकेरीरागेण गीयत इत्युक्तम् ।
मङ्गलकौशिकरागेण इति क्वचित् । कुर्विति- सा निःसीमप्रेममयलीलाऽऽविष्कारेण
वशीकृतप्रियहृदया राधा, यदुनन्दने व्रजेन्द्रकुमारे क्रीडति सति, निजगाद, तं
प्रति कथयामास । इत्यर्थः । क्रीडतीति रतिपर्याप्तावपि पुनश्च रसोदयात् अखण्ड-
लीलावेशत्वं सूचितम् । कीदृशे- हृदयस्य निरवधिप्रियविषयप्रणयप्रवपस्य मनसः
आनन्देन हृदयानुसारिविविधभावप्रकाशनेन सन्तोषकारिणीत्यर्थः । यद् जगाद,
तद्विशदयति, कुर्वित्यादिना- हे यदुनन्दन ! पयोधरे, त्वद्गात्रगाढलिङ्गनविलुप्तरागे
मत्कुचमण्डले, चन्दनादपि शिशिरतरेण, अतिशीतलेन करेण, मृगमदपत्रकं कुरु ।
मलयजरसाधिकस्वभावशीतलेन पाणिना धर्माम्बुजालनिरसनपूर्वं कस्तूरीद्रवेण
पत्रावलीं रचय इत्यर्थः । कीदृशे, मनोभवस्य, कामदेवस्य मङ्गलार्थं यः कलसः,
तस्य सहोदरे सदृशे । मङ्गलार्थं स्थापितस्य कलसस्योपरि चूतादिपल्लवधारणौ-
चित्यादिति भावः । 'यदुनन्दन' इति सम्बोधनं जात्यनुगुणद्योतनार्थम् ।

समानजात्योर्हि सम्भोगसुखाधिक्याधायकत्वात् । गोपानां यदुत्वं पूर्वमुक्तमेव ।

अलिकुलगञ्जनमञ्जनकं रतिनायकसायक मोचने ।

त्वदधरचुम्बनलम्बितकज्जलमुज्ज्वलय प्रिय लोचने ॥२

अलीति । हे प्रिय ! लोचने, मम नेत्रे, त्वदधरचुम्बनेन लम्बितं गलितं कज्जलमुज्ज्वलय । रतिसामयिकत्वत्कर्तृकमन्त्रेणचुम्बनेन छिद्रिताञ्जनरेखां पुनरञ्जनदानेन समीकुर्वित्यर्थः । कीदृशम्- अलिकुलस्य भ्रमरसंघस्य गञ्जनं तिरस्कारस्तस्याञ्जनकं, ततोऽपि नीलमित्यर्थः । कीदृशे, रतिनायकस्य कामस्य सायकान् कटाक्षादिरूपबाणान् मोचयतीति मोचनम्, तस्मिन् मदनशरवन्मर्म-स्पर्शीत्यर्थः ।

नयनकुरङ्गतरङ्गविकासनिराशकरे श्रुतिमण्डले ।

मनसिजपाशविलासधरे शुभवेश निवेशय कुण्डले ॥३

नयनेति । हे शुभवेश ! रतिसम्मर्दितोऽपि नयनोत्सवंदायिवेशो यरय, हे तादृश ! नयने, मन्त्रे कुरङ्गौ इव । तद्वदतिचञ्चलगतिनी इत्यर्थः । तयोस्तरङ्गौ विविधगतिपरम्परा, तस्य विकासः, स्फुरणं तस्य निराशकरे रोधके, कथमेतयोः रोधकता, यतो मनसिजसम्बन्धी यः पाशः, हृदयबन्धनरज्जुविशेषस्तस्य विलासो विभ्रमस्तस्य धरे । निजबन्धनभयात् तौ उल्लङ्घ्याग्रे न यात इति भावः । अनेन नयनयोः आकर्णायतत्वं सूचितम् । ईदृशे श्रुतिमण्डले, कर्णयुगले कुण्डले, ताटङ्क्युगलं विनिवेशय । रतिकालीनताण्डववशेन यथा तथावस्थिते सज्जीकुरु इत्यर्थः ।

भ्रमरचयं रचयन्तमुपरि रुचिरं सुचिरं मम सम्मुखे ।

जितकमले विमले परिकर्मय नर्मजनकमलकं मुखे ॥४

भ्रमरेति । अनन्तरं जितकमले, त्वत्पानयोग्यमाध्वीकाधारतया सरोजतिरस्कारिणीत्यर्थः । विमले हृदयस्थितभावबोधकप्रसादशालितयातिनिर्मले, एवम्भूते मुखे, उपरि, ललाटोर्ध्वदेशे, मम सम्मुखे, पुरतः सुचिरं चिरकालपर्यन्तं भ्रमरचयं रचयन्तं, श्रेणीभूतभ्रमरसंघं घटयन्तमिव स्थितम् । अत एव रुचिरं, पद्मोपरि भ्राजमानमधुपपङ्क्तिवन्मनोहरमत एव नर्मजनकं, क्रीडोत्पादकमलकं रतिसमयत्वत्कचग्रहादिना व्यस्तीकृतं चूर्णकुन्तलं परिकर्मय, संस्वुरु ।

‘परिकमाङ्गसंस्कारः’ इत्यमरः । द्रवकेलिपरिहासाः क्रीडा लीला च नर्म च इत्यपि ।

मृगमदरसवलितं ललितं कुरु तिलकमलिकरजनीकरे ।

विहितकलङ्ककलं कमलानन विश्रमितश्रमशीकरे ॥५

मृगमदेन । हे कमलानन ! भावानुबन्धिमन्दस्मितविकसद्भदन । अलिकरजनिकरे । ललाटवालचन्द्रे मृगमदरसवलितं कस्तूरीद्रवघटितं ललितमतिसुन्दरं तिलकं कुरु । विहिता, कृता कलङ्कस्य कला शोभा येन तादृशम् । ललाटस्य बालचन्द्रत्वेन रुपणात् कस्तूरीतिलकस्य कस्तूरीत्वेन रूपणम् । कीदृशे । विश्रमिता निवृत्तोद्गमाः श्रमशीकराः स्वेदाम्बुकणा यत्र तादृशे । हिमजलाद्रीकृतसूक्ष्मवसनेनापसारितधर्माम्बुलेशमलिकं विधाय मनोहरकस्तूरीतिलकाढ्यं कुर्वित्यर्थः ।

मम रुचिरे चिकूरे कुरु मानद ! मानसजध्वजचामरे ।

रतिगलिते मिलितं कुसुमानि शिखण्डिखण्डकडामरे ॥६

हे मानद ! विचित्रवेषाद्यङ्गपरिष्कारेण मत्सौभाग्योन्नतिसम्पादक । रतिगलिते, सम्भोगकालीनावेगवशविलुलिते, तथा सत्यपि रुचिरे, मनोहरे, अत एव मानसजध्वजचामरे क्रीडोत्साहसूचकतया मदनकेतनचामररूपे । केशस्य चामरत्वारोपपेन गात्रयष्टेर्ध्वजस्थानीयत्वमायातम् । अतो मन्मथजयसूचककनक-केतुसंघटितनीलचामरवत् भासमाने इत्यर्थः । किं च शिखण्डस्य, मयूरपिच्छभारस्य विखण्डको विशेषेण तिरस्कारी, डामर आडम्बरो यस्य तादृशे । अनेन केशभारस्य सुदीर्घत्वं बहलत्वं श्यामलत्वं चाकचैक्यं च सूचितम् । मिलिते, त्वया संश्लिष्टे, कवरीतया बद्धे इत्यर्थः । ईदृशे मम चिकुरे कुसुमानि, मल्लिकादिप्रसूनानि कुरु । प्रसाधयेत्यर्थः ।

सरसघने जघने मम शम्बरदारणवारणकन्दरे ।

मणिरसनावसनाभरणानि शुभाशय ! वासय सुन्दरे ॥७

हे शुभाशय ! मद्भिषयप्रणयशुद्धान्तःकरण । सरसे, शृङ्गाररसाधारे, किं वा त्वत्करस्पर्शाभिलाषहिते घने निविडे च । किं च शम्बरदारणः, कामः स एव वारणो, मत्तहस्ती, तस्य कन्दरे, निवासभूतदरीरूपे, उन्मदमदननित्यसन्निधान-व्यञ्जके इत्यर्थः । अत एव सुन्दरे, त्वत्स्पृहाविशेषसम्पादके इत्यर्थः । ईदृशे

मम जघने, मणिरसना, रत्नमेखलावसनं, परिधानवस्त्रमाभरणं किङ्किणीमाला,
एतानि वासय । अनवस्थितसन्निवेशानि यथावस्थानेन सज्जीकुरु इत्यर्थः ।

श्रीजयदेववचसि जयदे सदयं हृदयं कुरु मण्डने ।

हरिचरणस्मरणामृतकृतकलुषज्वरसंज्वरखण्डने ॥८

एवमतिरहस्यवर्णनसन्तुष्टः कविः तादृशभावप्रवणचित्तभक्तजनान्
प्रत्युपदिशति, श्रीति- अत्र कुर्वीति क्रियासामर्थ्यात् हे भक्तजनसंघ ! इत्याक्षेप्तव्यम् ।
श्रीजयदेवस्य वचसि परमरहस्यलीलावर्णनरूपेऽस्मिन् गीते प्रबन्धे वा हृदयं सदयं
यथा स्यात् तथा कुरु । स्निग्धान्तःकरणस्यैव तच्छ्रवणमननादियोग्यत्वादिति
भावः । अत्र हेतुः । यतो जयदे, जयः श्रीकृष्णस्तं ददाति प्रापयतीति जयदं,
तस्मिन् । अथवा 'चेतः प्राङ्गणसीमनीविजयते, सर्वेन्द्रियाणां कृति' इति वदनायासेन
सकलेन्द्रियजयदातरीत्यर्थः । अत्रापि हेतुः । हरिचरणस्मरणमेवामृतं तेन कृतं,
कलुषज्वरस्य भक्तिप्रतिबन्धकीभूतपापव्याधेः यः संज्वरः सन्तापस्तस्य खण्डनं
येन तस्मिन् । अत एव मण्डने, कलुषहारितया शोभाधायके ।

रचय कुचयोः पत्रं चित्रं कुरुष्व कपोलयो-

र्घटय जघने कांचा मुञ्च स्रजा कवरीभरम् ।

कलय वलयश्रेणीं पाणौ पदे कुरु नूपुरा-

विति निगदितः प्रीतः पीताम्बरोऽपि तथाऽकरोत् ॥८

एवं प्रियामुखनिःसृतप्रेमप्रार्थनामयवाङ्माधुरीश्रवणसतृष्णः कृष्णः कथं
कथमिति मुहुर्मुहुर्वाचयित्वाऽऽत्मानं सफलयन् तत्प्रार्थितं सफलीकृतवानिति आह-
रचयेति । इत्यनेन प्रकारेण निगदितस्तयाऽऽदिष्टः पीताम्बरः श्रीकृष्णः अपि
प्रीतः सन् मदीयताभावंमयवचनकदम्बश्रवणातिसन्तुष्टः सन् तथाऽकरोत् । तथा
यथादिष्टं तथैव कृतवानित्यर्थः । यथा राधा प्रीता तथा पीताम्बरोऽपि प्रीत इत्यपि
शब्दार्थः । केन प्रकारेण निगदितस्तत्राह- रचय कुचयोः पत्रमित्यादि स्पष्टार्थः ।
अनेन द्वयोः प्रणयविलासवैदग्ध्यादीनां तुल्यत्वं दर्शितम् । उक्तं च-

तुल्यस्नेहौ मधुरवयसौ, तुल्यशोभाविलासौ ।

तुल्यालापौ निरुपमगुणौ तुल्यवैदग्ध्यभाजौ ।

तुल्यक्रीडारसपरिचयौ तुल्यलावण्ययुक्तौ,

तुल्याकल्पौ रहसि जयतो राधिकाकृष्णचन्द्रौ ॥ इति ।

स्थितवस्त्राञ्चलं प्रोत्सार्य अपसार्य स्तनकोरुकोपरि कुचकुड्मलयोरुपरि मीलनेत्रः
सङ्गतदृष्टिः ।

यद्गान्धर्वकलासुकौशलमनुध्यानं च यद्वैष्णवं
यच्छुङ्गारविवेकतत्त्वमपि यत् काव्येषु लीलायितम् ।
तत्सर्वं जयदेवपण्डितकवेः कृष्णौकतानात्मनः

सानन्दाः परिशोधयन्तु सुधियः श्रीगीतगोविन्दतः ॥१११

अथ सङ्गीतसाहित्यसंवलितभक्तिरससमन्वयेन ग्रन्थस्य सर्वोपयोगितां
प्रतिपादयन् सहृदयरसिकभक्तजनानुद्दिश्य उपदिशति, यद् गान्धर्वेति- सुधियः
श्रीकृष्णभक्तिरसैकप्रवणचित्ता ये केचन जनाः ते गान्धर्वकलासु सङ्गीतशास्त्रोदित-
नानाविधस्वररागतालसमन्वितगीतादिषु यत्कौशलं, नैपुण्यं, यच्च वैष्णवमनुध्यानं,
श्रीकृष्णसम्बन्धिस्वाभीप्सितपरमरसमयलीलानुचिन्तनम्, यत्तु शृङ्गारस्य
महाप्रेममयसकलरसाग्रिमस्य मधुराख्यस्यापि विवेकतत्त्वं, दुरुहतिदुरुहब्रजलीला-
गतविचारपरिपाकः । यच्चापि काव्येषु सत्कविप्रणीतेषु लीलायितं, रसलीलादि-
व्यञ्जनाविशेषप्रथनम्, तत्सर्वं, जयदेव एव पण्डितः, सदसद्विवेचनबुद्धियुक्तः
कविः, लोकोत्तरचमत्कारवर्णननिपुणस्तस्य जयदेवपण्डितकवेः श्रीगीतगोविन्दतः,
श्रिया, राधया सह गीतो गोविन्दो यत्र ततः जयदेवप्रकाशिततन्नामप्रबन्धात् सानन्दाः
सन्तः परिशोधयन्तु । साकल्येन जानन्तु । ईदृशप्रथनयोग्यतायां च हेतुमाह-
कीदृशस्य, कृष्णे स्वयं भगवति श्रीनन्दकुमारे, एकतान एकनिष्ठोऽनन्यवृत्तिरिति
यावत्, आत्मा मनः स्वभावो यस्य तादृशस्य । श्रीकृष्णैकान्तभक्तस्य
सर्वसद्गुणाश्रयत्वादिति भावः । 'यस्यास्ति भक्तिर्भगवत्यकिञ्चना सर्वैर्गुणैस्तत्र
समासते सुरा' इत्याद्युक्तेः ।

साध्वी माध्वीकचिन्ता न भवति भवतः शर्करे कर्कराऽसि,
द्राक्षे द्रक्ष्यन्ति के त्वाममृतमृतमसि क्षीर ! नीरं रसस्ते ।

माकन्द ! क्रन्द कान्ताधर धरणितलं गच्छ यच्छन्ति यावत्
भावं शृङ्गारसारस्वतमयजयदेवस्य विष्वग् वचांसि ॥११२

एवं ग्रन्थस्य सर्वातिशायितामुपपाद्य पुनस्तस्य माधुर्यप्रौढचक्रमणेन
माध्वीकादिमधुरवस्तूनि धिक्कारोति । साध्वीति रे माध्वीक । यावत्कालपर्यन्तं
शृङ्गारसारस्वतमयजयदेवस्य श्रीराधामाधवविरहकेलिप्रधानवाग्वैभवस्वरूपस्य

जयदेवाख्यस्य कवेः वचांसि एतत्प्रबन्धरूपवचःकदम्बकं विष्वक् सर्वतः भावं सर्वमाधुर्यचूडामणिमधुराख्यभक्तिरसविशेषं यच्छन्ति, ददति, तावत्कालपर्यन्तं तव चिन्ता साध्वी न भवति । आस्तां तावदास्वादश्चिन्तनमपि सम्यग् न भवति । मनोभ्रामकमादकत्वदोषादिति भावः । अरे शर्करे । सितोपले । त्वं कर्करासि । मादकत्वाभावेऽपि काठिन्यदोषत्वान्निद्धा भवसीत्यर्थः । रे द्राक्षे ! मृद्वीके ! त्वां के जना द्रक्ष्यन्ति । न केचन । कोमलत्वेऽपि नीचदेशसम्भवात् । हे अमृत ! त्वं मृतमसि । मरणानन्तरप्राप्तत्वात् । हे क्षीर ! ते रसो नीरं जलरूपं भवति । आवर्त्तनाद्यपेक्षितत्वात् । रे माकन्द ! रसालफल ! त्वं क्रन्द, रोदनं कुरु । त्वगस्थ्यादिहेयांशसाहित्यात् । अरे कान्ताधर ! धरणितलमसुरालयं गच्छ । भक्तिरसास्वादिनां घृणास्पदत्वात् । तवात्र स्थितिर्न युक्तेति भावः ।

इति श्रीगीतगोविन्दमहाकाव्ये सुप्रीतोऽतिस्तनुष्टः पीताम्बरः

श्रीकृष्णो यत्र तन्नामायं सर्गः ।

॥ इति श्रीरसिकरङ्गदाख्यायां श्रीगीतगोविन्दव्याख्यायां द्वादशसर्गः ॥

इयमुज्ज्वलरसपूर्णा वचनततिर्भावसौरभाकीर्णा-

हरिचरणस्मृतिभाजां निवसतु हृदये प्रसूनमालेव ॥

ये श्रीमुकुन्दभजनक्रमलब्धदीक्षा

निर्मत्सरा रसविवेचनसाधुशिक्षाः ।

स्निग्धाशयाः सहृदयाः सदयाः सदैव

ते भारतीं परमिमां परिपालयन्तु ॥

शकाब्दे षोडशशते चतुःषष्ठ्यधिके गते ।

ग्रथिता लक्ष्मणेनासौ टीका श्रीपुरुषोत्तमे ॥

टिप्पणी- इयमिति- हरिचरणयोः स्मृतिं भजन्ते ये तेषां हृदये कलिकल्मष-रहितान्तःकरणे शरीरे इत्युपलक्षणं, प्रसूनमालेव अतिसुगन्धितसुमनोमालेव इयम-स्मद्रचितोज्ज्वलरसपूर्णा, अस्माकं विरचितशृङ्गाररसपरिपूर्णा वचनततिः, गीतगोविन्दस्य व्याख्यात्मकः वचनसमूहः । कीदृशी । भावसौरभाकीर्णा, भावो नाम भगवच्चरणारविन्दद्वये चित्तस्थिरीकरणात्मकः, निवसतु विराजताम् । यथा सौरभाकीर्णा प्रसूनमाला जनानां हृदये सदा विराजते, अर्थात् जनाः आग्रहस्वरूपेण

सुरभितमालां गृह्णन्ति तथा इमां गीतगोविन्दस्य व्याख्यात्मिकां रसिकरङ्गदां सादरं गृह्णन्तु इति टीकाकारस्य आशयः ।

ये श्रीरिति । किम्भूताः जनाः प्रसूनमालेव ग्रहीष्यन्ति वचनततिमिमा-
मित्याकांक्षायामाह-ये जनाः इमां भारतीं (लक्ष्मणस्य) रसिकरङ्गदायां
व्याख्यारूपेण प्रकाशितां भारतीं वाणीं, रसिकरङ्गदाव्याख्यामित्यर्थः परिपालयन्तु
समर्थयन्तु सादरमुच्चैर्घोषयन्तु इत्यर्थः । ते के । ये श्रीमुकुन्दस्य, मोक्षदायकस्य
श्रीकृष्णस्य भजनक्रमे, सततं नामोच्चारितभजने, लब्धदीक्षा, दीक्षिताः, 'हरेर्नाम,
हरेर्नाम हरेर्नामैव केवलम् कलौ नास्त्यैव नास्त्यैव नास्त्यैव गतिरन्यथा' इति
प्रमाणयितुं निरन्तरं हरिभजनप्रवणाः इत्यर्थः । पुनश्च किम्भूताः । निर्मत्सराः,
मत्सरशून्याः, अन्यशुभद्वेषरहिताः । पुनः किम्भूताः । रसविवेचने, रसाहरणे,
साधुशिक्षाः, सत्शिक्षायुक्ताः अर्थात् रसेषु समुत्कृष्टभक्त्याख्यस्य रसस्य ग्रहणे
सुशिक्षिताः । पुनः किम्भूताः । स्निग्धाशयाः, परिष्कृतबुद्धयः । सहृदयाः,
रसः स्वादनधुरन्धराः । सदयाः दयामन्तः ।

टीकारचनाकालं स्मारयितुमन्तिमे 'शकाब्दे' इति प्रकाशयति, शकाब्दे
इति । पुरुषोत्तमे पुरुषेषूत्तमभूतस्य भगवत्श्रीजगन्नाथस्य क्षेत्रे असौ टीका
'रसिकरङ्गदा' चतुःषष्ट्यधिके षोडशशते (१ ६ ६ ४ शकाब्दे) ख्रीष्टाब्दानुसारेण
१ ७ ४ २ ख्रीष्टाब्दे लक्ष्मणेन एतन्नाम्ना प्रसिद्धेन केनचित् हिन्दुसनातनमतपक्षपातिना
चैतन्यमतावलम्बिना ग्रथिता लिखिता ।

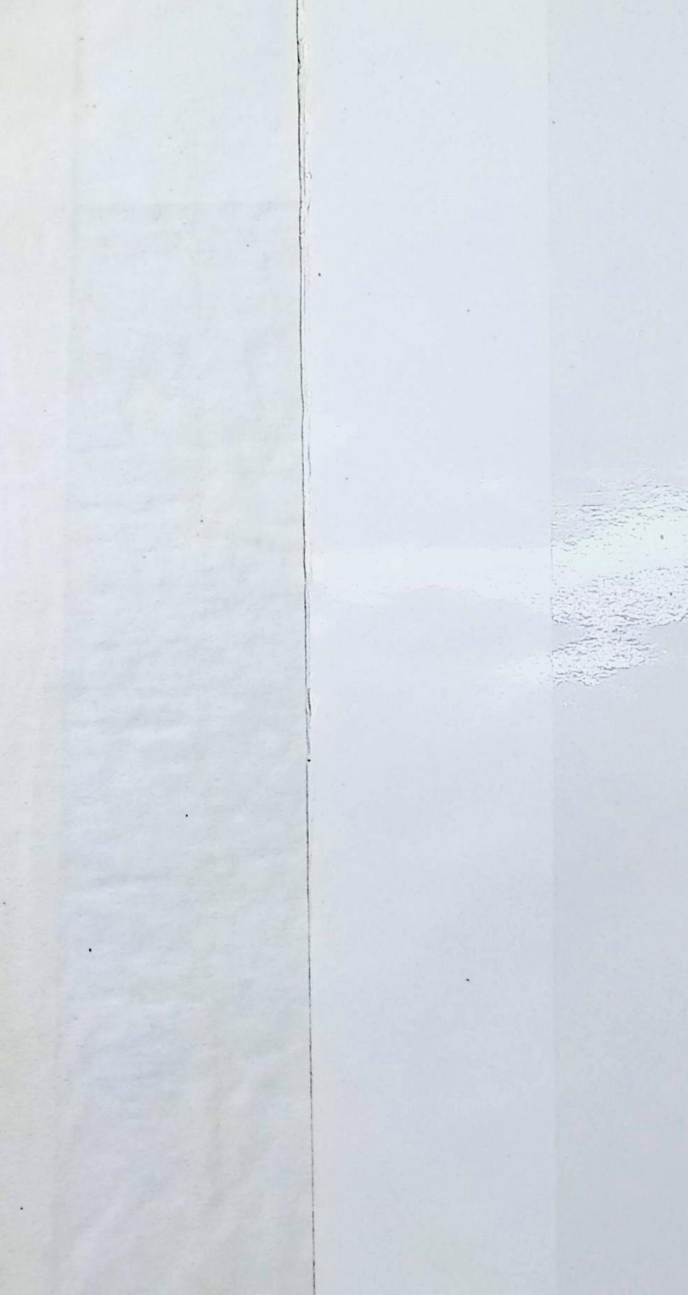
समाप्ता चेयं टीका ।

श्रीगीतगोविन्दे श्लोकानुक्रमणिका

श्लोकाः	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाः	पृष्ठाङ्काः
अक्ष्णोर्निक्षिप	१९७	तदेवं पश्यन्त्या	१७५
अङ्गेष्वाभरणम्	१४९	तस्याः पाटल	२१४
अतिक्रम्यापाङ्गम्	२०५	तानि स्पर्श	११७
अत्रान्तरे च	१५२	तामथ मन्मथ	१७७
अत्रान्तरे मसृण	१८२	तिर्यक्कण्ठ	११९
अथ कथमपि	१७१	त्वद्वाग्येन	१४१
अथ तां गन्तुम्	१४५	त्वां चित्तेन	२००
अथागताम्	१५७	त्वामप्राप्य	२१९
अद्र्युत्सङ्ग	९२	दरविदलित	८३
अनेकनारी	८५	दुरालोकः	१०६
अन्तर्मोहन	१७५	दृशौ तव	१९०
अहमिह	१३२	दोर्भ्यां संयमितः	२१२
आवासो विपिनायते	१२५	नायातः सखि !	१६४
आश्लेषादनु	१४२	पद्मापयोधर	७५
इतस्ततस्ता	१०९	परिहर कृता	१८७
उन्मीलन्मधु	८४	पर्यङ्कीकृत	२१९
कंसारिरपि	१०९	पाणौ मा कुरु	११५
कन्दर्पज्वर	१२९	पूर्वं यत्र	१३६
काश्मीरगौर	१९७	प्रत्यूहः पुलका	२११
किं विश्राम्यसि	१५०	प्रसरति शशधर	१५२
क्षणमपि	१३०	प्रातर्नील	१७०
गणयति गुण	१००	प्रीतिं वः	१९१
गतवति सखी	२०७	बन्धूकद्युति	१८९
जयश्रीविन्यस्तैः	२०६	बाधां विधेहि	१६९
तत् किं कामपि	१५६	भजन्त्यास्तल्पान्तम्	२०५

श्लोकाः	पृष्ठाङ्काः	श्लोकाः	पृष्ठाङ्काः
भूचापे निहितः	११६	विश्वेषाम्	९१
भूपल्लवम्	११६	विहरति वने	९४
मनोभवानन्दन	१६८	वृष्टिव्याकुल	१३१
माराङ्के	२१२	वेदानुद्धरते	७०
मुग्धे विधेहि	१८८	व्यथयति	१८८
मीलदृष्टि	२१३	व्यालोलकेश	२१४
मेघैर्मंदुरम्	५३	शशिमुखि	१८८
यदि हरिस्मरणे	६१	सभयचकितम्	१४३
यद्गान्धर्व	२२०	साकूतस्मित	१०७
यमुनातीर	१२०	साध्वी माध्वीक	२२०
रचय कुचयोः	२१८	सान्द्रानन्द	१८०
राधामुग्ध	१४४	सा मा द्रक्षति	१९६
रासोल्लास	९३	सा रोमाञ्चति	१२८
रिपुरिव	१६८	सा ससाध्वस	२०१
वसन्ते वासन्ती	७६	सुचिरमनु	१९२
वाग्देवता	५९	स्निग्धे यत्	१८०
वाचः पल्लवयति	६२	स्मरातुराम्	१३०
विकिरति मुहुः	१४०	हस्तस्रस्त	१०६
विपुलपुलक	१४८	हारावली	१९८
विरहपाण्डु	१६०	हृदि विसलता	११३

राष्ट्रीय संस्कृत संस्थान
जयपुर परिसर, जयपुर
पुस्तकालय
क्रमांक... 19365

डॉ. सूर्यमणिरथः

जन्म - १९५८

वृत्तिः - अध्यापना

साहित्यविभागः,

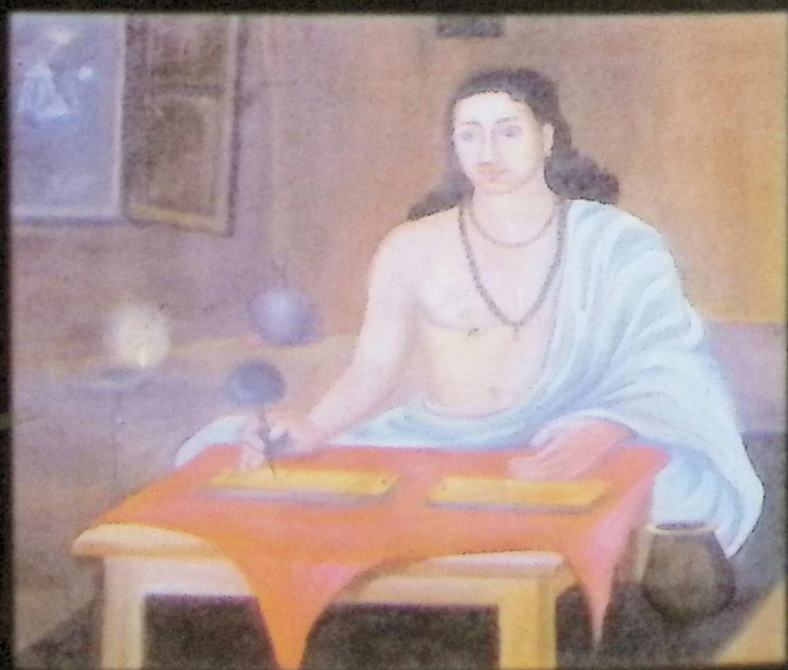
राष्ट्रीयसंस्कृतसंस्थानम्

(मानितविश्वविद्यालयः)

श्रीसदाशिवपरिसरः, पुरी, ओड़िशा ।

अन्यलेखाः - १- समस्यापूर्तिशतकम्, २-शृङ्गेरीशतकम्,
३- परोपकारि (एकाङ्करूपकम्), ४- रसगङ्गाधरः
(ओड़िआमणिव्याख्यायुक्तः), ५-रसगङ्गाधर-आलोचना,
६-व्यक्तिकविवेकः (ओड़िआमणिव्याख्यायुक्तः),
७- व्यक्तिकविवेकप्रश्नोत्तरी, ८- रसगङ्गाधर - आलोचना,
९- काव्यप्रकाशप्रश्नोत्तरी, १०-ध्वन्यालोकप्रश्नोत्तरी,
११- काव्यप्रकाशः (ओड़िआमणिव्याख्यायुक्तः) यन्त्रस्थः ।

जय जय देव हरे !